

ISBN 978 - 9952 – 37 – 916 - 7

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKI DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

FİLOLOGİYA FAKÜLTƏSİ

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL

FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR:

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL

MƏSƏLƏLƏRİ

Beynəlxalq elmi-nəzəri toplu

No4

BAKI-2022

Baş redaktor, toplayıb,
tərtib edən:

Nəzakət Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

Rəyçi:

Elçin Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

“Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri” adlı məqalələr toplusuna ədəbiyyatşünaslığın və dilin müxtəlif sahələrini əhatə edən məqalələr daxil edilmişdir. Ədəbiyyatşünaslıq bölməsində daha çox ədəbi-mədəni əlaqələrin öyrənilməsində və yaradılmasında əsas rol oynayan bədii tərcümənin əhəmiyyətini əks etdirən, dil məsələləri bölməsində isə dilin metodikasına, nitqin inkişafına, saflığına, üslubna və s. xidmət edən mövzularda yazılmış məqalələr yer alıb.

Müəlliflə redaksiyanın mövqeyi uyğun gəlməyə bilər.

Filoloji tədqiqlər: ədəbiyyatşünaslıq və dil məsələləri. Məqalələr toplusu. Bakı,
"Füyuzat" nəşriyyatı-2022.158 səh.

ISBN 978 - 9952 – 37 – 916 – 7

© **"Füyuzat"** nəşriyyatı, 2022

Mündəricat

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Gülşən KƏRİMOVA "KRAL MÜQƏDDƏS LÜDOVİK KÖRPÜSÜ" ƏSƏRİNDƏ MƏNƏVİ BÖHRAN	5
Nəzakət HÜSEYN QIZI XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN BƏDİİ TƏRCÜMƏSİNDƏ NƏCƏFBƏY VƏZİROVUN ROLU	13
Samirə MƏMMƏDLİ BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ ORIJİNALA SADIQLIK: ÜSLUB VƏ MÜƏLLİFLİK.....	25
Səidə NAĞIYEVA BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN METOD VƏ ÜSULLARI	33
Təranə AĞAMALIYEVA GÜRCÜ - AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ SƏMƏD VURĞUNUN YERİ	42
Нигяр АХМЕДОВА РУССКАЯ ПОЭЗИЯ XIX ВЕКА В ПЕРЕВОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ	48

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Aynur MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNDƏ SİNONİMLİK VƏ DUBLETİK	58
Aytən HÜMBƏTOVA ÜSLUBİ YANAŞMALAR	64
Fatimə BAĞİROVA ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİNİ FORMALAŞDIRAN ÇALIŞMALAR SİSTEMİNİN METODİKİ XARAKTERİSTİKASI	71
Gülümsər ABBASOVA ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI MƏTN ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI	78
Xanımana MANAFLI ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ	87
Ofeliya PİRİYEVA CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASİYASINA GÖRƏ NÖVLƏRİNİN KOMMUNİKASİYADA ROLU	97
Şəhla SƏFƏROVA İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ İŞLƏNMƏSİ	107

Şəlalə ABDULLAYEVA DİLİMİZDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ MÜRACİƏT FORMALARINA MÜNASİBƏT	115
Şəlalə ABDULLAYEVA BƏZİ TOPONİMLƏRİN ETİMOLOJİ ARAŞDIRMALARINI BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏR.....	122
Şəlalə ƏLİYEVƏ VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL KOMMUNİKASIYANIN ROLU.....	129
Yeganə QƏHRƏMANLI AKADEMİK KOMMUNİKASIYANIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	133
Yeganə ƏLƏSGƏROVA O. HENRİNİN ƏSƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ	142
İradə MƏHƏRRƏMOVA ONOMASTİK SİSTEMDƏ TOPONOMLƏRİN YERİ VƏ SOSİOLİNGVİSTİK MAHİYYƏTİ.....	149

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Gülşən KƏRİMOVA*

prima_20@mail.ru

"KRAL MÜQƏDDƏS LÜDOVİK KÖRPÜSÜ" ƏSƏRİNDƏ MƏNƏVİ BÖHRAN

GİRİŞ

Kral Müqəddəs Lüdivik körpüsünün dağılması ilə bağlı məhv olanlardan biri də yeriyurdu məlum olmayan, heç bir məkanda qərar tuta bilməyən sərgərdan ziyalı Piodur. O, İspaniya cəmiyyətində çox görkəmli mövqə tutan Kastiliya nəslinə mənsub aristokrat ailəsində dünyaya göz açmışdır. Lakin Pio lap anadan olandan cəmiyyətdə, xüsusilə yüksək ispan aristokrat təbəqəsində autsayder rolunu oynamağa məhkum olunmuşdur: bədbəxt uşaq məşhur aristokratın qeyri-qanuni oğludur, Madriddə seçilib-sayılan nəslin qeyri-qanuni nümayəndəsidir.

Dünyanı dərk edən məqamdan Pionun qarşısında iki yol açılır: o ya gərək qeyri-qanuni doğumu statusunun rəsmi şəkildə olmasa da, qeyri-rəsmi ləğvinə nail olub, mənsub olduğu zadəgan cəmiyyətdə mövqə qazanaydı, ya da qeyri-qanuniliyini, autsayderliyini qəbul edib öz statusuna müvafiq şəkildə hərəkət edəydi. Pio ikinci yolu seçir: on yaşı başa çatır-çatmaz o, atasının Madriddəki asyendəsindən (mülkündən) qaçır.

ƏSAS

Pio könüllü şəkildə yarıya qədər mənsub olduğu təbəqədən təbii özgələşməni total özgələşməyə çevirir: şəxsiyyətin insanlardan və cəmiyyətin insandan bir-birinə qarşılıqlı inamsızlığı zəminində həmişəlik təcrid olunmasının ən birbaşa yoluna - fırldaqçılıq istiqamətinə qədəm qoyur. Əvvəl-axır, üstü açılan və nəticədə insanlarla cəmiyyət arasında yaranmış bütün münasibətlərin qırılmasına səbəb olan fırldaqçılıq şəxsiyyət üçün cəmiyyətdə autsayder mövqeyi tutmağa, cəmiyyətin gündəlik həll et-

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent

diyi problemlərin fəvqündə dayanmağa, cəmiyyətdə sərbəst, azad mövqe tutmağa imkan yaradır.

Lakin yer üzündə heç bir məkanda qərar tuta bilməyən, tez-tez sənətini dəyişən, cəmiyyətin bütün təbəqələrinin nümayəndələri ilə çox asanlıqla dil tapıb ünsiyyətə girə bilən Pio hərəkətlərilə bir tərəfdən daim insanlarla yalançı ünsiyyətə girməyə çalışır. Lakin bu fərdi əlaqələr nə emosional, nə də intellektual cəhətdən cəmiyyətə bağlanmaq iqtidarında olmayan Pionun özgüləşməsi prosesini daha da dərinləşdirir, ona dönməz xarakter aşılayır.

Beləliklə, Pionun özgüləşməsinin və bu prosesin dərinləşməsinin səbəbkarı ilk növbədə cəmiyyət, onu nizamlayan qanunlardır. Sənətkar sövqi-təbiisi ilə Pionun düşdüyü vəziyyəti başa düşən markiza de Montemayor qızı Klaraya məktubunda Pionu belə xarakterizə edir:

"Mən şübhə edirəm ki, Sakit okeanın bütün suları onu əvvəlki təmizliyə və xoşrahiyəyə qədər yumağa kifayət etsin. Amma gəl gör ispan dili onun dodaqlarında necə ilahi səslənir və nə qədər incə düşüncələri ifadə edir..."

Təəssüflər olsun! Görəsən, bu dünyada nə qəza baş vermişdir ki, o bu cür məxluqla belə pis rəftar edir? Onun gözləri onuncu buzovu əlindən almış inəyin gözləri kimi qəmgindir" (6, s.70)

Təxminən 20 yaşında Pionun bütün aydınlığı ilə dərk etdiyi həyatının üç məqsədi isə onun bir tərəfdən cəmiyyətdən aralanmaq, sosial problemlərin fəvqündə dayanmaq, digər tərəfdən isə insanlarla arasında yaranmış özgüləşmə uçurumunu dəf etmək cəhdi ilə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl Pio dayı sərbəstlik arzusu ilə etdiyi bütün hərəkətləri, törətdiyi bütün əməlləri onun fərdi iradəsinin ifadəsi kimi diqqəti cəlb edir. Lakin bu sərbəstliyə can atmaq tendensiyası onda dünyanın, cəmiyyətin rastlaşdığı hər bir şəxsin bütün sirlərindən agah olmaq arzusu forması kəsb edir. Belə ki, o, insanları uzaqdan və onlardan yüksəkdə duraraq müşahidə etmək naminə cəmiyyət tərəfindən onun şəxsiyyətinə ifadə olunan, bəslənən hər cür hörmət və ehtiramdan imtina etməyə hazır idi.

İkincisi, o, həmişə gözəl xanımların yanında olmağa, onların ətrafında dolaşmağa, onlarla həmdəm olmağa can atırdı. Əlbəttə ki, bu seyrək saqqalı, seyrək bıqlı, gülməli qəmgin gözləri olan eybəcər kişi gözəl aristokrat qadınların məhəbbətini qazanmaq arzusunda deyildi və buna heç can da atmırdı. Bəs onda görəsən Pio dayı nə üçün bu qadınların dərdinə şərik olur, tam onlardan üz döndərəndə ən sadıq məşuqdan da artıq onlara sadıq qalır, onların nazı ilə oynayır, bu xanımlar qocalıb

bütün cazibədarlıqlarını itirəndə onlar üçün çox gərəkli olan keçmiş gözəllikləri haqqında xatirə rolunu oynayır, dünyalarını dəyişəndə isə, o, səmimi şəkildə yasa batırdı?

Görünür, özgələşmənin fəsadları ilə yaxşı tanış olmuş Pio bütün bəşər tarixi boyu demək olar ki, bütün sivilizasiyalarda, ictimai münasibətlər sistemində həmişə sosial təzyiqə məruz qalan, daim hüquqları pozulan və faktiki olaraq permanent şəkildə özgələşməyə məruz qalan qadınların ruhən ona yaxın olduğunu sövqi-təbii ilə hiss edir.

Üçüncüsü, o, bütün varlığı ilə ispan ədəbiyyatının, xüsusilə ispan teatrının pərəstişkarı idi və özü də şair olmaq arzusu ilə alışıb-yanırdı.

Pio dayının həyatdakı hər üç məqsədi onu cəmiyyətdən kənarında, ətrafda baş verən hadisələrin kontekstindən qıraqda yaşamaq iqtidarında deyil, lakin digər tərəfdən də insanlarla hərtərəfli, mükəmməl münasibətlər qura bilmir. Məhz bu iki meyl arasında çırpınan Pio dayı həm ona cəmiyyətin fəvqündə, həm cəmiyyətdən kənarında dayanmağa imkan verən mövqe tutmaq istəyir, həm də insanların problemlərinin bütün incəlikləri ilə tanış olmaq arzusu ürəyindən keçir.

Pio dayının həmdəm kimi, sirdaş kimi kişilərdən daha çox qadınlara meyl etməsi onun birinci məqsədi ilə sıx bağlıdır. Axı, qadınlar da cəmiyyətdəki mövqeləri etibarəle Pio dayı kimi labüd şəkildə təbii özgələşməyə məruz qalırlar: onsuz da bir qayda olaraq sosial həyatda qeyri-fəal mövqe tutan qadın əre getdikdən sonra öz ailəsinin problemləri hüdudlarında qapanıb qahr və cəmiyyətin qaynar həyatından təcrid olunur. Pio dayının və qadının cəmiyyətdən təcrid olunması özgələşmənin diametral şəkildə bir-birindən fərqlənən iki tipidir: Pio dayı faktiki olaraq özü könüllü şəkildə cəmiyyətlə bütün əlaqələrini qırır və ondan aralanır, halbuki, qadın qeyri-könüllü, lakin labüd şəkildə get-gedə cəmiyyətə, daha doğrusu, onun ən kiçik vahidi olan ailəyə həddindən artıq dərin inteqrasiya etdiyinə görə, özgələşməyə məruz qalır. Lakin nəticə eynidir və Pio dayı ilə qadınların mənəvi-ruhi əhval-ruhiyyəsi bir çox cəhətdən bir-birinə bənzəyir. Bizə elə gəlir ki, Pio dayının qadınlara meyli də məhz bununla bağlıdır.

Obyektiv aləmin subektiv inikası olan ədəbiyyat Tornton Uaylderin fikrincə, əslində yazıçı tərəfindən yaradılmış, xarici dünya ilə heç-bir əlaqəsi olmayan illüзор aləmdir. Dekorasiyaları ilə, aktyor oyunu ilə gerçəklikdən, real aləmdən özgələşmiş bir aləm təsiri bağışlayır və məhz bu baxımdan teatr Pio dayının diqqətini cəlb edir.

Uzun sərgüzəştlərdən sonra Peruda yurd-yuva salmağa nail olmuş Pio nəhayət üç məqsəd - arzusunu da bir şəxsin simasında birləşdirib gerçəkləşdirməyə nail olur. O, Limanın kafelərindən birində müştəriləri öz mahnıları ilə əyləndirən on iki yaşlı bir qızla rastlaşır. Qız kafedə Kamila Perikola adı altında tanınır. Günlərin birində Pio dayıda Piqmalion olmaq - daha təcrübəli xanəndə qadınları təqlid edən Kamilanı əsl sənətkara çevirmək fikri doğur və Pio dayı hər gün döyülən, təhqir olunan balaca Kamilanı yanına götürür, ona normal məişət şəraiti yaradır, onun üçün mahnılar bəstələyir, onu müğənnilik sənətinin sirlərindən agah edir. Kamilada həm fiziki, həm də sənətkarlıq baxımından baş verən metamorfoza Pio dayını heyretə gətirir. Kamila Perikola çəlimsiz qızciğazdan son dərəcə gözəl və cazibədar gənc qadına çevrilməklə yanaşı, həm də aktyorluğun bütün sirlərinə yiyələnib görkəmli sənətkar kimi yetişir.

Piqmalion fenomeni, yeni ilk baxışdan heç bir gözəgəlimli cəhəti olmayan bir məxluqun hərtərəfli şəkildə inkişaf etmiş, bütün mənəvi, ruhani və intellektual potensialı gerçəkləşmiş şəxsiyyətə çevrilməsində bu və ya digər səbəbdən cəmiyyətdən, onun üst qurumlarından təcrid olunmuş bir insanın heç olmasa, qismən sosial dəyərləri qavraması ilə izah olunmuşdur. Kamila Perikola da Pio dayı ilə tanış olmaqla bir növ onun simasında simvolik şəkildə cəmiyyətə yol tapır, teatr sənətinin sirlərindən agah olmaqla bəşər nəslinin əsrlər boyu əldə etdiyi estetik dəyərlərə qovuşur.

Düzdür, sonralar məlum olur ki, Kamila Perikolanın Pio vasitəsilə cəmiyyətə inteqrasiyası illüзор bir hadisə imiş; axı, Pio da cəmiyyətdən təcrid imiş. Lakin ilkin təkən öz bəhrəsini verir.

Pio dayı qızciğazı öz mənəvi və intellektual orbitinə cəlb etməklə bir növ varlığına hakim kəsilmiş özgələşməni dəf etmək isəyir. Lakin Pio dayı Kamilanı özünə yaxınlaşdırmaqla sadəcə özgələşmənin yayıldığı məkam genişləndirməyə, deməli, özgələşmənin ona aşılacağı hissləri və emosiyaları yumşaltmağa nail olur.

İlk dövrlərdə Pio dayı tərəfindən qəyyumluğa götürülən Kamila özünü çox yaxşı hiss edir: axı, indi o, boş şərab çəlləyinin içində yox, öz çarpayısında yatır, indi onu döymürlər, üstəlik isti yemək verirlər, qızciğaz sənətinin sirlərini öyrənmək imkanı əldə edir.

Lakin özü özgələşməyə məruz qalmış Pio dayı Kamilanı cəmiyyətdən total təcriddən qurtarmaq iqtidarına malik deyil. Tez bir zamanda bütün Peruda ən məşhur aktrisaya çevrilən Kamila Perikola paradoksal şəkildə get-gedə daim ətrafında dolanan, hər bir dərd-qəmini bölüşdürməyə hazır olan Pio dayıdan da, onun hər dəfə

səhnəyə çıxışını ardı-arası kəsilməz, sürəkli alqışlarla qarşılayan pərəstişkarlarından da, öz sənətindən də özgələşir. Kamilanın Perunun vitse-kralı ilə münasibəti məhz bu özgələşmə ilə müəyyənleşir.

Pio dayı ilə Perikolanın bir-birinə yaxınlaşmasının ruhən, qəlbən bir-birinə doğma adamların rastlaşması və dostlaşması kimi nəzərdən keçirmək olmaz. Düzdür, bir cəhət onları birləşdirir: Pio dayı da Kamila Perikola da özünüsevərlik xəstəliyinə tutulmuşlar. Lakin Pio dayıda özünüsevərlik ona qarşı ədalətsiz rəftar etmiş, onun dünyaya gəlməsini qanuniləşdirməmiş dünyaya qarşı üsyan formasıdırsa, yəni özünüsevərlikdən daha çox başqa şəxs, daha konkret desək, Kamila Perikolamn simasında özünütəsdiq kimi bürüzə verirsə, yetim qız üçün özünüsevərliyə düçar olmaq dünyada bioloji cəhətdən məhv olmamaq vasitəsidir. Məhz buna görə də müxtəlif çalarlı özünüsevərliyə qapılmış adamların bir-birilə uyuşmaları qeyri-mümkün olur: Pio öz şəxsində tapa bilmədiyi keyfiyyətləri Kamila Perikolada axtarmaqla, özünü bu qadında təsdiq etməyə çalışır. Bu özünüsevərliyin filosoflar tərəfindən təsdiq olunmamış, lakin gerçəklikdə geniş yayılmış bir formasıdır. Belə ki, dünya ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə özünüsevərlik fenomenini təsvir edən Ovidi bunu insanın dünyadan təcrid olunması və özünə qapanması kimi təsvir etmişdir" (6. s. 118-133)

XX əsrin görkəmli amerikan filosoflarından biri olan E.Fromm belə hesab edir ki, "hər hansı bir qadına vurulmuş kişi bu məxluq ona məxsus olduğuna görə özünüsevərliyini bu qadına tərəf yönəldir, onu özünüsevərliyinin obyektinə çevirir. O, vurulduğu qadında özündə təsadüf etdiyi keyfiyyətlərə heyran olur. Sevdidiyi qadın məhz ona görə fəvqəladə keyfiyyətə malikdir ki, o, onunla çulğalaşmış, onun tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Özünüsevərlik mövqeyində dayanmış bütün adamlara elə gəlir ki, onların malik olduqları şeylər əladır və onlar malik olduqları bütün əşyalara vurulurlar" (4, s. 302).

Beləliklə, E.Fromm Ovidinin özünüsevərlik konsepsiyasının çərçivələrini genişləndirərək onu kişi-qadın münasibətlərinə də, ilk baxışdan özünüsevərliyin inkarı olan başqasına vurulmağa da şamil etmişdir.

E.Frommun bu səmərəli ideyasını inkişaf etdirərək demək olar ki, özünüsevərlik fenomeni valideyn-övlad, yəni övlada sevginin valideyni dünyadan təcrid edib bala hüdudlarında qapanması hadisəsində də, özünütəsdiq naminə başqasına filantropik münasibət formalarında da özünü bürüzə verir. Təhlil etdiyimiz əsərdə yazıçı məhz belə bir münasibətlər sistemini təsvir etmişdir.

Kamila Perikolanın özgüləşməsi onun çiçək xəstəliyinə tutulması ilə cəmiyyətdən təcrid olunması və tamamilə öz çərçivəsinə qapanması ilə bağlı maksimum həddə çatır. Bir qayda olaraq xəstəlik, insanın qeyri-könüllü şəkildə özünə qapanması "hüddud situasiya" kimi qiymətləndirir və məhz bu tipli situasiyalarda insan özünün əsl mövcudluğu ilə qovuşub özgüləşməni dəf edə bilər. Lakin povestdə təsvir olunan Kamila Perikola obrazında baş verən dəyişikliklər bu ümumfəlsəfi məntiqin pozulması ilə nəticələnir və biz qadında təbii bioloji təcrid əsasında özgüləşmənin dəf olunması hadisəsi ilə üzləşirik. Məsələ burasındadır ki, Kamila Perikolada uzun müddət bundan əvvəl başlayan özgüləşmə prosesi - incəsənət vasitəsilə insanların qəlbinə yol tapmaq əvəzinə, onlardan təcrid olunması, bütün ömrü boyu yeganə mənəvi dayaq olan Pio dayını özündən uzaqlaşdırması, dünya ilə, cəmiyyətlə efemer formada olsa belə, bağlandığı sənətdən imtina etməsi məntiqi şəkildə Kamilanın düçar olduğu xəstəliyi ilə bağlı daha da dərinləşir, insanı məhv edən dəhşətli bir forma kəsb edir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, həqiqətən son dərəcə istedadlı aktrisa olmasına baxmayaraq, Kamila Perikola öz sənətini özünün daxilən mənəvi-ruhani baxımdan zənginləşməsi istiqamətinə yönəldə bilməmişdir. Daim Kamilanın sənətinin səthiliyi ilə bağlı narazılığını ifadə edən Pio dayı sövqi-təbii ilə hissedirdi ki, Kamilanın oynadığı rollar onun daxilən mənəvi-ruhani baxımdan zənginləşməsinə yox, təcridən yoxsullaşmasına gətirib çıxarır.

Kamilanın qadın gözəlliyi haqqında konsepsiyası yalnız xarici cəhətləri ehtiva edir: "Öz gözəlliyi ilə bağlı heyranlığı təbii bir şey kimi qəbul etməyə adət etmiş, bütün qadınlar kimi o (Kamila Perikola -G.H), belə hesab edirdi ki, hər bir insanın müsbət münasibəti yalnız gözəlliklə müəyyən olunur. İndi isə ona göstərilən hər hansı bir diqqət mərhəmət hissindən törənə bilər. O, həmişə belə hesab edirdi ki, ehtiras - məhəbbətdən başqa məhəbbətin heç bir digər forması mövcud deyil, məhz buna görə də gözəllikdən məhrum olandan sonra heç kimin rəğbətini qazanmaq iddiasında olmağa haqqı yoxdur" (6, s.87).

İnsanlarası münasibətlər haqqında belə bir fikir Kamilaya imkan vermir ki, tanışlıqlarının ilk günündən bütün varlığı ilə ona bağlanmış, təmənnasızlığın təcəssümü olan Pio dayının yardımını qəbul etsin.

Kral Müqəddəs Lüdovik körpüsünün dağılması ilə bağlı günahsız insanların məhv olması faktı ilk baxışdan oxucuda qəzavü-qədər qüdrəti haqqında fikir oyatmağa xidmət edir. Bu, cəmiyyətdən, bir-birindən və hətta özlərindən də özgüləşmiş

fərdlərin taleyi oxucuda artıq formalaşmış pessimizmin daha da dərinləşməsi məqsədini güdməsi haqqında təsəvvürü yaratmalı idi. Lakin povestdəki bütün personajları bir-birinə calayan və son nəticə etibarilə ən yaxın adamlarını itirmiş, özgüləşmə ilə bağlı ümitsizliyin dərin girdabına qərq olmuş Kamila Perikola da, yalnız anasını itirdikdən sonra bütün ömrü boyu öz soyuq münasibəti ilə onu özündən uzaqlaşdıran özgüləşdirən Klara da, gününü ağır xəstələrlə keçirən, böyüdüb boya-başa çatdırdığı iki ən yaxın adamını - öz yerini tutmağa hazırladığı Pepitanı və oğlu qədər çox istədiyi Estebanı itirmiş, lakin bir an belə ruhdan düşməyən, insanlar üçün canından keçməyə hazır olan qadın monastrının rəhbəri donya Mariyanın təmsalında yaşamağın mənasını dərk edirlər.

XX əsrin əsas mənəvi-ruhani və sosial problemi olan özgüləşdirməni XVIII əsrə keçirməklə Tronton Uaylder bu problemi metafiziki, zamandan və məkandan kənar bəşəriyyətin labüd şəkildə yoluxduğu qaçılmaz xəstəlik kimi təsvir etməklə yanaşı, bu xəstəliyi dəf etməyin, ona qarşı uğurla mübarizə aparmağın da mümkünlüyünü təsdiq edir (10, s.6).

"Kral Müqəddəs Lüdovik körpüsü" povestində elə bir personaj yoxdur ki, o, bu və ya digər şəkildə özgüləşmə xəstəliyinə düçar olmasın. Əslində nə markiza, nə Esteban, nə Pepita, nə Perikola, nə donya Mariya öz-özlüklərində fərd kimi özgüləşməmişlər. Bu mərz insanlararası münasibətlərin mahiyyətinə xas olan bir keyfiyyətdir. Bu baxımdan insanlararası münasibətlər povestdə bir növ elektrik cərəyanı buraxılmış naqilləri xatırladır: naqillər - insanlararası münasibətlər də, onların birləşdirdiyi obyektlər - fərdlər də cərəyan altındadırlar.

İlk baxışdan özgüləşmənin belə qlobal xarakter kəsb edən hadisə kimi təsviri Tronton Uaylderin bu problemin həllinin mümkünlüyünə pessimist münasibətindən xəbər verməlidir; əgər cəmiyyətin bütün üzvləri zamandan və məkandan asılı olmayaraq özgüləşmə xəstəliyinə düçar olmuşlarsa, onların köməyinə gələ biləcək heç bir kənar xarici instansiya mövcud deyildir. Lakin sənətkar bu problemin həlli ilə bağlı heç də pessimizmə qapılmır; o, belə hesab edir ki, özgüləşmiş insanlar yalnız həmrəylik zəminində, yalnız bir-birlərinə yardım etməklə bu dəhşətli mərzə aradan qaldıra bilirlər. Donya Mariyanın faktiki olaraq povestin bütün personajlarına, kapitan Alvarestin Estebana, Pepitamın markiza de Montemayora, Pio dayının Kamila Perikolaya və s. yardımını məhz belə bir xarakterə malikdir.

Əsər, əlbəttə ki, XX əsrdə insanların mənəvi aləmini xərçəng metastazları kimi gəmirən özgüləşmə fenomeninin təcəssümünə həsr olunmuşdur. Müəllif müraciət et-

diyi mövzunun məsuliyyətini tamamilə dərk edir və özgələşmənin həqiqətən bütün bəşər cəmiyyətinin mövcudluğu üçün təşkil etdiyi təhlükəni açıq görür. Lakin ameri-kan yazıçısını bu problemi bu və ya başqa şəkildə öz əsərində təcəssüm etdirən digər yazıçılardan fərqləndirən odur ki, digər yazıçılar, məsələn, Y.P.Sartr, A.Kamyü, U.Folkner özgələşməni bəşəriyyətin labüd şəkildə məhv olmasına gətirib çıxaran bir proses kimi üzüağ çıxacağına əminliyini ifadə edir. Bizə elə gəlir ki, həyat yollarının, bilik və intellekt səviyyələrinin, dünyaduyumlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, bir cəhət bütün T.Uaylder qəhrəmanlarını birləşdirir: körpünün dağılması ərəfəsində on-ların hamısı bu və ya digər şəkildə öz həyat tərzlərində dəyişiklik etməyə, özgələşmədən yaxa qurtarmağa cəhd göstərirdilər.

İSTIFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Bryer Jackson R. "Thornton Wilder and The Reviewers. Papers of the Bibliographical Society of America. 58 (1964): 34-49
2. Burbank, Rex. Thornton Wilder. New York: Twayne. 1961, 245 p.
3. Harrison Gilbert A. "The Enthusiast. A Life of Thornton Wilder. New Haven: Ticknor and Fields, 1983, 125 p.
4. Беляев А. Литература США и действительность М., 1964, 342 с.
5. Литература США XX века: Опыт типологического исследования. (авторская позиция, конфликт, герой). М. «Наука», 1978, 352 с.
6. Чистякова М. Гуманистический идеал и проблема американской действительности в драматургии Т.Уайлдера (К вопросу о творческой эволюции писателя.) Автореф. Диссерт. на соиск. канд. филол. наук. М., 1988, 11 с.

Açar sözlər: özgələşmə, cəmiyyət, qadın, şəxsiyyət, özünüsevərlik

Gulshan KARIMOVA

SPIRITUAL CRISIS IN THE "KING SAINT LOUIS BRIDGE"

SUMMARY

At first glance, the meaning of the word alienation should indicate a pessimistic attitude. However, T. Wilder is not at all pessimistic about the solution of this problem; he believes that alienated people can defeat this terrible disease only on the basis of solidarity and helping each other. Despite the diversity of life paths, levels of knowledge, intelligence, and worldviews, all the heroes of T. Wilder have one aspect in com-

mon: on the eve of the bridge collapse, they all tried to change their lifestyle in one way or another in order to get rid of alienation.

Key words: alienation, society, woman, identity, self-love

Гюльшан Каримова

ДУХОВНЫЙ КРИЗИС В ПРОИЗВЕДЕНИИ «МОСТ КОРОЛЯ СВЯТОГО ЛЮДОВИКА»

РЕЗЮМЕ

На первый взгляд, значения слово отчуждение, должно указывать на пессимистическое отношение. Однако Т. Уайлдер вовсе не пессимистично смотрит на решение этой проблемы; он считает, что отчужденные люди могут победить эту страшную болезнь только на основе солидарности, и помогая друг другу. Несмотря на разнообразие жизненных путей, уровней знаний, интеллекта, и мировоззрений, всех героев Т. Уайлдера, объединяет один аспект: накануне обрушения моста все они пытались так или иначе изменить свой образ жизни, для того чтобы избавиться от отчуждения.

Ключевые слова: отчуждение, общество, женщина, идентичность, любовь к себе

Nəzakət HÜSEYN QIZI*

h_nezaket@yahoo.com

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ YARANAN AZƏRBAYCAN BƏDİİ TƏRCÜMƏSİNDƏ NƏCƏFBƏY VƏZİROVUN ROLU

GİRİŞ

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər ədəbiyyat və incəsənət sahəsində öz əksini

* BDU. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL-in müdiri, dosent.

tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdə Bakı Azərbaycan xalqının yeni mədəniyyətinin mühüm mərkəzinə çevrilirdi. Bu dövrdə başqa elmlərlə yanaşı, realist dramaturgiya da inkişaf edirdi. Həmin dövrün realist dramaturgiya ilə məşğul olan ziyalıları düşünürən əsas məsələlər, ictimai münasibətlərdə ədalətsizliyin, nadanlılığın, cəhalətin tənqidi və ifşası, demokratik və maarifçilik ideyalarının təbliği məsələləri idi.

XIX əsrin II yarısından etibarən /1873/ Azərbaycanda milli teatrın yaranması ilə əlaqədar bu cür əsərlərə, demək olar ki, tələbat çoxalır. Çünki, xalqı maarifləndirmək üçün səhnə mütərəqqi əhəmiyyət kəsb edirdi. Artıq bu tarıxdən başlayaraq maarifçi-realist dramaturq M.F.Axundovun, eləcə də onun davamçısı olan N.Vəzirovun ideoloji aspektdə yazdıqları əsərlər səhnəyə qoyulurdu.

Dram əsərlərinin sayca azlığı səhnədə bir növ “boşluq” yaradırdı. Bu boşluğun yerini doldurmaq üçün dramaturqlar dünya ədəbiyyatı nümunələrinə müraciət edirdilər. Həmin əsərləri səhnələşdirib, xalqa çatdırırdılar. Hətta bu əsərlərin iqtibas yolu ilə xalqa çatdırmağın daha əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq, bu yolla yaranan əsərlərə daha çox üstünlük verirdilər. Çünki, iqtibas adı tərcüməyə nisbətən daha mütərəqqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, yazıçı əsəri başqa dildən tərcümə edib, səhnəyə qoyursa, həmin əsərdə cərəyan edən hadisələri, ictimai bəlaları tamaşaçı məhz o ölkə və xalqa aid bir hal kimi qəbul edəcək. Lakin iqtibas adı tərcümədən bir sıra cəhətlərinə görə fərqlənir. Çünki, dramaturq iqtibas edərkən otijinalda olan hadisələri, surətləri, ümumiyyətlə ən xırda detallı belə milliləşdirərək, yerli koloritlə zənginləşdirib, tamaşaçısına çatdırır. Bu cür əsərlərin səhnədə qoyuluşu zamanı tamaşaçı onu özünün kimi mənimsəyir və orada təsvir edilən bütün mənfi halların, ictimai bəlaların, çirkinliklərin məhz onun öz ölkəsində, vətəninə, yaşadığı mühitdə baş verdiyini anlayır, həmin hallara müəyyən, konkret münasibət ifadə edir.

Maarifçi realist dramaturq olan N. Vəzirov da özünün səhnə fəaliyyəti zamanı bu cür xüsusiyyətlərə malik əsərlərə qarşı yaranan qıtlığın yerini iqtibas ilə doldurmağa çalışırdı.

Görkəmli tədqiqatçı Bəxtiyar Məmmədzaadənin təbirincə desək: "N.Vəzirov dramaturq-tərcüməçi fəaliyyətində niyə, nəyi, necə tərcümə etmək üzərində ciddi düşünmüş, milli teatrın ehtiyaclarını düzgün duymuş, zamanına görə dürüst tərcüməni deyil, iqtibası münasib saymışdır." (6. səh.22)

“DƏLƏDUZ” komediyası (“Cənab Pyer Patelen”fransız məzhəkəsindən iqtibas)

Nəcəf bəy Vəzirov " Dələduz" komediyasını XX əsr fransız məzhəkəsi olan "Cənab Pyer Patalen" /Masstre Pierre Pathelin/ əsərindən iqtibas etmişdir. Əsərin iqtibas tarixi haqqında dəqiq məlumat olmasa da, bir çox fərziyyələr mövcuddur. Ədəbiyyat tarixçisi F.Qasımzadə "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı xrestomatiyası" kitabında bu barədə yazırdı: "Yubileyindən sonra Nəcəfbəy 4 məclisli "Qaçaqqlar" məzhəkəsini, 3 məclisdən ibarət "Hacıfərəc lənətullah", yenə 3 məclisli "Dələduz" və "Otuz il bundan əqdəm" adlı komediyalarını yazmışdır..." (5. 256)

F. Qasımzadənin işarə etdiyi təqribi tarix 1913-cü ildə "Səfa" cəmiyyəti tərəfindən Nəcəfbəy Vəzirovun ədəbi-bədii fəaliyyətinin 40 illiyi münasibəti ilə keçirilmiş yubileydir. Bundan belə qənaətə gəlmək olar ki, F.Qasımzadənin fikrinə görə bu pyes 1913-cü ildən sonra yazılmışdır. Hətta o, bu əsəri iqtibas kimi deyil, Vəzirovun orijinal əsəri kimi vermişdir.

Yenə bu istiqamətdə F.Qasımzadənin başqa bir ehtimalına diqqət yetirək: "“Dələduz” komediyası N.Vəzirovun bu vaxtadək çap olunmayan əsərlərindəndir. N.Vəzirovun yeganə bir əlyazma nüsxəsi Nizami adına dil və ədəbiyyatı institutunun əlyazmaları fondunda 5505 nömrəli qeydiyyatla saxlanmaqdadır. Bu komediya 3 pərdədən ibarət olsa da, öz həcmi etibarilə müəllifin ilk pyesləri sırasına daxildir. Əsərin hansı tarixdə yazılması haqqında heç bir qeyd və məlumat yoxdur... Bu komediya ilk dəfədir ki, nəşr olunur" (4. 181).

Gətirdiyimiz bu sitatda da F.Qasımzadə "Dələduz" pyesini müəllifin orijinal əsələrinin sırasına daxil edib. F. Qasımzadənin daha sonrakı tədqiqatlarında bu pyesin iqtibas yolu ilə yarandığını göstərsə də, yazılma tarixi barədə bir fikirlə rastlaşmırıq. Eləcə də ədəbiyyat tarixçilərindən K.Məmmədovun və Dilərə Məmmədovanın tədqiqatlarında bu pyesin iqtibas olduğu qeyd edilsə də, yaranma tarixi haqqında dəqiq məlumat göstərilir.

N. Vəzirovun həyat və yaradıcılığı ilə tanış olduqda bu pyesin yazılma tarixini müəllifin səhnə və tərcüməçilik fəaliyyəti dövrünə aid etmək daha məntiqli olardı. Bil-diyimiz kimi, Azərbaycanda teatrın yeni-yeni təşəkkül tapdığı və inkişaf etdiyi dövrdə səhnə əsərləri yetərinə deyildi. N. Vəzirov özü də birbaşa səhnə fəaliyyəti ilə məşğul olduğundan bu boşluğu təmin etmək missiyasını üzərinə götürərək, dövrün bəlalərini göstərən yeni əsərlər yaratmağın çox zaman alacağını düşündüyündən, bu mövzuda yazılmış dünya ədəbiyyatına müraciət etməli olur. N.Vəzirov müxtəlif dillərdən əsərlər tərcümə edib səhnəyə qoyurdu. Fransız əsəri olan "Cənab Pyer Patelen"lə tanışlıq-

dan sonra onu “Dələduz” adı ilə iqtibas etməsini, bu pyesin mövzusunun həmin dövrün Azərbaycan mühiti üçün də uyğunluğu və zəruriliyi ilə əlaqələndirmək doğru olardı. Bu məzhəkə dramaturqun iqtibas etdiyi ikinci səhnə əsəridir. Hər iki pyesin iqtibas tarixi dəqiq bilinməsə də, Molyerin “Xəsis”indən iqtibas etdiyi “Ağa Kərim xan Ərdəbili” komediyası artıq 1902-ci il 25 oktyabrda səhnəyə qoyulmuşdur. Amma “Dələduz” pyesi isə yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, 1913-cü ildən sonra ədəbi ictimaiyyətə məlum olmuşdur.

“Dələduz” pyesinin yaranması haqqında nəzəriyyəçilərin böyük əksəriyyəti iqtibas olduğunu iddia edirsə də, teatrşünas M. Allahverdiyev isə pyesin süjetinin “Üzüm ağ çıxdı” adlı xalq dramından gəldiyini qeyd edir. Onun fikrincə: “N. Vəzirov xalq teatrının repertuarına daxil olan “Üzüm ağ çıxdı” adlı komediyası əsasında “Dələduz” adlı bir əsər yazmışdır” (1. 231). Müəllif oxşar süjet deyərəkən hər iki əsərdə çobanla sahibi arasındakı dialoqa əsaslanır. Belə ki, xalq dramında çoban qoyunların tələf olduğunu deyərəkən, sərkar hirsənib çobanın üzünə qatıq atır. Çoban bu məsələdən asan yolla qurtulduğunu görünəcə sevinir və qatığa boyanan sifətinə işarə ilə: “Şükür... Sərkarla hesablaşdım, **üzüm ağ çıxdı**”, - deyir. (1. 232) Amma Vəzirovun komediyasında bu məsələ başqa cür həll olunur. Vəzirov öz əliəyrisini məhkəməyə qədər gətirir. Vəzirovun əsərində sahibkar Məcid hirsənib çoban Qurbanəliyə dediyi “üzün qara olsun, kömür qarası kimi” (3. 319) xalq ifadəsini teatrşünas M.Allahverdiyev xalq məzhəkəsindəki “**üzüm ağ çıxdı**” ifadəsi ilə eyniləşdirir. Buradakı fərq göz önündədir. Düzdür, xalqda “üzün ağ olsun” və “üzün qara olsun” ifadələrinin semantik yükü eynidir, hər ikisində məzəmmət mənasındadır. Amma M.Allahverdiyevin nəzərdə tutduğu xalq məzhəkəsində deyilən “üzüm ağ çıxdı” ifadəsi qatığın üzünə atılmasından yaranan pərtliyin aradan qaldırılması üçün istifadə edilən komik situasiyadır. N.Vəzirovun həmin süjetin məhz bu məzhəkədən götürüldüyünü iddia etməsi, əvvələn , ona görə düzgün deyil ki, bu ifadələrin mətn daxilində yaratdığı çalarlıq eyni deyil. Onlar başqa-başqa məqsədlərlə işlədilən ifadələrdir. N.Vəzirovun Məcidinin dili ilə deyilən “üzün qara olsun” ifadəsini oxucu, tamaşaçı qarğıma mənasında başa düşürsə, xalq məzhəkəsindəki “üzüm ağ çıxdı” ifadəsi istehza çaları yaradır. N.Vəzirovun xalq ifadəsini əsərinə gətirməkdə məqsədi onu xalq dilinə yaxınlaşdırmaq istəyindən irəli gəlmişdir.

M. Allahverdiyev həmçinin göstərir ki, “N. Vəzirov xalq komediyasının süjetindən əlavə, buradakı molla, qazı və seyyidlərin də obrazlarından istifadə etmişdir” (1. 234). Əsərə nəzərən deyə bilərik ki, müəllifin (M.A) bu fikri özünü doğrultmur. Çünki,

“Dələduz” pyesində bunlara nəinki bir obraz səviyyəsində, hətta kiçik, ötəri bir surət kimi də olsa rast gəlinmir. Demək, bütün bu müqayisələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllifin (M.A) bu eyniləşdirmələri özünü doğrultmur. Hər iki əsəri müqayisə etdikdə “Dələduz” pyesinin “Cənab Pyer Patalen” məzhəkəsindən iqtibas edildiyinə heç bir şübhə qalmır. Tədqiqatçılardan F.Qasımzadə, K.Məmmədov, D.Məmmədova və s. bu pyesin iqtibas olduğunu qeyd edirlər(5. 114; 7. 193).

N.Vəzirovun bu əsəri iqtibas etməsində başlıca məqsədi yaşadığı dövrdə mövcud olan ictimai bəlaları göstərmək idi. “Cənab Pyer Patalen” məzhəkəsi XV əsrin II yarısının məhsulu olmasına baxmayaraq, N.Vəzirov bu pyesdə öz dövrünün eybəcərliklərini göstərmək üçün baza olduğunu görərək, əsəri yerli koloritə uyğunlaşdırmaq yolu ilə tərcümə (iqtibas) etmişdir. N.Vəzirov süjeti fransız məzhəkəsindən almasına baxmayaraq, əsərdə milli kolorit daha qabarıq nəzərə çarpır.

İqtibas nəzəriyyəsinin müddəalarını “Dələduz” pyesinə tətbiq etdikdə qətiyyətlə deyə bilərik ki, bu əsər iqtibas yolu ilə yaranmışdır.

Slovak nəzəriyyəçisi Dioniz Dyurişinin fikrincə: “iqtibas edən əsas məqsəd və ideyanı saxlamaqla bütün hadisələrə yerli xüsusiyyət verməli, surətləri yerli şəraitə uyğunlaşdıraraq əsəri öz oxucusuna yaxınlaşdırmalıdır” (8. 161). O, iqtibasın ifadəli nümunəsinə Qoqolun “Müfəttiş” əsərinin təsirilə M.F.Ştefanın 1871- ci ildə “Komissar” adlı əsər yazdığını misal göstərərək, fikrini oxuculara çatdırmaq istəyir.

N.Vəzirovun “Dələduz” komediyası dövrünün ictimai bəllərini göstərmək baxımından səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, bu əsər sosial mühitin eybəcərliklərini tənqid etmək baxımından bir o qədər də kəsərli silah gücündə deyil. Bəlkə də, bu ondan irəli gəlir ki, müəllif sadəcə fransız məzhəkəsinin süjetini alaraq, onu yerli koloritlə zənginləşdirmiş və bununla da hadisələri ictimai mühitin çox dar çərçivəsində cərəyan etdirmiş, adicə bir fırldaqçı olan Mirzədadaşı ön plana çəkmişdir. K.Məmmədovun fikrinə görə:“... Vəzirov demək olar ki, həmin məzhəkənin ancaq süjetini almış, ona başqa məzmun vermişdir.” (7. 193) Lakin, hər iki pyesin müqayisəsi zamanı ortaya çıxan nəticələr onu deməyə əsas verir ki, həm süjet, həm də məzmun fransız məzhəkəsindən alınıb, sadəcə həmin məzmun yerli şəraitə uyğunlaşdırma prosesində forma dəyişikliyinə uğrayıb. Hətta elə surətlər var ki, hər iki əsərdə hərəkət və davranış cəhətcə eyniyyət təşkil edir və ya F. Qasımzadənin dili ilə desək, “üç kiçik pərdədən ibarət olan bu komediyanın bəzi surətləri eskiz halındadır” (5. 114).

N.Vəzirov əsəri milliləşdirmə prosesi zamanı surətlərin adlarını dəyişmiş, nitqlərini, həyat tərzlərini yerli şəraitə uyğunlaşdırmışdır. Məsələn, əgər fransız məzhəkəsində çoban Tibo özü iki nəfərə, mahudçu və vəkil Patelenə qalib gələrək, sadə mühakiməsilə onları məsxərəyə qoyursa, Vəzirovun “Dələduz” pyesində çoban Qurbanəli vəkil Mirzədadaşın köməyi ilə öz tacirinə qalib gələ bilir. Daha sonra, N.Vəzirov hadisənin gedişatını açmaq üçün əsərinə bir sıra surətlər əlavə etmişdir. Əgər fransız əsərində mahudsatan, çoban Tibo, hakim və vəkil Patalen surətləri varsa, Vəzirov bunların müqabilində özünün Məcidini, çoban Qurbanəlisini, divanbəyi və Mirzədadaşı yaratmış, əlavə olaraq, hadisələrin açılmasına kömək məqsədilə Mirzədadaşın arvadı Gülcahan və fərraş Məmmədəli surətlərini artırmışdır. Müəllif (N.V) həmçinin öz əsərində məsələnin mahiyyətinin açılmasına kömək üçün ikinci məclisi əlavə etmiş və bu məclis vasitəsilə Mirzədadaşın tacir Məcidi dələduzluq yolu ilə aldatdığı səhnəsini təsvir etmişdir. Bundan əlavə, N.Vəzirovun iqtibasında bir sıra dəyişikliklərlə tanış oluruq ki, bunlar da fırlıdaqçılığın daha ifrat dərəcəsini göstərməyə xidmət edirdi. Məsələn:

1. Əgər fransız məzhəkəsində çoban Tibo öz tacirindən 6 baş qoyun oğurlayırsa, Vəzirovun çobanı bu sayı otuz-qırx qoyun, on iki keçi, bir uzunqulaq və bir-iki motala çatdırır.
2. Əgər vəkil Patalen mahudcatanı aldadıb, cəmi altı qulac mahud əldə edədirsə, Mirzədadaş Məcidi aldadıb bir top şal bir top mahud alır.
3. Əgər vəkil Patalenin həmin mahudu əldə etmək üçün hansı hiyləyə əl atdığı göstərilirsə, bunun əksinə olaraq, Mirzədadaş özünü tacir Məcidin atasının yaxın dostu olduğunu deyərək, onu qırqovulplova qonaq çağırır və parçaları da guya o səbəbə pulsuz aparır ki, Məcid məcburən gəlsin onlara və evdə pulunu versin: “Mirzədadaş – Qorxuram gəlməyəsən. Ona görə də mən bu şeyləri girov aparım. Sən get evə dəy, mən də gedim görüm arvad süfrə açıbdırmı? Bax, artıq ilişmə ha!” (3. 320)

Qalan hadisələr hər iki əsərdə eynilə cərəyan edir. Hər iki əsərin mövzusu tacir həyatından götürülmüşdür. Amma hər iki əsərdə müəlliflərin məqsədi tacir mühitini ifşa etmək olmamışdır. Bu baxımdan F.Qasımzadənin N.Vəzirovun “Dələduz” əsəri haqqında bir fikri mübahisə doğurur. O yazır: “Komediyanın mövzusu tacir həyatından götürülmüşdür. Tacir mühitindəki fırlıdaqçılığın ifşası komediyanın əsas ideyasını təşkil edir.”

Lakin əsərdən də aydın görünür ki, mövzu tacir həyatından götürülsə də, burada təsvir edilən tacir surəti heç də bir çox müəlliflərin əsərlərinin əsas tənqid hədəfi olan soyğunçu, fırıldaqçı, tacir kimi səciyyələndirilməmişdir. Bu tacir, o qədər də varlı olmayan, fəqir bir gəncdir ki, hətta onu dələduz vəkil aldadıb, malını əlindən alır.

Pyesdə N.Vəzirovun əsas ifşa hədəfi fırıldaqçı, ikiüzlü, hiyləgər, dələduz olan Mirzədadaş surətidir. Onun təsvir etdiyi mühitdə yetişən mirzədadaşlar qürur və mənlilik hissindən uzaq, idealsız, əqidəsiz insanlardır. Onlar pul əldə etmək üçün hər dəqiqə alçalmağa, ən müqəddəs hissləri belə ayaqlamağa hazırdılar. Dələduz Mirzədadaş heç bir işi-peşəsi olmayan, buna görə də dolanmaq yolunu fırıldaqla, insanları aldatmaqla əldə etdiyi gəlirdə görünür.

N.Vəzirov Mirzədadaş surətini fransız məzhəkəsində olan vəkil Patelen obrazına müvafiq yaratmışdır. Bu surətlə bağlı xüsusiyyətlərin bir çoxunun fransız məzhəkəsi "Cənab Pyer Patelen"dən gəlməsinə baxmayaraq, müəllifin cüzi artırmaları diqqəti cəlb edir. Belə ki, fransız məzhəkəsində vəkil Patelen ancaq çoban Tibonu müdafiə edirsə, Vəzirovun Mirzədadaşı ikili siyasət yeridir. Əvvəlinci məclisdə ona görə Məcidə tərəfdar çıxaraq, çobanı hədələyir ki, Məcid onun səmimiyyətinə inansın və bu yolla parçaları əldə etsin. Əks təqdirdə hiyləsi baş tutmazdı. Axırncı səhnədə də ona görə çoban Qurbanəliyə kömək edir ki, məhkəməni qazanacağı təqdirdə ondan 15 manat alacaqdı. Hətta Məcidin üzünə durub, ondan da 30 manat cibxərcliyi qopartmalı idi və üstəlik bu iş baş tutsa Qurbanəli ona bir toğlu da vəd edir.

Hər iki əsərdəki vəkil surətlərini müqayisə etdikdə hadisənin sonluğunda baş verən əhəmiyyətli fərq diqqəti cəlb edir. Belə ki, əsərin sonunda Mirzədadaş vəkil Pateləndən fərqli olaraq, çoban tərəfindən aldadılmır. Vəzirov çobanını tam qələbəyə çatdırıb bilmir. Fikrimizcə, əsərin bu cür sonluqla bitməsinə səbəb müəllifin əsas məqsədini açma bilməməsindən irəli gəlir. Belə ki, müəllif məzlum təbəqənin öz haqqının tələb etməsinin tam mənzərəsini təsvir edə bilmir. Çünki, onun yaşadığı dövrdə bunun üçün münbit şərait yetişməmişdir.

Hər iki əsərdəki vəkil surətlərinin müqayisəsində fərqli cəhətlərlə yanaşı, eynilik təşkil edən, oxşar cəhətlər də az deyil. Belə ki, onların hər ikisinin məhkəmə səhnəsində qurduğu tor eynidir. Hətta hər iki əsərdə vəkillərin istifadə etdiyi fikir və söz eyniliyi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

1. Hər iki vəkil çobanlara tapşırır ki, onlardan nə söz soruşsalar mələməklə cavab versinlər, başqa söz dillərinə gətirməsinlər. (9 .364; 3. 323)
2. Hər ikisi cavabdehin yerinə danışıb, işi udurlar.

3. Hər ikisinin məhkəmədəki nitqinin məzmun eynidir.

Lakin, N.Vəzirov bu surəti iqtibas edərkən nitqlərindəki məzmunu saxlamaqla formanı dəyişmiş, yerli şəraitə uyğun bəzi detallar artırmışdır. Onun məhkəməni udmaq üçün gətirdiyi dəlillər fransız məzhəkəsində təsadüf olunmur. Hətta yalanını sübuta yetirmək üçün gətirdiyi dəlilləri elə formada təqdim edir ki, hər kəsi inandıra bilir. Vəkil surətinin fransız məzhəkəsindən fərqli olaraq güclü işlənməsinə müəllifin özünün neçə illər məhkəmədə vəkillik etdiyi zaman qazandığı təcrübəsi səbəb olmuşdur. Yəqin ki, bu illər ərzində o, məhkəmə işçilərinin iç üzü ilə daha yaxından tanış ola bildiyindən, əsərdə təsvir etdiyi vəkil surətini hərtərəfli və mükəmməl işləməyə bilmişdir.

N.Vəzirov öz Mirzədadaşını fransız əsərindəki vəkildən qat-qat hiyləgər yaratmışdır. O hər şeyi qabaqcadan düşünən, mahir vəkil təsiri bağışlayır. Belə ki, o, görəcəyi işin müqabilində qabaqcadan sövdələşir və bunu elə düşünölmüş təşkil edir ki, tamamilə çobandan asılı vəziyyətə düşməsin. Amma vəkil Patelen belə etmədiyi üçün çoban onu aldadır. Düzdür, müəyyən mərhələdə Vəzirovun çobanı da vəkilini aldadır. Amma Mirzədadaş elə plan qurmuşdu ki, bu aldanış ona o qədər də təsir etmir. Bu baxımdan müəllif yaratdığı dələduz obrazında fırıldaqçılara xas bütün hiyləgərlikləri cəmləşdirə bilmişdir.

N.Vəzirov Məcid surətini iqtibas edərkən yerli şəraitə uyğunlaşdırma prosesində etdiyi cüzi dəyişikliyə baxmayaraq fransız məzhəkəsində olan mahudçu ilə əlaqədar baş verən hadisələrin hamısını öz tacirinin üzərinə köçürmüşdür. Belə ki, Məcid də fransız məzhəkəsindəki mahudsatan kimi məhkəmədəki çıxışında “aləmi” bir-birinə qatır. Əslində çobandan şikayət edəcəyi halda, onu aldadan hiyləgər vəkili də şikayət etdiyindən fikri anlaşılmaz istiqamətə yönəlir. Eynilə, fransız məzhəkəsində mahudsatanın rəhbərsiz nitqi də məhkəmədə həmin vəziyyətin yaranmasına səbəb olur və hər iki əsərdə heç biri hakimi düzgün başa salmadığına görə məhkəməni “uduzurlar”. (3. 324; 9.366) Amma Vəzirovun Məcid surəti fransız mahudsatanında qat-qat cəsarətsiz təsvir edilib. Məcid mübarizədə udzacağını görüb, sadəcə: “Buna deyərlər it də getdi, ip də.” (3. 325) deyərək səhnədən çəkilirsə, fransız mahudsatanı buna qarşı öz etirazını bildirir və müəllif onun dili ilə dövrünü səciyyələndirə bilir. (9. 367)

N.Vəzirovun Divanbəyisi fransız məzhəkəsindəki hakim surətindən bir sıra cəhətlərdən fərqlənir. Bu fərqlər də milli zəminə uyğunlaşdırma prosesində təbii görünür. Müəllif bu əsəri iqtibas edərkən, hakimin nitqinin müəyyən hissəsini ixtisar

etmişdir. Çünki, həmin mükəllimənin olduğu kimi uzun-uzadı təfəsilatını vermək Azərbaycan danışığı tərzi üçün artıq görünərdi. Vəzirov bu mükəlliməni konkret və lakonik etmişdir. Lakin, Divanbəyinin nitqinə başqa əlavələr etmişdir ki, bu da Mirzədadaşın nitqinə situasiyadan çıxmaq üçün edilən əlavələrin müqabilində zəruri idi. Əgər fransız əsərində hakim vəkili məsləhəti ilə “ağıldan kəm” çobanın əleyhinə qərar çıxarmaqdan boyun qaçırırsa və tacir də heç bir əlavə zərər görmədən çıxıb gedir, məhkəmə bununla bitir. Lakin, bundan fərqli olaraq, Vəzirov hadisəni inkişaf etdirərək, məhkəmə səhnəsini öz arzularına uyğun olaraq, ədalətsizcəsinə olsa da məzlum sinfin nümayəndəsi olan çobanın xeyrinə bitirir.

Dramaturqun bu əsərdə yaratdığı çoban Qurbanəli obrazı da maraqlı və yad-daqalan xüsusiyyətləri ilə əsərin mərkəzində duran surətlərdən biridir. Əsərdə Qurbanəli sadədil, azərbaycanlı çobanı kimi danışdırılır. O, bu xüsusiyyətinə görə fransız Tibosundan fərqlənir. Tibo hiyləgər, Qurbanəli isə əliaçıq və sadədir. Tibo vəkili özünün “silahı” ilə “tərkisilah” edir. Yəni, vəkili məhkəməni udmaq üçün ona öyrətdiyi üsulu özünə tətbiq edərək, qalib gəlir. Lakin Qurbanəli azərbaycanlı psixologiyasına uyğun bir tərzdə yaradıldığı üçün bu məsələdə sadədil bir çoban təsiri bağışlayır. Bu iki surətin müqayisəsində ən böyük fərq oğurlanan heyvanların sayında özünü göstərir. Belə ki, Tibo ağasından 6 qoyun oğurlayırsa, Vəzirovda bu say 30-40 qoyun, 12 keçi, 1 uzunqulaq, 1-2 motal həddindədir. Burada müəllif mübaliğəyə yol verir.

Ən nəhayət, bu surətlər (Tibo-Qurbanəli) arasında fərqlərdən biri də məhkəmə səhnəsində fransız əsərində hakim çobanı “dəli” hesab edərək, onun əleyhinə qərar çıxarmaqdan boyun qaçırırsa, N.Vəzirovun divanbəyisi nəinki onun əleyhinə iş qaldırmaq fikrində olmur, hətta tacirdən 90 manat alıb, çobana verilməsi haqqında qərar çıxarır. Məsələnin bu cür sonluqla bitməsinə müəllifin ideologiyası ilə bağlamaq düzgün olardı.

Hər iki surətin müqayisəsində mövcud olan bu fərqlərlə yanaşı, eyniyyət, oxşarlıq təşkil edən fikirlər də az deyil. Belə ki, onların məhkəməni udmaq üçün etdiyi priyomlar hər iki əsərdə eynidir. Hər ikisi vəkillərin məsləhəti ilə canlarını “mələmək” yolu ilə qurtarır. Buna görə də bu süjetin birbaşa köçürülməsi Azərbaycan mədəniyyətinə xas bir hal olmadığı üçün inandırıcı görsənir.

Bildiyimiz kimi, N. Vəzirov iqtibas etdiyi əsərdən fərqli olaraq, öz pyesinə 2 surət əlavə edib ki, bunlar da hadisələrin açılması üçün məqsədəuyğun olaraq yaradılmışdır.

Bunlardan biri dələduz Mirzədadaşın arvadı Gülcahandır. Bu kələkbaz Gülçahan əri Mirzədadaşın dələduzluğunu ört-basdır etmək üçün əsərə əlavə edilib. Müəllif Gülçahan obrazında cəmləşdirdiyi, qadınliq adına yaraşmayan hərəkətlərinin səbəbinin ehtiyac üzündən olmasını da böyük ustalıqla göstərə bilmişdir.

N.Vəzirovun hadisənin açılmasına kömək məqsədilə əlavə etdiyi ikinci surət fərraş Məmmədəlidir. O dövrün qanunlarına görə Divanbəyinin əmrini yerinə yetirməyə qulluq edən müəyyən bir vəzifə sahibi olmalı idi. Bunun üçün müəllif fərraş Məmmədəli surətini yaradır.

Fərraş Məmmədəli tiyüklə gün keçirən, camaatın “qanını” sormaqla həyat sürən məhkəmə işçisidir. Vəzirov bu surətlə çar üsul-idarəsində mövcud olan rüşvətxorluğu bir ictimai bəla kimi göstərmək istəmişdir.

Bunlardan başqa, müəllifin əsərə tamaşaçı və şikayətçi qismində obrazlar daxil etməsinə baxmayaraq, onlar ötəri surət təsiri bağışlayır. Çünki, onlar əsərdə danışdırılmır.

Nəcəfbəy Vəzirovun bu pyesi dövrünün ictimai bəlalərini göstərmək baxımından mütərəqqi əhəmiyyəti kəsb edir. Əsər bir o qədər də təkmilləşdirilməyib. Belə ki, “Dələduz” pyesi komiklik cəhətdən zəif görünür. Bu zəifliyin səbəbi odur ki, müəllif iqtibas edərkən süjeti və obrazları sadəcə yerli şəraitə uyğunlaşdırmaqla işini bitmiş sayıb. “Dələduz” pyesinin müvəffəqiyyətli tərəfi odur ki, iqtibas edilən zaman milli folklor motivlərindən məharətlə istifadə olunmuş, qaravəlli ənənələrindən qidalanma canlılıq, təbiilik yaratmışdır. Müəyyən zəif tərəflərinə baxmayaraq, “Dələduz” pyesi qroteskdən komikliyə qədər bədii gülüşün xəlqi ifadəsi ilə zəngindir, “dələduzluğun” bədii simasını açmağa xidmət edir, bütövlükdə mütərəqqi səciyyəlidir.

NƏTİCƏ

N.Vəzirov fransız məzhəkəsi olan “Cənab Pyer Patalen”dən iqtibas etdiyi “Dələduz” əsərində ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər nəticəsində hələ də öz mövqelərini düzgün seçə bilməyən, ortabab sinfin nümayəndəsi olan tacir Məcidin məhkəmə dəllalı Mirzədadaş tərəfindən aldadılaraq ikiqat zərərə düşməsinə təsvir etməklə, dövrünün ictimai dərdlərindən olan məhkəmədəki haqsızlığı, heç bir işlə məşğul olmayan dələduzları, camaatı “soymaqla” yaşayan müftəxorları ifşa hədəfi kimi seçmişdir.

N.Vəzirov yaradıcılığında iqtibas tipli tərcümə zamanın zəruri ehtiyacı olaraq üzə çıxır, eyni zamanda, ədibin yaradıcılığındakı inkişaf dinamikasını aydınlaşdırmağa kömək edir.

Bu iqtibas N.Vəzirovun yaradıcılığında dövrünün problemlərini göstərmək baxımından mütərəqqi yer tutur. Bədilik cəhətdən heç də müəllifin orijinal əsərlərindən geri qalmır. Ümumiyyətlə, N.Vəzirov uslubuna xas cəhətlər orijinal əsərlərində olduğu kimi, iqtibaslarında da qabarıq nəzərə çarpır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahvediyev Mahmud. Azərbaycan dram teatrı tarixindən. "Maarif" nəşriyyatı, Bakı. 1978. 234 s.
2. Vəzirov Nəcəfbəy. Əsərləri. "Elm" nəşriyyatı Bakı, 1977. 187 s.
3. Vəzirov Nəcəfbəy. Əsərləri, İki cildə, II cild, Azərneşr, Bakı, 1954. 394 s.
4. Qasımzadə Feyzulla. Nəcəfbəy Vəzirov. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı.1954. 268 ы.
5. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı xrestomatiyası, Azərneşr, Bakı, 1938. 292 s.
6. Məmmədzadə Bəxtiyar. Realist yazıçı, dramaturq. "Kitablar aləmində" jurnalı, Bakı,1984. 130 s.
7. Məmmədov Kamran. Nəcəfbəy Vəzirov. AMEA nəşriyyatı, Bakı,1963. 276 s.
8. Дюришин Деониз. Теории сравнительного изучения литературы. «Прогресс» Москвпа 1979. 280 стр.
9. Зарубежного литература средних веков. «Просвещение», Москва.1974. 417 стр.

Açar sözlər: N.Vəzirov, Azərbaycan xalq teatrı, dramaturq, iqtibas.

РЕЗЮМЕ

Со второй половины 19 века 1873 года в связи с созданием в Азербайджане национального театра спрос на такие произведения почти возрастает. Потому что сцена имела прогрессивное значение для воспитания людей. Начиная с этой даты стали ставиться произведения просветителя-реалиста-драматурга М.Ф.Ахундова, а также его последователя Н.Везирова в идейном плане.

Небольшое количество драматических постановок создавало на сцене своего рода «пустоту». Чтобы восполнить эту пустоту, драматурги использовали образцы мировой литературы. Они поставили эти произведения и представили их народу. Даже учитывая то, что эти произведения нельзя было донести до публики через цитаты, они всё равно отдавали большее предпочтение произведениям, созданным таким образом. Потому что цитата имеет более прогрессивное значение, чем обычный перевод. Так, если писатель переведет произведение с другого языка и поставит на сцену, то зрители воспримут события и социальные неурядицы, имевшие место в том событии, как ситуацию, связанную с этой страной и людьми. Однако цитата во многом отличается от обычного перевода. Потому что, когда драматург цитирует подлинные события, копирует даже мельчайшие детали, он их национализирует, обогащает местным колоритом и доносит до зрителя. Когда такие произведения ставятся, публика принимает их за свои, и все негативные ситуации, социальные неурядицы, уродства, изображаемые там, он понимает, что происходит в его стране, на его родине в той среде, где он живет и выражает определенное, специфическое отношение к тем ситуациям.

Недостаток произведений с такими характеристиками Н. Вазиров, просвещенный драматург-реалист, в своей сценической деятельности пытался восполнить цитатами.

Ключевые слова: Н. Везирова , Азербайджане национального театра, драматург цитирует.

ABSTRACT

Since the second half of the 19th century, 1873, in connection with the creation of a national theater in Azerbaijan, the demand for such works has almost increased. Because the stage had a progressive meaning for the education of people. Starting from this date, the works of the educator-realist-playwright M.F.Akhundov, as well as his follower N. Vazirov, were put on stage, which gained distribution in the ideological plan. A small number of dramatic productions created a kind of "emptiness" on the stage. To fill this void, playwrights used samples of world literature. They staged these works and presented them to the people. Even though these works could not be conveyed to the public through quotations, they still gave more preference to works created in this way. Because a quote has a more progressive meaning than a normal

translation. So, if a writer translates a work from another language and puts it on stage, then the audience will perceive the events and social turmoil that took place in that event as a situation related to this country and people. However, the quotation differs in many ways from the usual translation. Because when the playwright quotes real events, copies even the smallest details, he nationalizes them, enriches them with local color and conveys them to the viewer. he understands what is happening in his country, in his homeland, in the environment where he lives, and expresses a certain, specific attitude to those situations. N. Vazirov, an enlightened realist playwright, tried to make up for the lack of works with such characteristics with quotations in his stage activities.

Key words: N.Vazirov, Azerbaijan National Theatre, playwright, quotes.

Samirə MƏMMƏDLİ*

samire_mamedlice.91@mail.ru

BƏDİİ TƏRCÜMƏDƏ ORİJİNALA SADIQLK: ÜSLUB VƏ MÜƏLLİFLİK

GİRİŞ

Bir dildən digər dilə tərcümə çətin prosesdir, əgər söhbət bədii tərcümədən gədirsə, bu məqamda “həddən artıq çətindir” deməliyik. Ancaq hər bir prosesin, konkret halda bədii tərcümə nümunəsinin dəyərləndirilməsində bir sıra bizə məlum olan meyarlar mövcuddur. Bu prinsip və meyarlar əsrlər boyunca, yəni bədii tərcümə materiaları meydana çıxdıqca, oxucularla təmasa girdikcə təkmilləşmiş, onların qiymətləndirilməsi daha obyektiv şəkil almış, bədii tərcümənin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində bu yöndə müxtəlif metodlar meydana gəlmişdir. Şair, yazıçı, tənqidçi, habelə nəzəriyyəçilər bədii tərcümədə orijinal mətnin bütün xüsusiyyətlərini ötürmək məsələsinə şübhə ilə yanaşmışlar, onların fikrincə, bədii tərcümədə mətnin milli xüsu-

* Bakı Dövlət Universiteti, “Azərbaycan mühacirəti ədəbiyyatı və bədii tərcümə” ETL – in elmi işçisi, f.ü.f.d

siyyətini olduğu kimi ifadə etmək mümkünsüzdür. Ancaq bu məsələlər üstündə baş sındırmaqdan, biz bədii tərcümənin funksiya və missiyası barədə düşünüb onun orijinala hansı dərəcədə "sədaqətli" olduğunu aşkarlamalıyıq. Əsas problem budur. Bədii tərcümə ilə bağlı nəzəri fikirdə adekvatlıqdan başqa "şəffaflıq" məsələsi də var və fikrimizcə, bunu izah etmək lazımdır. Yuxarıdakı fikrə, yəni bədii tərcümənin orijinalın bütün keyfiyyətlərini əks etdirmək potensialına şübhə ilə yanaşma məsələsinə gəldikdə, deməliyik ki, dünya ədəbiyyatında yüz illər boyunca tərcüməsi alınmayan mətnlər də mövcuddur. Dünya xalqlarının bədii praktikasında elə ədiblər var ki, onların mətnlərini hər hansı dildə səsləndirmək sadəcə, mümkünsüzdür. İndiyə qədər Mirzə Ələkbər Sabirin əsərlərini hər hansı dildə orijinalın ruhuna yaxın tərzdə səsləndirmək mümkün olmamışdır. Yaxud fransız ədibi Viktor Hüqonun elə şeirləri var ki, onları başqa dildə olduğu kimi səsləndirmək sadəcə mümkünsüzdür. Bu təkcə bədii mətnin mürəkkəb struktura malik olmasıyla bağlı deyildir. Dünya ədəbiyyatında bildiyimiz kimi Ceyms Coysun "Uliss" romanı ən çətin mətn kimi tanınır. Bu roman hələ də bizim dilimizə çevrilməyib. Çünki o mətnin tərcüməsi ilə bağlı məsuliyyəti çiyinlərinə götürəcək tərcüməçi yoxdur. "Uliss" romanı çoxqatlıdır, onun leksikasında roman nəşr edilənədək heç bir dildə mövcud olmayan sözlər var, romanın bədii mətnində iyirmi səkkiz dilin sözləri iştirak edir. Yerində deyilib ki, "Sadəcə, əsəri müəyyən epizodlara bölüb asan mütaliyə girişmək mümkündür. Ancaq bir məsələdə tam səmimi görünülər ki, "Uliss" romanını tam mütaliə edib başa çatdırmaq üçün oxucu 8 dil bilməlidir. Bircə o aydındır ki, Coys qədər oxucuların hissi və əsəbi ilə oynayan ikinci yazıçı hələ doğulmayıb" (10, 17). Bir günün bir neçə saati içində baş verən hadisələri nəql edən roman strukturu etibarlı ilə həddən artıq mürəkkəb və qəlizdir, bu səbəbdən, rus, türk və digər dillərə tərcüməsinə ayrıca şərhlər də yazılmışdır. Romanın çətinliyini şərtləndirən başqa bir faktor – bu mətnə çox sayda göndərmə və "gizli" istinadların olmasıdır. Modernist ədəbiyyatın şah əsəri olan "Uliss" sadəcə dillərin xəritəsi, insan xarakterinə ən müxtəlif yönərdən baxışın mükəmməl ifadəsidir.

Məqsədimiz heç də söhbəti "Uliss" romanı üzərində qurmaqdan ibarət deyildir, bu nümunə sadəcə orijinala sadıqlıq məsələsinə bir illüstrasiyadır, yeni problem var, gələcəkdə də ondan qurtulmaq mümkünsüzdür.

ŞƏFFAFLIQ

Bədii əsərlərin, dünya ədəbiyyatının şah əsərlərinin orijinaldan (fransız, türk, ingilis, alman, fin və sair dillərdən) dilimizə çevirmək xüsusi özəlliyə malikdir. Bu gün

rus dili vasitəsi ilə dünya ədəbiyyatının dilimizə çevrilən nümunələri müəyyən dərəcədə razı salsada, məqbul deyildir, çünki əsərlə bağlı, ideya, hiss, duyğu və sair komponentlər yalnız orijinal mətndə mövcud olur, başqa bir dilə çevrildikdə bu komponentlər yarıdan çox itirilir, başqa komponentlərə çevrilir və mətni ikinci dildən tərcümə etdikdə sanki, məsələn, Servantesin “Don Kixot” romanını yox, tam başqa bir əsəri oxumuş olursan.

Prinsip olaraq qeyd edək ki, orijinaldan bədii tərcümədə əsərin yalnız məzmun və dil materialının adekvatlığı kifayət deyildir. Servantesin “Don Kixot” romanının da rus dilindən dilimizə çevrilən variantında məzmun planı onsuz da pozulmayıb, necə var, elə ötürülüb. Bədii tərcümədə müəllifin üslubu – bədii mətnin ruhu nəzərə alınmalıdır. Oxucunun ixtiyarına verilən bədii əsərlər – Höte, Heyne, Şekspir, Tekkerey, Dikkens, Çek London, Servantes və Hüqonun əsərlərində obrazlar, praqonist və digər personajların keçirdikləri ruhi sarsıntılar, bu əsərlərin yazıldığı dilin içində yaşayan mədəniyyət, mədəni kolorit tərcümə dilində hansı təbəddülatlara məruz qalır? Şübhəsiz ki, naşı tərcüməçinin də orijinaldan etdiyi tərcümə nümunəsi başdan-ayağa bərbad ola bilər və bu, yalnız dili hiss etməməklə bağlı məsələdir, ancaq peşəkar tərcüməçi məhz dilin bütün ərazisində sərbəst “addımlaya” bilən şəxs olduğundan onun təqdim etdiyi nümunələrdə ən müxtəlif realiyalar məhz mədəni koloriti adekvat şəkildə ifadə etməyə əsaslanır.

Bədii tərcümədə dili və onunla yaradılan bədii mətni hiss etmək ən vacib məsələlərdən biridir. Yuxarıda işlətdiyimiz şəffaflıq (bədii mətni tərcümədə güzgü kimi əks etdirmək-!) prinsipi məhz adekvatlıq və ekvivalentlik məsələsinə aiddir. Bədii tərcümədə şəffaflıq məsələsinə dünyanın bir çox tərcümə mütəxəssisləri araşdırmalar həsr ediblər. Tərcümə nəzəriyyəsində düzgünlük, dəqiqlik, tamlıq və bütövlük kimi prinsiplərlə yanaşı işlənən şəffaflıq orijinal mətnə sadıqlıq məsələsinə xüsusən, dil-üslub müstəvisində ən doğru formada əks etdirir. Tərcümə nəzəriyyəçilərindən biri belə sual verir: “... Belə ki, sadıqlıq orijinaldan tərcüməyə düzgün yanaşmanı şərtləndirir, ancaq gəlin düşünək: tərcüməçi kimə və nəyə sadıq olmalıdır? Bədii mətnin müəllifinə, onun oxucusuna, yaxud tərcüməçinin özünə?” (1, s.254). Göründüyü kimi, məsələ heç də sadə deyildir. Orijinaldan tərcümədə sadıqlıq bir neçə mürəkkəb prosesin nəticəsi olaraq düşünülməlidir.

Bütövlük prinsipi öz-özünə aydındır: tərcümə zamanı orijinal mətndən azacıq da olsa heç bir fraqment buraxılmamalıdır, çünki, bədii mətn alt qatda bir-biri ilə sıx daxili əlaqədə olan his və ideyaların, düşüncə və duyğuların mənzərəsidir, hər hansı

fracmentin yoxluğu dərhal digər fracmentlərdə qırıqlıq yaradır və onun tam və düzgün anlaşılmasına maneçilik törədir. Bütövlük özündə bədii əsərin forma və məzmun baxımından adekvat ötürülməsi anlayışını şərtləndirir. Sərbəst vəzndə yazılan şeiri hecada və əksinə, tərcümə etdikdə bədii mətnin bir çox özəlliklərinə ziyan dəymiş olur. Fransız tərcümə məktəbində belə bir metod var: onlar məsələn, Məmməd İsmayılın şeirlərini (ancaq heca vəznində yazılan mətnlər-!) fransız dilində filoloji tərcüməyə yaxın variantda təqdim edirlər. Azərbaycan tərcümə məktəbində belə bir metod yaygın deyildir və meydana çıxdığı zaman yaxşı qarşılanmır, daha doğrusu, bu halda tərcümə bəri başdan alınmamış sayılır. Yaxud hər hansı nəsr mətnini, deyək ki, Alber Kamünün essesini Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə orada proses zamanı tərcüməçi hər hansı fracmenti ixtisar edə və ya özündən nələrsə artıra bilməz, əks təqdirdə şəffaflıq prinsipinə, yəni bədii tərcümədə orijinala sədaqət prinsipinə xələl dəymiş olar. Yeri gəlmişkən deyək ki, fransız yazıçısı, 1956-cı ilə Nobel mükafatı almış Alber Kamünün bir sıra əsərləri məhz fransız dilindən çevrilmişdir. Mərhum tərcüməçi Hamlet Qocanın tərcüməsində müəllifin “Yad” və “Taun” romanları oxuculara təqdim edilib və qeyd edək ki, bu tərcümələrdə şəffaflıq prinsipinə riayət edilib. Alber Kamünün digər tərcüməçiləri də mövcuddur, Əlisa Nicatın “Yad” romanını rus dilindən tərcüməsində məzmun adekvat olsa da forma baxımından bir sıra qüsurlar mövcuddur. C.Yusiflinin tərcüməsində A.Kamünün “Seçilmiş əsərləri” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə nəşr edilən “150 cildlik dünya ədəbiyyatı” layihəsinə daxildir. Bu cildə A.Kamünün həm üç romanı (“Yad”, “Taun” və “Çöküş”), hekayələri, esseləri və Nobel nitqi təqdim edilib. Azərbaycanlı oxucu Alber Kamünü orijinaldan tərcümədə adı keçən nəzəri prinsipə riayət edilmiş formada oxumaq imkanı əldə edib.

Bədii tərcümədə orijinala sadıqlıq kateqoriyasına daxil olan komponentlərdən biri də dəqiqlikdir. Bədii tərcümə prosesində qaçılmaz “səhvlər” mövcuddur. Yəni, bu bir proses olduğu üçün və iki dilin müqayisəsindən çox, onlardan birinin digərinə “dönüşməsindən” söhbət getdiyi üçün proses zamanı müəyyən problemlərin ortaya çıxması təbiidir. Bu problemlərdən biri o dillərdən hər hansı birində, yaxud hər ikisində “tərcüməyə yatsmayan vahidlərin” olmasıdır. Bu halda tərcüməçi məzmun və forma planına ziyan dəyməmək üçün, yaxud sözü gedən fracmenti əsərdən çıxarmamaq, yaxud gözardı etməmək üçün transformasiya məsələsinə odaklanır. Tərcüməsi mümkünsüz olan dil vahidləri “izahlı şərh” formasında tərcümə mətninə qoşulur. Bədii tərcümənin özəlliklərindən biri də məhz “orijinalı” unutmamaqdan ibarətdir, buna görə

də tərcümə şəffaf, başqa sözlə, cəlbedici olmalıdır, elə bir formada təqdim edilməlidir ki, oxucu bunun tərcümə olduğunu hiss etməsin, onu öz dilində yazılan mətn kimi oxusun və eyni zamanda, bədii əsərdəki obrazlar tərcümədə adekvat şəkildə ifadə edilə bilsin. Bəzən orijinal dildə elə hadisələrdən, detal və ştrixlərdən söz açılır ki, ana dilində bu hadisələri işarələyən hansısa sözü tapmaq sadəcə çətin olur, yaxud tapdığın söz o hadisəni tam ifadə edə bilmir. Bizdə tərcümə məktəbinin illər boyu məxsusi prinsipləri formalaşmışdır. Bəzən bədii mətni oxuyanda nələinsə buraxıldığını hiss edirsən, məsələ belədir ki, tərcüməçi, yaxud naşir həmin hissəni məntiqətə uyğun saymayıb və əsərdən çıxarıb, belədə oxuduğun mətnin sonunadək o yoxluq, o ixtisar səni müşayiət edir, çünki bədii əsər mətni oxucudan da həssas toxumalara malikdir, onlardan biri zədələndikdə qavramada mütləq özünü qüsurlu kimi göstərir. Nəzərə alınmır ki, tərcümə prosesinin uğuru tərcüməçi tərəfindən bütün faktorların nəzərə alınmasından asılıdır və onun məhz dillə, dilçiliklə əlaqəsi danılmaz faktır. Tədqiqatların birində yazılır ki, "Tərcümələrin linqvistik nəzəriyyəsi" kitabında "tərcümənin bütün nəzəriyyələrinin ümumi dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanmalı olduğunu" iddia edirdi, lakin daha sonra, 1965-ci ildə Chomsky (4; s.30) "fərqli dillər arasında tərcümədə mütləq məntiqi prosedur mövcud ola bilməz" fikrini irəli sürərək dilçilik və tərcüməşünaslıq arasındakı əlaqəni inkar etdi. Riçarda (7; s.250) görə, bu da bir həqiqətdir ki, tərcümə "kainatın təkamülü zamanı yaranan ən mürəkkəb problem növü" olduğu üçün tamamilə linqvistik bir akt kimi qəbul edilə bilməz. Kenesei araşdırmasında (2010) dilçilik baxımından dilin yalnız funksiyasını təhlil etmək obyektiv ola bilsə də, ədəbiyyat kimi digər janrların başa düşülməsinin obyektiv olmadığı üçün ziddiyyətli bir hissənin olduğunu bildirdi. Nəhayət, tərcüməçilər sosial, mədəni, ideoloji, dini və ya tarixi fonun, o cümlədən, iki dil arasındakı fərqlərin ən dolğun tərcüməsinə nail olmaq üçün müxtəlif tərcümə strategiyalarından istifadə edirlər. Hər bir tərcüməçi öz tərcümə strategiyası vasitəsilə yeni mədəniyyətlərin mənbə mətnlərini təqdim edir. Tərcüməçi ədəbi əsəri tərcümə edərkən mətnin formasını, lüğət tərkibini və qrammatik funksiyasını eyni zamanda nəzərə almalıdır" (8; 30). Bu mənada hansısa fraqmentin orijinaldan tərcümə zamanı kəsilib atılması bədii mətni danmağa bərabərdir. Tərcümə prosesində sadəcə hər bir cümlə ayrıca tərcümə edilmir, əsəri bir neçə dəfə mütaliə etmiş tərcüməçi şüurlu olsa da mütaliədən ona çatan ümumi mənanı tərcümə edir və bizim tərcüməçilik praktikamızda qüsurlu cəhətlərdən biri də tərcümə edilən əsərin tərcüməsinə hazırlaşmaqla bağlıdır: məlum olur ki, tərcüməçi əsəri ya oxumamış, ya da onun mütaliəsini epizodik şəkildə nəzərdən keçirmişdir.

Orijinal dildə bədii mətnin dəfələrlə oxunması sənin üçün mövcud ola bilən sualların aşkarlanması anlamına gəlir, oxu zamanı bədii mətnin dili, qrammatik quruluşu, orda özünə yer alan mürəkkəb realiyalarla və digər aspektlərlə bağlı qaranlıq heç bir işarə qalmamalıdır. Əks təqdirdə, tərcümə zamanı ixtiyari mənadan sapınmalar, xüsusən, bədii zamanın ifadəsində yanlışlıqlar meydana çıxıb bilər. Alber Kamünün “Qonaq” hekayəsi Əlcəzair mühiti ilə bağlıdır. Hekayədə sıxıntılı bir ovqat mövcuddur, orijinalda cümlə sırası elədir ki, əsərin ekspozisiya hissəsində payız dumanını belə hiss edirsən. Axan çayın şırıltısı elə təsvir edilir ki, soyuq hiss edirsən. Diqqət edək: “Müəllim bayaqdan məktəbə sarı gələn iki nəfəri izləyirdi. Biri atlı, o birisi piyada idi. Onlar hələ dik, sıldırım yola çatmamışdılar... Sınıf otağı boş və soyuq idi. Üç gün əvvəl rəngli təbaşirlərlə yazı taxtasına çəkilmiş RONA, QARON, LUARA və SENA çayları mənsəbinə doğru axırdı...” (6; 239). Qeyd edək ki, Alber Kamünün “Sizif haqqında əfsanə” əsəsi müxtəlif tərcüməçilər tərəfindən həm rus, həm də orijinaldan çevrilib. Əvvəlcə ruscadan edilən tərcüməyə diqqət edək: “Tanrılar ittihamdan sonra Sizifə böyük bir qaya parçasını dağın zirvəsinə doğru diyirləməyi hökm verdilər. Daş hər dəfə zirvəyə çatanda öz ağırlığı ilə oradan yerə düşəcəkdə. Onlar (yəni Tanrılar – tər.) bu cəzanı ona görə fikirləşmişdilər ki, faydasız və ümitsiz əməkdən daha dəhşətli cəza tanımırdılar” (9; 2). Burada “*ittihamdan sonra... hökm verdilər*” sırası Azərbaycan dilində ümumən, səslənmir və bədii tərcümə meyarına yaddır. Mətnəndən görüldüyü kimi, tərcümə keyfiyyətsiz və oxunmayan formada, məzmun başa düşülsə də, bədii tərcümə səviyyəsində deyildir. İndi isə orijinaldan tərcümə variantına diqqət edək: “Allahlar Sizifə zorba bir daşı dağın kəlləsinə qaldırmaq cəzasını kəsdilər; daşsa ora çatır-çatmaz təzədən üzəşəği yuvarlanırdı. Onların fikrincə, faydasız və boşuna əməkdən ağır və dəhşətli cəza yoxdur” (6, 297). Yəne də rus dilindən edilən tərcümənin ardına diqqət edək: “Əgər Homerə inansa, demək, Sizif ölümə məhkum edilmişlərin ən zirəyi və ağıllısıdır. Buna baxmayaraq, digər populyar bir ənənəyə əsasən, o quldurun, oğrunun vəzifəsini təcrübədən keçirmək üçün bu cəzaya məhkum edilmişdir, heç də ağıllı olduğuna görə deyil. Amma mən bunda heç bir ziddiyyət və ya fərq görmürəm” (9). İndi isə yenə orijinaldan tərcümə versiyasına baxaq. Bu variantda məzmun, ifadə forması adekvat şəkildə çatdırılıb: “Homerə inansa, Sizif fani varlıqların ən müdriki və tədbirlisi idi. Doğrudur, başqa bir mənbədə deyilənlərə görə, Sizif həm də adi bir qarətçiymiş. Ancaq burada mən heç bir ziddiyyət görmürəm” (6, 298). Görüldüyü kimi, rus dilindən tərcümədə məzmun planı da xeyli dəyişikliyə məruz qalıb. Bu həm də ona görə baş verib ki, “Ədəbiyyatda zaman vaxt

anlayışını dildə ifadə edən bir növ alətdir. Hər bir dil üçün zamanın ifadə sistemi fərqli olsa da, xüsusən də, bədii əsərin tərcüməsi zamanı ayrı-ayrı cümlələrin mənasından daha çox ümumi mənanın təfsiri önəm kəsb etdiyindən ümumi qrammatikada işlənən zamanın qrammatik xüsusiyyətləri kontekstdən asılı olaraq müxtəlif şəkildə ifadə oluna bilər” (2, 77). Bu mənada istənilən tərcümə mətni bütöv şəkildə qavranılmalı, sadəcə təqvim zamanı anlayışı deyil, digər amillər də nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Bədii tərcümədə orijinala sadiqlik (üslub və təhkiyə müstəvisində!) metoduna daxil olan “Tərcümənin şəffaflığı” komponenti eyni zamanda tərcüməçinin görünməməsi, “gözə dəyməməsi” anlamına gəlir. Tərcümə edilən əsərdə onun müəllifinin tam şəkildə görünməsi əsas şərt sayılır. Əksinə olduqda oxucu daim tərcüməçinin yol verdiyi qüsurlarla uğraşır və əsəri oxumaqdan heç bir zövq almır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Бузаджи, Д. М. Переводчик прозрачный и непрозрачный [Текст] / Д. М. Бузаджи // Вестник Нижегородского государственного лингвистического университета им. Н.А. Добролюбова, 2009. – № 4. – С.20–29.
2. Горбачевский, А. А. Оригинал и его отражение в тексте перевода / А. А. Горбачевский. – Челябинск: ЧГПУ, 2001. – 202 с
3. Влахов С., Флорим С. Непереводимое в переводе. М.: Междунар. отношения, 1980. 341 с.
4. Chomsky, N. (2014). Aspects of the Theory of Syntax (Vol. 11). MIT press.
5. Ercilasun, A. B. (2007). Türk Lehçeleri Grameri, Akçağ Yayınları: Ankara.
6. Kamü Alber. Seçilmiş əsərləri.Şərq-Qərb. Bakı, 2013.
7. Richards, I. A. (1953). Toward a theory of translating. Wright, AF (Ed.): Studies in Chinese Thought, New York (The American Anthropological Association) 1953, pp. 247-262.
8. Порческу, Г. В. Средства создания экспрессивности в сказке и способы их перевода [Текст] / Г. В. Порческу // Вестник ВятГУ, 2017. – № 12. – С. 183–187.
9. <https://niftiyevibrahim.blogspot.com/2012/06/albert-camus-sizif-haqqnda-fsan.html>
10. <http://edebiyatqazeti.az/news/proza/255-ulissi-nece-oxumali>

Devotion to the original in literary translation: style and authorship

Samira Mammadli,

SUMMARY

According to a number of well-known representatives of translation theory, it is impossible to preserve all the features of the original in translation, especially the national color. During a long period of literary translation practice, the solution to the above-mentioned problems have always been sought, a number of methods and principles have emerged. One of those principles is adequacy, the other is transparency. The translated product must be adequate to the meanings of the original. What is transparency, and what is the specificity of this principle in translation theory? The point is that the components of a work, ideas, feelings, emotions, and so on, exist only in the original text, and when translated into another language, these components are inevitably lost, sometimes transformed into other components; when translating a literary text from a second language, the work sometimes becomes unrecognizable in the translation. Transparency is the principle of preserving meanings in the translation from the language in which the work is written.

Keywords: literary translation, style, author, transparency, literary text

Преданность оригиналу в художественном переводе: стиль и авторство

РЕЗЮМЕ

По мнению ряда известных представителей теории перевода, невозможно сохранить в переводе все черты оригинала, особенно национальный колорит. На протяжении длительного периода практики художественного перевода всегда велись поиски решения вышеперечисленных проблем, возник ряд методов и принципов. Один из этих принципов — адекватность, другой — прозрачность. Переведенный продукт должен быть адекватен смыслу оригинала. Что такое прозрачность и в чем специфика этого принципа в теории перевода? Дело в том, что компоненты произведения, идеи, чувства, эмоции и т. д. суще-

ствуют только в исходном тексте, а при переводе на другой язык эти компоненты неизбежно утрачиваются, иногда трансформируются в другие компоненты; при переводе художественного текста со второго языка произведение иногда становится неузнаваемым в переводе. Прозрачность – принцип сохранения смыслов при переводе с языка, на котором написано произведение.

Ключевые слова: художественный перевод, стиль, автор, прозрачность, художественный текст.

Səidə NAĞIYEVA*

BƏDİİ TƏRCÜMƏNİN METOD VƏ ÜSULLARI

Bədii tərcümə ədəbi yaradıcılığın çox mürəkkəb bir növdür. “Tərcümə bəşəriyyətin mədəni inkişafında mühüm rol oynayır. Tərcümə sahəsində bir ölkənin xalqı digər ölkə xalqlarının həyatı, məişəti, tarixi, ədəbiyyatı, elmi nailiyyətləri və s. ilə tanış olur. Yəqin ki, bəşər cəmiyyətində, onun inkişafında tərcümənin rolunu qiymətləndirməyən bir insan tapılmaz. Tərcümə bütün dünyanı bir-birinə birləşdirən ən güdrətli vasitələrdən biri olmuş və olmaqda davam edir. Tərcümə müxtəlif qəbilələrin xalq və millətlərin bir-birini başa düşməsində, elə bir rol oynayır ki, onsuz bəlkə də bir-birindən təcrid olunar və ümumiyyətlə inkişafdan qalardı. Tərcümə millətlərin bir-birinə yaxınlaşması, dostlaşması, bir-birinin inkişafından bəhrələnməsi və bir-biri ilə əməkdaşlıq etməsinin əsasını təmin edən bir aktdır” (3 s.15).

Tərcümə prosesində iştirak edən nitqin formasına görə tərcümənin iki forması (şifahi və yazılı) forması var. Tərcümə nəzəriyyəsi və tərcüməsindən məlum olduğu kimi, tərcümənin digər təsnifatları da mövcuddur. Bunlardan ən çox rast gəldiyimiz təsnifat tərcümə materialının xarakteri və məxəz mətninin mövzusuna əsaslanır. Buna görə də əsasən bədii və praktik (informativ tərcümə növlərini ayırd edirik. Bədii tərcüməyə (art – translation) bədii əsərin, yəni insanın bədii təxəyyülünün məhsulu olan ədəbiyyatın (hekayə, povest, roman, poeziya, dram əsərlərinin) tərcüməsi daxildir. Bədii ədəbiyyat estetik koqnitiv (idraki) funksiya daşıyır. Bədii ədəbiyyatdakı fikirlə bədii şəkildə təqdim olunur.

* BDU. Filologiya fakültəsi fil.ü.f.d., k.e. işçi..

Müəllifin özünəməxsus üslubunun köçürülməsi bədii tərcümənin ən çətin hissəsidir, bu halda əsərdə deyilənlərin mənasını sadəcə çatdırmaq kifayət deyil. Mətnlərin bədii tərcüməsinin keyfiyyətinin bir xüsusiyyəti və göstəricisi hekayə və söz oyunu atmosferinin köçürülməsidir. Xarici dilə hərfi tərcümə demək olar ki, heç vaxt müəllifin zəkasını və üslubunu çatdırmağa imkan vermədiyindən, yalnız rəvayətin mahiyyətinə görə tərcüməçi fərdi üslubunu qorumaq üçün öz təxəyyülünə və sözlərlə işləmə qabiliyyətinə güvənməlidir. Bədii tərcümə, texniki və ya hüquqi tərcümədən fərqli olaraq, tərcüməçidən hərfi və anlaşılmazlıq tələb etmir. Bu halda, müəllif üslubunun ötürülməsinə vurğu edilir. Bədii tərcümənin yazı sənətinə paralel olduğunu deyə bilərik. Bədii tərcümə (əksər nüfuzlu mütəxəssislərə görə) ən çətin tərcümə növlərindən birinə aiddir, çünki onu öyrənmək olduqca çətinidir. Müxtəlif ədəbi mətnləri başqa bir dilə səriştəli şəkildə uyğunlaşdırmaq üçün müəyyən istedadlara sahib olmaq lazımdır. Bu istedad fitri deyil və daim təkmilləşmə və inkişaf tələb edir.

Mətnlərin bədii tərcüməsinin rolunu qiymətləndirmək mümkün deyil, çünki heç kimə sirr deyil ki, bütün dünya ədəbiyyatı əsərlərin müxtəlif dünya dillərinə tərcüməsi sayəsində yaranıb, inkişaf edir və mövcuddur. Qloballaşma çağımızda, demək olar ki, hər bir yazıçı, yazıçı və ya blogger təkcə yerli deyil, həm də qlobal oxucu auditoriyası arasında populyarlıq əldə etmək niyyətindədir. Əsərlərin yüksək keyfiyyətli ədəbi tərcüməsi xarici tamaşaçılar arasında populyarlıq qazanmağa kömək edəcək. Bədii tərcümə çoxsahəli yaradıcılıq növüdür. Bədii tərcümə yalnız ədəbi əsərlər üzərində işləməklə məhdudlaşmır. Çox vaxt reklam mətnlərini tərcümə etmək, məhsullarınızın xüsusi xüsusiyyətlərini izah edən bir blog və ya korporativ veb sayt üçün məqalələr tərcümə etmək tələb olunur. Bir mətnin xarici dilə tərcümə edilməsini tələb edən çox sayda xəbər portalı, onlayn jurnal və ya forum var. Bu cür tərcümələr ədəbi tərcüməçilərin işidir.

Bədii əsərlərin tərcüməsində ayrı-ayrı sözləri yox, əsərin qayəsini, mətnin ruhunu, emosionallığını transformasiya etmək lazımdır. Bədii əsərlərin bir dildən digər bir dilə çevrilməsi tərcümə nəzəriyyəsinin ən müasir problemlərindən biri olaraq qalır. Məxəz mətn onun dili üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətləri və etno-kulturoloji amilləri özündə ehtiva etməklə yanaşı, həm də yazıçının leksikasını əks etdirir. Belə sözlər fərdi müəllif sözləri adlanır. Müəllif sözləri şairlər və ya yazıçılar tərəfindən konkret kontekstə uyğun bədii ifadənin leksik vasitəsi kimi işlədilir. Təbii olaraq, fərdi müəllifə xas olan sözlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər yaradır. Müəllif sözləri bir dildə mövcud olur, digərində isə həmişə analoqu olmur. Müəllif təxəyyülünün məhsulu olan bu sözlər yalnız məxəz dilə və həmin xalqın mədəniyyətinə aid ola bilər. Müəllif

sözləri bədii əsərlərin dilini daha zəngin, obrazlı etməyə xidmət edir. Tərcüməçi əsərin dilinə, süjet xəttinə, hansı dövrü əhatə etməsinə, əsas məzmunun nədən ibarət olmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Müəllif sözləri bədii əsərə öz leksik mənalarını müvafiq konnotasiya verir.

Özünü bədii tərcüməyə həsr etmiş adam bir danılmaz həqiqəti qeyri-şərtsiz qəbul etməlidir ki, tərcümənin əsas şərtlərindən biri budur ki, gerek mütərcim əsl yazıçı, əsl rəssam, əsl usta kimi əlinin altında olan bütün vasitələrdən ona lazım olan nəticəni almaq üçün istifadə etsin. Deməli, əsəri öz dilində yenidən yaradan tərcüməçi yüksək nəticəyə nail olmaqdan ötrü bütün lazımi vasitələri toplamalıdır.

Xalqla, onun həyatıyla yaxınlıq – sənətin qanunudur, torpağı, havasıdır. Belə əlaqə olmayanda sənət tənəzzülə uğrayır. Həyatla təmasda olmadan mükəmməl orijinal əsər yaratmaq mümkün deyil, belə çatışmazlıq tərcüməyə də təsir edir, tərcümə zəif alınır. Dostoyevski tamamilə haqlı olaraq yazır ki, “Puşkin ayağının altında həmişə doğma torpağı hiss etdiyinə görə yadelli xalqların həyatını belə canlı təsvir edirdi. Əgər yazıçı-tərcüməçi doğma torpağının rəngini görə bilmirsə, ətrini hiss etmərsə, o, yad ellərin mənzərəsini təsvir edə bilməyəcək. Əgər o, mürəkkəb prosesləri müşahidə etmək iqtidarında deyilsə, müəyyən təsviri yaradanda hökmən səhvə yol verəcək, çünki bunu konkret təsəvvür edə bilmir. Əgər tərcüməçidə insanların psixologiyasını müşahidə etmək qabiliyyəti yoxdursa, o, psixoloji təhlil verməkdə çətinlik çəkəcək. Bu sənətin spesifikliyinə görə, tərcüməçi öz xalqının danışdığı dilinə xüsusi diqqət yetirməlidir”. (2.s.2)

Tərcüməçinin orijinaldakı qədər mükəmməl olan dili, bilavasitə doğma dilini öyrənməsi və doğma ədəbi dilin tarixi inkişafını müşahidə etməsi nəticəsində əldə olunur. Lüğət ehtiyatı problemi obrazlılıq problemiylə sıx bağlı olur. Kimsə etiraz edib deyə bilər ki, tərcüməçi obraz yaratmır, çətinliyin bu qismi ondan yan keçib. Xeyir, yan keçməyib. Bizə obraz tapşırılıb. Bəli, biz obraz düşünürük, tapmırıq, amma onları doğma dilimizdə yazılı şəkildə yenidən yaradırıq. Öz dilimizdə müəllifin bu və ya digər personajının xarakteristikasını, onun nitqinin xüsusiyyətlərini, vasitəsiz nitqini nə dərəcədə ehtiyatla və dəqiqliklə yaratmağımız obrazın tipiklik dərəcəsindən və onun tərcüməyə yatımlılığından asılıdır.

“Elə əsərlər var ki, onlar bir çox parametrləri ilə - ilk növbədə orijinal dildən tərcümə olunması, daha sonra tərcümənin keyfiyyəti, dil baxımından peşəkarlıqla icrası və əlbəttə ki, tərcümə olunan əsərin dünya bədii fikrində, ədəbiyyat tarixində yeri baxımından, üstəgəl indiyədək dilimizə çevrilməməsi faktı (təəssüf doğursa da belə-

dir!) , yeni olmasıyla xüsusən diqqət çəkir. Fikrimcə, Haynrix Böllün, Corc Oruelin, Harold Pinterin, Selincerin, Remarkın, Orxan Pamukun seçilmiş əsərləri, habelə ingilis və alman ədəbiyyatı antologiyaları sadaladığım bütün prinsipilər baxımından siyahının ən uğurlu tərcümə kitablarıdır ki, Vilayət Hacıyev, Çərkez Qurbanlı, Zeydulla Ağayev, Vilayət Quliyev, Tehran Vəliyev, Nəriman Əbdülrəhmanlı və digər tərcüməçilərimizə ayrıca təşəkkür düşür". (1.s.6)

C.Yusiflinin ingilis dilindən çevirdiyi Marqaret Ətvud müasir dünya ədəbiyyatının xarakterinə yeniliklər gətirmiş qələm sahibidir. Onun poeziyası nəsri və esse yaradıcılığı, habelə ədəbi tənqid fəaliyyətindən ayrılmaz olsa da, mahiyyətə çox fərqlidir. Bu fərq hər şeydən öncə yazı manerasında, bəsirət gözüylə gördüklərini poetik "montaj" içindən keçirə bilmək bacarığında ifadə olunur.

Əlbəttə, tərcümə olunan materialın dəqiqliyi onun xarakterindən də asılıdır. Məsələn, elmi-kütləvi materialın tərcüməsi düzgün hesab edilən bir halda, bədii materialın düzgün hesab edilən bir halda, bədii materialın düzgün olunması üçün bəzi əlavələrə, yaxud ixtisara əl atmaq lazım gəlir. Elmi-texniki ədəbiyyatın tərcüməsində böyük dəqiqlik tələb olunur. Belə tərcümə zamanı emosional təsvir və rənglərə qətiyyətlə yol vermək olmaz. Buna görə də elmitexniki ədəbiyyatın tərcüməsi orijinala daha yaxın olur. Mətbuat materiallarının tərcüməsində çox vaxt cümlənin sintaktik quruluşu əsas götürülür. Bu materiallar öz rəngarəngliyi ilə fərqlənir. Tərcümə zamanı müxtəlif leksik və qrammatik dəyişikliklər etmək heç də tərcümənin dəqiqliyini pozmaq demək deyildir. Ümumiyyətlə məqalə və oçerklərin, publisistik xarakter daşıyan materialların tərcüməsi müxtəlif stilistik vasitələrlə, ifadələrlə yaranan emosional rəngarənglikdən xali olmamalıdır. Bədii ədəbiyyatın tərcüməsi daha çətin və dəqiqlik məsələsi burada bir qədər başqa cür həll olunur. Tərcüməçi bütün detalları diqqətlə ölçüb biçməli, bu detalların əmələ gətirdiyi bədii təəsüratı olduğu kimi saxlamağı bacarmalıdır. Nəticədə tərcümə orijinalın parlaqlığını və aydınlığını, bədiiliyini müəllifin öz stilini maksimum sürətdə özündə əks etdirməlidir. Dəqiqliyi formal sürətdə başa düşmək olmaz. Hətta orijinala maksimum yaxınlıq zamanı belə (elmi və rəsmi materialların tərcüməsi) tərcümə heç vaxt hərfi xarakter daşımamalıdır. Hərfilik tərcümə materialının təhrif olunması deməkdir. Leksik yaxud qrammatik hərfilik həmişə məzmun və mənanın pozulmasına gətirib çıxarır. Bu hala xüsusilə frazeoloji vahidlərin (birləşmələrin) tərcüməsi zamanı rast gəlmək mümkündür. Frazeoloji birləşmələrlə zəngin olan ibri dili tərcümə nöqtəyi nəzərindən çətin dillərdən biridir. Sözlərin məna çalarlıqları, sinonimlərin çoxluğu tərcüməçidən son dərəcə diqqətli olmağı tələb edir.

Azərbaycanda tərcümə sənətinin tarixi çox qədimdir. Folklor nümunələrinin tərcüməsi kontekstində Səhər Orucovanın "Azərbaycan folklorunun rus dilinə tərcümə probleminin özünəməxsusluğu" əsərini uğurlu saymaq olar ona görə ki, bu tədqiqat işi xalqımızın mənəvi sərvəti olan folklor ədəbiyyatının, onun zəngin bədii yaradıcılığının tərcümə özəlliklərindən bəhs etməklə ədəbi - mədəni varlığımızın bərpasına, bədii yaddaşımızın bütövlüyünə xidmət göstərir. Məlumdur ki, hər bir ölkənin bədii-poetik təfəkkürünün real mənzərəsinin yaradılmasında, xalq ruhunun, onun tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində folklor nümunələrinin müstəsna əhəmiyyəti var. Səhər Orucoğlu folklorun demək olar ki, bütün janrlarında yazılmış nümunələrin rus dilində tərcüməsini əhətə etmiş, eyni zamanda tərcümədə onların ruhunu, estetik təsir gücünü, habelə qafiyə sistemini qoruyub saxlamağa müvəffəq olmuşdur.

Qədim tarixə malik Azərbaycan tərcümə sənəti, XIX əsrin 30-cu illərindən etibarən rus realist ədəbiyyatı ilə tanışlıqdan sonra görkəmli ədəbiyyat xadimlərinin ədəbi nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edildi. Bu dövrdə A.A.Bakıxanovun Kırilovdan etdiyi tərcümələri bu sahədə atılan ilk addımdır. Tərcüməçilik sənətinin yüksəliş dövrü isə XX əsrin əvvəllərinə - böyük inqilabi hadisələr dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə həm ictimai-siyasi, həm də ədəbi-bədii mətnlərin Azərbaycan oxucularına çatdırılması sahəsində böyük addımlar atılır, rus dilindən və qismən Qərbi Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə bir çox əsərlər tərcümə edilir.

Həmin dövrdə tərcümə sənətinin yaranması və inkişafında böyük rol oynayan şəxsiyyətlərdən biri Cəfər Cabbarlı olmuşdur. O, ədəbiyyatımızın tarixində təkcə yazıçı və dramaturq kimi deyil, eyni zamanda kinossenarist, rejissor, jurnalist və tərcüməçi kimi şöhrət tapmışdır. Azərbaycanda tərcümə sənətinin əsasını qoyanlardan biri məhz C.Cabbarlı olmuşdur.

Dramaturq özünün qısa ömründə ştat üzrə, yəni aylıq məvaciblə cəmi iki vəzifədə işləmişdir. Bunlardan birincisi tərcüməçilik idi. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra başlanan bu əmək fəaliyyəti "Kommunist" qəzeti redaksiyasında olmuşdur. Yazıçının bəzi yazılarından və arxivlərdə saxlanılan nadir sənədlərdən təxmin etmək olar ki, o, 1920 ildən 1928-ci ilə qədər burada işləmiş, sonra isə Azərbaycan Bədaye Teatrında ədəbi hissə müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Ədib eyni zamanda "Azərbaycan" qəzetində, "Ali İqtisadi Şuranın Əxbarı" jurnalında, Xalq Ərzaq Komissarlığında və başqa qurum və təşkilatlarda da 10 ilə yaxın peşəkar tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məşğul olmuşdur.

C.Cabbarlı "Kommunist" qəzeti redaksiyasında Əfrasiyab Bədəlbəyli, İbrahimxəlil İbrahimov, Əsəd Tahir, Süleyman Məlikov, Dadaş Cavadlı və başqa tərcüməçilərlə bərabər əsasən Teleqraf Agentliyinin verdiyi məlumatları ruscadan azərbaycancaya tərcümə edirdi. Bu məlumat isə həcmcə geniş, üslubca rəngarəng idi. Partiya və hökumətin qərarları, mühüm siyasi, iqtisadi, təsərrüfat, mədəniyyət məsələlərinə həsr olunmuş müxtəlif yığıncaqlardan, icaslardan hesabatlar və buradakı məruzələrin, nitqlərin mətnləri, beynəlxalq müqavilə və əhdnamələr, daxili və xarici xəbərlər və s. Bu iş hər hansı bir tərcüməçiyə xas olan dəqiqliklə yanaşı, son dərəcə operativlik tələb edirdi. Təbiidir ki, teleqrafla verilmiş təcili xəbərlərin tərcüməsi üzərində uzun-uzadı işləmək imkan xaricindədir. Həmin materiallar redaksiyada tərcüməçi tərəfindən makinaçuya diktə edilir və dərhal mətbəəyə göndərilirdi. Çox zaman isə "Son saat" başlığı altında verilən xəbərlər gecələr mətbəədə tərcümə olunurdu ki, bunun üçün də tərcüməçilər orada növbə çəkirdilər. O vaxt "Kommunist" qəzeti redaksiyasının çap olunduğu "III İnternasional" mətbəəsində linotipçi işləmiş qocaman jurnalist Qulam Məmmədlinin dediyinə görə, Cəfər gecələr mətbəədə növbətçi tərcüməçi olarkən son teleqramları birbaşa linotipçiyə diktə edir və həmin xəbərlər kağıza yazılmadan birbaşa qurşunla yığılıb səhifəyə qoyulurdu. Bu isə tərcüməçidən öz sənətinə son dərəcə mükəmməl yiyələnməyi tələb edirdi.

Cəfər Cabbarlının "Kommunist" qəzetində tərcüməçilik fəaliyyətinin xüsusiyyətləri haqqında bizə gəlib çatan əsas məlumatlardan biri də onun Azərbaycan dilinin təmizliyinə xüsusi diqqət yetirməsindən, dilimizin ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsinə çalışmasından, bəzən hətta yeni sözlər və ifadələr axtarıb tapmasından ibarətdir. Cabbarlının yeni əlifba ilə yanaşı, yeni terminlər uğrunda mübarizəyə çağıran məqalələrlə mətbuatda çıxış etməsi də bu cəhətdən maraqlıdır. Məsələn, onun "Qiymətli bir təşəbbüs" məqaləsində oxuyuruq: "Azərbaycan xalqı böyük və son sistemli hökumət aparatının müxtəlif rəsmi dairələrində işləmək üçün lazım olan yüzlər və minlərlə siyasi təbirlərə, istilahlara, həmçinin məktəblərində, darülfünun, darülsənaye və bu kimi mədəni və maarif dairələrində qollanacaq yüzlər, minlər, bəlkə də yüz minlərlə istilah və təbirlərə malik olacaq qədər mükəmməl bir dilə, həmçinin onu kamalınca yaza bilmək üçün müntəzəm bir əlifbaya malikmidir? Cavab aydındır: Əlbəttə, yox! Bunun üçündür ki, bizdə dil və hürufat məsələsinin islahı hər kəsi düşündürür və bu məsələ xalqımıza rahatlıq vermir. Dilimizin və hürufatımızın qəti surətdə islahı lazımdır..." (5. səh.3)

Cabbarlı kimi yenilik carçısı olan bir qələm sahibi bu nəcib məqsədi yalnız təbliğ-təşviq etməklə kifayətlənə bilməzdi. O, özü də bu mübarizənin fəal iştirakçılarından, bu yeniliyin qabaqcıl yaradıcılarından biri idi və arzularını orijinal əsərləri ilə yanaşı, tərcümələrində də həyata keçirirdi. Vaxtilə "Kommunist" qəzeti redaksiyasında işləmiş qocaman jurnalistlərin dediyinə görə, indi dilimizə möhkəm daxil olmuş "Bildiriş" (Elan əvəzinə), "Düzəliş" (Təshih əvəzinə) kimi sözlər məhz Cabbarlının tərcüməçilik vaxtı "ixtira etdiyi" təbirlərdəndir.

Azərbaycan tərcüməçiliyi tarixində Cəfər Cabbarlının misilsiz rolu, onun həm ictimai-siyasi, həm də bədii tərcümə sahəsində xidmətləri son illərə qədər demək olar ki, qətiyyənlə araşdırılmamış və tətbiq edilməmişdi. 2000-ci ildən başlayaraq dramaturqun bu sahədəki işləri araşdırılmağa başlanmış, 2014-cü ildə C.Cabbarlı ev-muzeyinin layihəsi əsasında sənətkarın tərcümə etdiyi bir sıra əsərlərin toplandığı "Cəfər Cabbarlının tərcümələri" adlı kitab işıq üzünə çıxərək oxuculara təqdim olunmuşdur. Dramaturqun Qərb və rus klassiklərindən etdiyi tərcümələrin siyahısı böyük, janrları müxtəlif, üslubu zəngindir. Bu siyahıda V.Şekspirin "Hamlet", "Otello" və F.Şillerin "Qaçaqqlar" faciələri ilə yanaşı, Bomarşenin "Fıqaronun toyu" komediyasını, L.N.Tolstoyun "Hacı Murad" povesti ilə bərabər, C.Uelsin "Yeraltı Dünya" romanını, A.Afinogenovun "Qorxu", L.Slavinin "Müdaxilə", M.Qorkinin "Cocuqluq" hekayələrini və s. görürük.

Aydındır ki, C.Cabbarlı bu əsərlərin hərəsinə ayrı gözlə baxmamış, onların hər birini xüsusi üslubla tərcümə etmiş və bu zaman yalnız orijinalın janrını deyil, eyni zamanda, müəllifin öz dəstxətini də nəzərə almış, onları məhz özlərinə görə səciyyələndirə bilmişdir.

Tərcümə işinə yüksək bir sənət kimi baxan, əlinə aldığı hər bir əsəri böyük bir ilhamla, coşğun bədii yaradıcılıq ehtirası ilə tərcümə edən bu istedadlı yazıçı qısa ömrü ərzində dünya klassiklərinin əsərlərinin Azərbaycana həqiqətən klassik tərcümələrini vermişdir, onları bütün əzəməti ilə tamaşaçı və oxucularımıza tanıtdıra bilmişdir.

C.Cabbarlının tərcüməsindən valeh olan xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov haqlı olaraq yazırdı: "C.Cabbarlının tərcümə etdiyi "Hamlet"i xatırlayın. "Hamlet" dünya dramasının çətin və ən gözəl əsəridir. Şekspirin şah əsəridir, onu tərcümə etmək o qədər də asan deyildir. Lakin Cabbarlı onu tərcümə edərkən böyük qələm işlətmişdir. Əsərin tərcümə edildiyi zamanın bezi dil və istilah xüsusiyyətləri nəzərə alınmazsa, Cəfərin tərcüməsi doğrudan da bir möcüzədir".

Təbii ki, Cabbarlı öz tərcümələrində möcüzələr yaradarkən, ilk növbədə, dilə, əsərin tərcümə olunduğu Azərbaycan dilinə, onun zəngin xalq xəzinəsinə, oradakı

nadir incilərə, gizlənən incəliklərə arxalanırdı. Bütün bunlara əsaslanaraq qeyd olunmalıdır ki, böyük Azərbaycan yazıçısı Cəfər Cabbarlı əvəzsiz tərcüməçi olmuşdur. O, bədii tərcümə işini həqiqi sənət yüksəkliyinə qaldıra bilmiş və bu sahədə elə zəngin məktəb yaratmışdır ki, ondan sonra gələn tərcüməçi nəsilləri özlərinin böyük sələfindən bəhrələnmiş və bundan sonra hələ çox öyrənəcək və faydalanacaqlar.

Ümumiyyətlə peşəkar tərcümə lazım olan bacarıq, bilik və vərdişlərin vəhdətidir. Qeyri peşəkar tərcümədən fərqli olaraq onun qarşısında duran tələbləri, iş prosesində qarşıya çıxan problemləri açıb göstərir. Gələcək peşəkarları mürəkkəb münasibətlər sistemində öz vəzifəsini yerinə yetirməsi üçün lazımı vərdişlərlə tanış etmək məqsədi daşıyır. Tərcümənin mahiyyətinin və tələblərinin açılması onun müxtəlif növ və formalarının təsvir və izahını zəruri edir. “Peşəkar tərcüməçinin yaratdığı düzgün tərcümə milli mədəniyyətin hüdudunun genişlənməsinə müsbət təsir göstərir, ayrı-ayrı xalqların milli sərvətini dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil edir”. (4 s.112)

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Babullaoğlu S. “2005-2011-ci illərdə tərcümə işinin vəziyyəti” (Məruzə) Azərbaycan yazıçılar birliyinin qurultayı. 16.12.2011)
2. Əliyeva N. Azərbaycan dövlət tərcümə mərkəzi. 20.11. 2018. s.2
3. Hüseyinbalayeva T. Tərcümə nəzəriyyəsinin bəzi problemləri. Mühazirə: 30 s.
4. Pirnəzərova G. Bədii tərcümədə orijinallığın saxlanması problemi. Tərcümə problemləri Respublika elmi-praktik konfransının. Bakı 2019. 139 s.
5. Seyfəddinqızı Q. C.Cabbarlının tərcüməçilik fəaliyyəti. Azərbaycan qəzeti. 3 oktyabr.2021.

XÜLASƏ

Bədii tərcümənin metod və üsulları

Məqalədə bədii tərcümə zamanı istifadə olunan metod və üsullardan bəhs olunur. Ədəbi əsərləri tərcümə edərkən ayrı-ayrı sözləri deyil, əsərin mahiyyətini, mətnin ruhunu, emosionallığını çevirmək lazımdır. Bədii əsərlərin bir dildən digər dilə tərcüməsi tərcümə nəzəriyyəsinin ən müasir problemlərindən biri olaraq qalır. Orijinal mətn öz dilinə və etno-mədəni amillərə xas xüsusiyyətlərlə yanaşı, yazıçının leksikonunu da

özündə əks etdirir. Belə sözlərə fərdi – müəllif sözləri deyilir. Təbii ki, sözlərin tərcüməsi müəyyən çətinliklər yata bilər. Müəllifin sözləri şairlər və yazıçılar tərəfindən müəyyən kontekstə uyğun olaraq bədii ifadənin leksik vasitəsi kimi istifadə olunur.

Açar sözlər: bədii tərcümə, müəllif sözləri, metod, üsullar.

РЕЗЮМЕ

Методы и приёмы художественного перевода.

В статье рассказывается о методах и приёмах, используемых при художественном переводе. При переводе литературных произведений необходимо преобразовать не отдельные слова, а суть произведения, дух и эмоциональность текста. Перевод художественных произведений с одного языка на другой остаётся одной из самых современных проблем теории перевода. Оригинальный текст особенности, характерные для его языка и этнокультурного включая факторы, но и лексикон писателя. Такие слова называют индивидуально-авторскими словами. Конечно, перевод слов создаёт определённые трудности. Слова автора используется поэтами или писателями как лексическое средство художественного выражения, соответствующее определённому контексту.

Ключевые слова: художественный перевод, авторское слово, метод, приемы.

SAMMARY

Methods and techniques of literary translation

The article describes the methods and techniques used in literary translation. When translating literary works, it is necessary to transform not individual words, but the work, the spirit and emotionality of the text. Translation of works of art from one language to another remains one of the most modern problems of translation theory. The original text features specific to its language and ethno-cultural factors, but also the writer's lexicon. Such words are called individual-authors words. Of course, the translation of words creates certain difficulties. The words of the author are used by poets or writers as a lexical means of artistic expression, corresponding to a certain context.

Key words: literary translation, author's word, method, techniques.

GÜRCÜ - AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNDƏ SƏMƏD VURĞUNUN YERİ

GİRİŞ

Çox millətli Azərbaycanda tərcümə məsələsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Rus, Ləzgi, Avar, Yəhudi və eləcə də bir sıra Avropa, Amerika və Asiya xalqlarının müxtəlif əsərləri də dünya klassik ədəbiyyatının nümunələri Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş və bu ənənə bu gün də davam etməkdədir. S.Vurğunun çoxşaxəli yaradıcılığı daim ədəbiyyatşünaslığın diqqət mərkəzində olmuşdur. Şairin yaradıcılığında mühüm yer tutan bədii tərcümələrə həmin tədqiqatlarda müəyyən qədər toxunulmuşdur. Məlumdur ki, S.Vurğunun tərcüməçilik fəaliyyətində müxtəlif xalqların klassik ədəbi nümunələrinə müraciət əhəmiyyətli yer tutur. Puşkinin “Yevgeni Onegin”, Nizaminin “Leyli və Məcnun”, T.Şevçenkonun “Qız və Ölüm” əsərlərinin müvəffəqiyyətli tərcüməsi buna ən parlaq misaldır.

ƏSAS

S.Vurğunun Zaqafqaziya xalqları ədəbiyyatına münasibəti də ədəbi əlaqələr tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, Azərbaycan - Gürcü ədəbi və mədəni əlaqələrinin zəngin tarixi var. Gürcü bədii düşüncəsi də ədəbiyyatımız kimi, qədim tarixə malikdir, min ili keçən bir dövrü əhatə edir, həm də onun məzmununda, xalq ruhu ifadə etməsində, humanizmində və daim tərəvətini qoruyub saxlamasındadır. Gürcü ədəbiyyatının bütün dövr və mərhələlərində mənsub olduğu xalqın həyatı, istək və arzuları, qəhrəmanlıq və məhəbbət səhifələri əks olunub. Lakin qardaş ədəbiyyatın özəlliyi bununla bitmir. Bu ədəbiyyat bizimçün həm də doğma, dost xalqın, bizə yaxın olan, bəzən iç-içə formalaşan milli bədii təfəkkür zəminində təzahür edir, daim qonşuluq, azadlıq, qardaşlıq, dostluq ideyaları ilə zənginləşib. Qafqazın təbiəti, dağları, meşələri, Kür çayının, bu ərəzidə yaşayan insanların tərənnümü bu iki xalqı bir – birinə bağlayıb. Azərbaycan və Gürcü xalqları arasında həm tarixi, həm də mədəni-mənəvi əlaqələr son iki yüz il ərzində daha da möhkəmlənib. XIX əsrdə XX əsrin əvvəllərində Abbasqulu ağa Bakıxanov, M.Ş. Vazeh, M.F.Axundzadə və bir çox şəxsiyyətlərin Rusiya imperiyasının əsarətində olan Qazqazın inzibati mərkəzi Tif-

* Bakı Dövlət Universiteti, “Azərbaycan mğhacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə” ETL-in kizik elmi işçisi, f.ğ.f.d.

lisdə yaşayıb yaratmaları, Gürcü mühiti ilə yaxınlıqları həm də ortaq mühit formalaşdırmışdır. Azərbaycan dramaturgiyasının ilk nümunələri məhz həmin mühitdə yazılıb, ilk gündəlik anadilli “Şərqi - Rus” Tiflis ədəbi mühitində işıq üzü görüb, ilk satirik jurnal buradan dünyaya gülüş mesajları verib.

Ədəbiyyatların yaratdığı bağlar, bəslədiyi sağlam budaqlar, saldığı körpülər ideoloji təzyiqlərə baxmayaraq sovet dövründə də davam edib. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin çağdaşı Şota Rustaveli öz yaradıcılığı ilə dünya ədəbiyyatının zəngin mənəvi xəzinəsinə çevrilib. Bu baxımdan S.Vurğun və Şota Rustaveli xətti də diqqəti cəlb edir. Onun Rustavelinin poeziyasına məhəbbəti iki xalqın ədəbi qardaşlığının tarixən qədimliyindən yaranmışdır. Vətən eşqi, qəhrəmanlıq, dostluq, sədaqət kimi insani hislərin tərənnümçüsü kimi səkkiz əsrə yaxın bir müddətdə hələ də yaşamaqda olan “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poeması dünyanın bir çox xalqlarının sevimli qəhrəmanlıq dastanı olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da tərcümə ədəbiyyatında əhəmiyyətli yer tutur. Əsərdə Şərq mövzusu və problematikası ilə yanaşı, Şərq bədii düşüncəsi də yer alır. Şərq ab-havası bu möhtəşəm sənət əsərini bizə daha da doğmalaşdırır və sevdirdir. Əsərin Azərbaycan dilində iki tərcüməsi mövcuddur. Bu tərcümələrdən biri Əhməd Cavad, digəri isə görkəmli xalq şairi S.Vurğun, M. Rahim, S. Rüstəm tərəfindən edilmiş tərcümələrdir.

S.Vurğun 1937-ci ildə Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” poemasının bir hissəsini böyük müvəffəqiyyətlə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, buna görə Gürcüstan SSR MİK-in fəxri fərmanı ilə təltif edilmişdir. Eləcə də şair Taras Şevçenkonun, İlya Çavçavadzenin və Cambul Cumayevin bir çox şeirlərini dilimizə tərcümə etmişdir. Onun bu tərcüməsi də ana dilimizə xas sadəlik, təbiilik və axıcılıq ilə seçilir. Şair hər bir tərcüməni ürəkdən işləyir, ona öz orjinal əsəri kimi yanaşırdı.

“Ərəbistan torpağında şah Rostevan hökmdarmış,
Ədalətli, mərhəmətli, möhtəşəmmiş, bəxtiyarmış
Pəhləvanlar, qəhrəmanlar hörmətini saxlayarmış,
Üzü gözəl, sözü gözəl, böyük adı, şanı varmış” (3; s.7).

Bu misraları ilk oxuduğun andan yadda saxlamaq mümkün deyil. Bundan aydın, bundan sadə, bundan gözəl və bundan ulu necə demək olar? Bu tərcümə Səməd Vurğunundur. Şair ana dilimizin zəngin xəzinəsindən mənalı sözlər seçib yüksək bədilik, təbiilik və axıcılıqla dilimizdə səsəndirmişdir. Əsər bütövlükdə hər üç

şair tərəfindən böyük məhəbbətlə Azərbaycan dilinə çevirmiş və təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan oxucusunun sevimli kitablarından biri olmuşdur. S.Vurğunun yüksək mədəniyyət sahibi olması, tərcümə etdiyi müəlliflərin özlərinə və mənsub olduqları xalqlara qəlbən yaxın olması ilə əlaqədardır. Yalnız geniş qəlb, yüksək sənətkarlıq mədəniyyəti və əsərlərini tərcümə elədiyi simaları və onların mənsub olduğu ölkəni, xalqı ehtirasla sevmək S. Vurğun tərcümələrinə şöhrət qazandırır. Bu poemanın qüdrəti onun əsil xəlqiliyində, müdrik və dahianə sadəliyində özünü göstərir, bütün bunlar onunla sübut olunur ki, bu poemanın Azərbaycan dilində ayrı-ayrı hissələrinin meydana çıxmasının ilk günlərindən onlarla yeni yazan şairlərimizin öz şeirlərini Rustaveli şerinin formasında yaratmağa başladığını müşahidə edirik.

Bədii tərcümə ilə Xaqani Şirvanidən, Nəsimidən, Fizulidən başlamış müasir sənətkarlarımıza qədər görkəmli söz ustaları məşğul olmuşlar. Azərbaycan klassiklərinin əsərləri də qədimlərdən qonşu dillərə tərcümə olunmuş və müxtəlif xalqların ədəbiyyatlarında silinməz izlər buraxmışdır. Gürcülərin klassik ədəbiyyatında işlənən əsas şeir formasının adını bildiren və bu gün də bir ədəbiyyatşünaslıq istilahı kimi işlənən şair ifadəsi qalmaqdadır. Çox ehtimal ki, şeir sözündən yaranıb şeir yazan, şair mənasını daşıyan bu kəlmə Azərbaycan poeziyasının təsiri ilə gürcü dilinə keçən bir istilahdır. Maraqlıdır ki, şair üslubunda yaranan gürcü şerinin vəznidə bizdə olduğu kimi hecaların sayı ilə müəyyən olunur. Ş.Rustavelinin “Pələng dərisi geymiş pəhləvan” əsəridə şeir vəznində yazılmışdır.

İlhamlı tərcümə həmişə bir növ fədakarlıq nümunəsidir fikrile razılaşsaq xalq şairinin etdiyi gözəl tərcümələrin böyük əhəmiyyəti bir daha aydın olar. Bu tərcümələr şairin öz doğma dilinə tərcümə etdiyi xalqlara qəlbən yaxınlığını, onların tarixini, ənənələrini, məişətini bildiyini, təbiətini sevdini, bu xalqların həqiqi dost olduğunu sübut edir. Tərcümələrin ədəbiyyatlarda olan qarşılıqlı əlaqələrə və bəhrələnmə prosesinə təsirindən danışan S.Vurğun yazmışdır: “Mən M.Qorkinin “Qız və Ölüm” adlı poemasını Azərbaycan dilinə tərcümə etdim. Mən həcm etibarilə kiçik, məna etibarilə çox böyük olan bu əsərdən dünyalar qədər zövq aldım” (2; s.31). XIX əsrdə gürcü xalqının görkəmli yazıçısı, şair dramaturq, publisist və ictimai xadimi kimi tanınan İlya Çavçavadzenin “Şair” və “Vətən şeirlərini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Orjinaldan fərqlənməyən bu tərcümələr İ. Çavçavadzeni düşündürən problemlərin aktuallığı, şairin xalqına, vətəninə dərin məhəbbəti və bunların S.Vurğunun görüşləri ilə səslənməsi baxımından maraq doğurur. “Nəğməmlə, şeirimlə silirəm illərin göz yaşlarını”- deyən İ. Çavçavadzenin xalqına olan məhəbbəti, elə bil S.Vurğunun öz xalqı-

na olan məhəbbətidir. Şairin bu məhəbbəti tərcümədə səmimiyyətlə ifadə edə bilməsi göstərir ki, o, sanki vətəninə, xalqına məhəbbət və sədaqətini tərcümədə deyil, öz orijinal əsərində verir.

S.Vurğunun bu uğurlu tərcümələri Azərbaycan-gürcü ədəbi əlaqələri üçün maraqlı hadisə idi. S.Vurğun Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanını Azərbaycan dilinə xüsusi ilhamla tərcümə etmişdir. Bu tərcüməsinə görə şairə Puşkin komitəsinin “A.S.Puşkin medalı” təqdim olunmuşdur. Görünür, Azərbaycan və rus şeirlərindəki vəzn və üslub yaxınlığı bu müvəffəqiyyətdə az rol oynamışdır. “Azərbaycan və rus şeir strofalarının” yaxınlığını S. Vurğun da qeyd etmişdir. Bununla belə, tərcümənin müvəffəqiyyətini təmin edən amillərdən biri yüksək bədiiliyə əsaslanan sərbəstlik prinsipidir. Bu tərcümədən sonra S.Vurğun öz şeirlərində “Puşkin strofasına” bənzər elə misra və qafiyə sistemləri yaradır ki, onların məhz şairin tərcümə yaradıcılığı ilə bağlı olduğunu güman etmək olar. Puşkin və S.Vurğun müxtəlif zamanlarda, ayrı-ayrı ictimai tarixi şəraitdə yaşamış sənətkarlardı. Lakin Puşkin poeziyasını duymaq, onun müəllifinin psixoloji aləminə qapılmaq iqtidarı və səriştəsi S.Vurğunun bir mütərcim kimi yüksək məharət göstərməsini təmin etmişdir. “Yevgeni Onegin”i oxuyanda onun şəriyyəti, ifadə və dil zənginliyi oxucunu elə valeh edir ki, sanki böyük Puşkin mənzum romanını Azərbaycan dilində yazıbmiş. Məlumdur ki, görkəmli rus şairi Konstantin Simonov S.Vurğunun “Şair, nə tez qocaldın sən?”, “Mən tələsmirəm”, “Sırıqlı” və s. şeirlərini rus dilinə tərcümə etdikdən sonra S.Vurğun poeziyasından elə təsirlənmişdi ki, özü də ahəngi, motivləri və mövzu, hətta “arxitekturası ilə” Vurğun şeirlərini xatırladan çoxsaylı əsərlər yazmışdı. Bu, ədəbiyyatların, hətta ayrı-ayrı yaradıcı şəxsiyyətlərin təması prosesində təzahür edən ədəbi təsirin nə demək olduğuna faktik misaldır. K.Simonov xatırladır ki, S.Vurğunun “Tək məzar” şerinin rusçaya tərcüməsinə başlayarkən əsər onu elə tutmuşdu ki, sanki özündə çoxdan unutduğu müharibə mövzusunun həyəcanları yenidən oyanmışdır və o, şeir yazmaqdan xeyli vaxt uzaqlaşdığına baxmayaraq bir daha bu mövzuda yazmağa başlamışdı. Eyni ovqatı Səməd Vurğunun özünün də yaradıcılığında müşahidə edə bilərik. Məlumdur ki, o, vaxtilə “Yevgeni Onegi”inin və “Pələng dərisi geymiş pəhləvan ” mənzum romanının bir hissəsini Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdən sonra, özünün də etiraf etdiyi kimi, “Puşkin strofasından” və Ş.Rustaveli dəsti-xəttindən təsirlənərək onlara uyğun ölçülərdə poetik nümunələr yaratmışdı.

S.Vurğun tərcümələrinin iki tipi haqqında bir neçə söz demişdir. Bəzi tərcüməçilər dəqiq olmağa çalışırlar, başqaları isə dəqiqlikdən uzaq qaçır və demək

olar ki, tərcümə etdikləri zaman həm də yaradırlar. İkinci tip tərcüməçilik işində yaradıcılıq prosesi daha üstün yer tutur. Bizim tərcümələrdə bu iki əsas prinsip indi xüsusilə nəzərə çarpır. S. Vurğun ikinci tip tərcümələri üstün tuturdu. Onun fikrincə, tərcüməçi gərək sözlərin hərfi tərcüməsi ilə məşğul olmasın. O, gərək yaratsın. Şair Asayev, Abalis, Antokolskia, Svetlov, Pasternakın tərcümələrini daim müdafiə edir, yuxarıda bəhs edilən tərcümənin iki tipini müqayisəli şəkildə diqqətdə saxlayırdı. Bütün məqamlarda ikinci tipə daha çox üstünlük verdiyini özü də qeyd edirdi. Xüsusilə mətnlərdə orijinala sadıqlıq məsələsinə diqqət yönəldərək deyirdi: “Mən bunu belə başa düşürəm: əgər tərcüməçi obrazları da, sözləri də, cinasları da qoruyub saxlayırsa, nə üçün bunun mənası olmasın? Görünür, bu dəqiqlikdə şəriyyəti yoxdur və Puşkin məhz bunu demək istəyir ki, belə tərcümələrdə hər şey olur, lakin şeir olmur, orijinalda olan poeziya, ilham və qəlb çırıntıları hərfi tərcümələrdə yoxdur” (4; s.271). Tərcümə mətnlərində elementlərin tərcüməsi bütün hallarda mətnin ümumi ruhuna xidmət etməlidir. Əks halda, bu, hərfi tərcümədən uzağa getməz. Bu mənada tərcüməçinin üzərinə böyük iş düşür. Çünki, tərcümə mətnləri həm də müxtəlif xalqlar, mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayır. Və mövcud kontekstdə daşıyıcı məhz tərcüməçidir. İstənilən mətndəki obrazlılıq, kolorit və digər məsələlər başqa dilə tərcümədə tərcüməçinin sayəsində doğru və ya yanlış, ya da orijinala çox, ya da az yaxın səviyyələrdə çatdırılır. Bir xüsusü da nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, elə ciddi müəlliflər və əsərlər var ki, oxucu həmin müəllifi məhz tərcüməçinin dililə tanıyır. Bu mənada Azərbaycan oxucusu gürcü şairi Şota Rustavelini məhz Səməd Vurğunun təhkiyəsinə tanıdı.

“Mən bəzən öz şeirlərimizin tərcüməsini oxuyuram. Əvvəlcə sözlərin, ifadələrin, obrazların dəqiq-dürüst, öz yerində saxlandığı mənim xoşuma gəlir, xoşuma gəlir ki, tərcüməçi özündən heç bir şey əlavə etməmişdir. Lakin bunlar hamısı tərcüməni birinci dəfə oxuyarkən ürəyimə yatır. İkinci dəfə oxuduqda isə belə dəqiqlik məndə ikrax oyadır” (4; s.271). S.Vurğun A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” mənzum romanını bütünlükdə Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş, o, bu tərcümənin üzərində dörd il işləmişdir. Şair əsəri tərcümə edərək heç bir prinsipə əsaslanmamışdır. Əsəri bir şair kimi, qəlbi duyduğu kimi tərcümə etmişdir. Həmin prosesi şairin özü belə xarakterizə edir: “Yevgeni Onegin”də mən şairin dəryalar qədər dərin qəlbini, onun kədərini duyurdum. Mən bunu bədbinlik və yaxud həyatdan uzaqlaşmaq mənasında başa düşürəm. Bu kədər onun Puşkinin xalqı ilə, dövrü ilə bağlıdır” (4;s.275). Şair Puşkini öz zəmanəsinin qabaqcıl şairi adlandırmışlar.Onun əsərlərində kədər vardır. ”Yev-

geni Onegin”də olan bir çox lirik haşiyələrdə isə şair öz taleyinə də, öz xalqının müqəddəratına da ağlayır. Şair Puşkinin sözlərini çox qüvvətli olduğunu qeyd etmiş, onları dəyişmək və nə isə əlavə etmək istəməmişdir. Müəllif tərcümə zamanı Puşkinin yaradıcılığı haqqında tarixi, tənqidi, biblioqrafik materiallardan istifadə etmişdir. S.Vurğun öz tərcüməsində “Yevgeni Onegin”in formasını on dörd misralıq stroları və qafiyələndirmə qaydalarını saxlamışdır. “Yevgeni Onegin” S.Vurğunun Azərbaycan dilində orijinal əsəri olmuşdur. İctimai- tarixi motivlər əsərin ideya-istiqlaməti, ayrı-ayrı insan xarakterlərinin təsviri, təbiət mənzərələri- bütün bunların hamısını küll halında hər bir tərcümədə qoruyub saxlamaq lazımdır. Puşkinin epik əsərlərində təsadüf olunan lirik haşiyələri Səməd Vurğunun poemalarında da tez-tez görürük. Bunlara xüsusilə, “ Komsomol poeması”, “26-lar”, “Muğan”, “Zəncinin arzuları”, “Aygün” əsərlərində daha çox rast gəlmək mümkündür. Lakin bu lirik haşiyələr Səməd Vurğunun dediyi kimi yerinə düşməli, şairin həmin anda keçirdiyi əhvali-ruhiyyə ilə bağlı olmalıdır.

NƏTİCƏ

Həqiqətən də, “Yevgeni Onegin”in Səməd Vurğunun poema yaradıcılığına təsiri inkar etmək naşılıq olardı. “Onegin bəndi”dən də şairin bir sıra əsərlərində istifadə olunmuşdur. Konkret olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Puşkinin obraz yaratmaq bacarığından da Səməd Vurğun məharətlə istifadə etmişdir. O, qeyd edir ki, “Yevgeni Onegin”də şairin dəryalar qədər dərin qəlbini, onun kədərini duyurdu. Bu, bədbinlik və yaxud həyatdan uzaqlaşmaq mənasında başa düşülməməlidir. Bu kədər onun – Puşkinin xalqı, dövrü ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Səməd Vurğun. əsərləri altı cildə.5 cild.Bakı. Elm, 1972.
2. Ədəbi əlaqələr və bədii tərcümə . Bakı, 1999, 61 səh.
3. Şota Rustaveli “ Pələng dərisi geymiş pəhləvan”, Bakı, “Avrasiya Press”, 2006, 232 səh.
4. Səməd Vurğunun sənət dünyası. Bakı, Yazıçı 1986, 319 səh.

SUMMARI

The role of artistic translation in the work of Samed Vurgun

In the article titled “The role of artistic translation in the work of Samed Vurgun” the problems of literary translation, some difficulties encountered in this context, language-style issues are investigated in the background of interpretation of the Azerbaijani poet S. Vurghun. Here Pushkin’s “Evgeni Onegin”, Rustaveli’s “Tiger skin worn” and so on. Translation texts of literary texts are analyzed, investigated. Relevant monographs have been cited in the writing of the article.

Keywords: translation, literature, poem, creativity, work

Нигяр АХМЕДОВА*

РУССКАЯ ПОЭЗИЯ XIX ВЕКА В ПЕРЕВОДАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

«Переводчики - почтовые лошади просвещения»

А.С.Пушкин

Литература - это формирование общечеловеческих духовных ценностей, как и другие области художественной литературы.

Возрастание роли художественного перевода объясняется тем, что прошлое столетие характеризуется значительным поворотом к литературной классике.

Вдохновляющая цель переводчика – это сделать шедевры художественной литературы достоянием своего народа. Это закономерно, потому что художественная литература самое действенное средство обмена творческими достижениями и духовного общения народов.

* Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı və bədii tərcümə ETL. Elmi işçi

Средневековая переводная «школа» - особенно прозаическая, сыграла огромную роль в развитии и формировании азербайджанского литературного языка. Переводы сделанные в середине века на азербайджанский язык, в значительной степени содействовали его обогащению новыми понятиями, новой лексикой. Каждая эпоха сопоставляла своё представление о том, что такое перевод. В истории русской переводной «школы» существовало три основных направления: романтический перевод, реалистический перевод, классический перевод. Азербайджанская школа художественного перевода сложилась в борьбе с буквализмом, сохранением сюжетной достоверности. Заложившие традиции высокого профессионализма переводчики отличались глубоким знанием обоих языков. Благодаря их самоотверженному труду творения русской классики стали достижением азербайджанской культуры.

Переводы таких русских драматургических произведений как «Борис Годунов» А.С. Пушкина, «Ревизор» Н.В. Гоголя, «Горе от ума» А.С. Грибоедова до революции 1917 года осуществлялись в небольшом количестве.

В XIX столетии особенно окрепли и развились литературные связи русского и азербайджанского народов. Художественные переводы с одного языка на другой способствовали сближению народов, развитию их культурных отношений. Писатели, журналисты, педагоги, такие как А. Бакиханов, А. Шаиг, Ф. Кочарли и другие, владевшие русским языком и понимавшие всемирно историческую роль русской классики, стремились приобщить к ней свой народ. В переводах на азербайджанский язык в XIX веке появляются произведения М.Ю.Лермонтова, В.В. Маяковского, Л.Н. Толстого, И.А. Крылова, А.С. Пушкина и др.

Вначале объектами художественного перевода была поэзия, но в 80-90 –е годы начали интенсивно осуществляться переводы русской драматургии и прозы. Всю историю азербайджанских переводов из русской драматургии можно разделить на четыре этапа: 1) дореволюционный, 2) 20-30-е гг., 3) 40-50-е гг., 4) 60-80-е гг.

Многие азербайджанские поэты и писатели отдали дань переводческому делу, при этом каждый из них переводил русских авторов близкие им по духу, по стилю. Так на азербайджанском в полный голос зазвучал В.В. Маяковский в переводах Расула Рзы. Поэтическое новаторство Маяковского ставит перед переводчиком сложные и трудноразрешимые проблемы. И в то же время оно явля-

лось одной из главных причин, привлекавших внимание к его поэзии переводчиков, тоже склонных к новациям. Искать и находить при переводе аналогии и соответствия тому, что делал В.В. Маяковский в русском языке, значило вступать в область экспериментов в родном языке. В.В. Маяковский, таким образом, оказывался в роли катализатора межлитературных диалогов, ведущихся на уровне поэтики.

Переводы В.В. Маяковского на азербайджанский язык позволяют чётче увидеть общеэстетическую сущность его поэзии и одновременно ощутить и понять его национальное своеобразие. Целью перевода является не абстрактное воспроизведение единства содержания и формы оригинала, «а конкретизация этого единства в сознании воспринимающего, т.е. проще говоря итогового воздействия на читателя». Таким образом читательское сознание становится активным компонентом в переводческом процессе.

Исследования, посвященные адекватности переводов произведений В.В. Маяковского на азербайджанский язык, свидетельствуют об изменениях ключевых параметров, в их оценках, вызванных растущим вниманием к его поэтике. Переводы В.В. Маяковского без сопоставления их форм с поэтикой оригинала рассматриваться в современной науке не могут.

Большую роль сыграли переводы произведений В.В. Маяковского на азербайджанский язык выполненные Расулом Рзой. Эти переводы были тесно связаны с использованием богатейших новаторских традиций русской поэзии, с утверждением стиха нового типа, так называемого «свободного стиха» и тем самым новых средств поэтического выражения, которые получили свою апробацию в творчестве как самого Р. Рзы, так и многих молодых азербайджанских поэтов. Р.Рза говорит о передаче оригинального творчества Маяковского на азербайджанский язык не как о чём-то механическом, а как об идейно – творческом акте: «Опыт многих лет работы над произведениями Маяковского привел меня к выводу, что в любом переводе, особенно поэтическом, нельзя не только менять внутренние законы родного языка, но даже отодвигать их на второй план. Каждый раз, когда я перевожу произведения Маяковского, я стараюсь найти близкую к оригиналу форму, пользуясь изобразительными средствами азербайджанского языка».

В драме XIX века реалистична уже не только общая обрисовка персонажей, но и сама речь, которая соответствует языковым навыкам той среды, к которой они принадлежат. Эта же особенность характеризует комедию «Горе от ума».

В переводе «Горе от ума», исполненном А. Зиятаем, есть много верных штрихов, которые в целом воссоздают психологический портрет Чацкого. Для достижения стилистического сходства он пользуется всеми доступными средствами родного языка. В монологах, в которых герой высказывает свои убеждения, ему отвратите путь угодничества и лести, низкопоклонство перед Западом, благодаря которому многие достигли успеха.

Зиятай тщательно воспроизвёл психологический портрет Чацкого. Ему удалось передать стиль речи героя, ярко выражающий его чувства и внутреннее состояние.

Переводы 20-30 -х годов представляют новый шаг в азербайджанском переводческом искусстве. Именно в этот период осуществляется первый стихотворный перевод «Бориса Годунова» А.С. Пушкина.

В конце 20-х годов прошлого века к переводу величайшего Пушкинского творения «Борис Годунов» обращается М.С.Ордубади. «Я давно поставил перед собой особую задачу,- писал он, - заняться переводом крупных произведений Пушкина и в 1931 году закончил свой первый перевод «Бориса Годунова». Он был издан в 1934 году, но эта моя работа является вольным переводом стихов Пушкина и страдает обилием арабских и фарсидских слов ». (5).

Неудовлетворенный результатами своего труда, М.С.Ордубади создал новый перевод, который был издан в 1937 году. Писатель стремился, чтобы перевод был стилистически верен оригиналу. Сравнивая оба перевода можно прийти к выводу, что Ордубади значительно улучшил первоначальный перевод. Сам писатель писал: «Мой новый перевод находится в полном соответствии с пушкинским текстом, стилем и размером его стиха, и я приложил все усилия к тому, чтобы сделать его вполне доступным широкому кругу читателей» (5).

А.С. Пушкин в драме «Борис Годунов» показывает народ, который активно участвует в судьбе государства и определяющий ход событий. Пушкин подчеркивает, что народу ненавистна царская власть «живая власть», потому что в них заключается зло и несправедливость, нередко и преступление. Сам же Годунов предстает в амплитуде психологического напряжения. Рассудительный и спокойный со своими детьми он мгновенно меняется узнав о «воскрешении»

Дмитрия. Отметим, что этот момент психологически недостаточно обоснован в азербайджанских переводах. Ошеломленный известием, царь в смятении спрашивает Шуйского:

«Послушай, князь Василий ,
Как я узнал, что отрока сего...
Что отрок сей лишился как-то жизни.... (6.с.200)

Годунов не говорит слово убили, собираясь с силами, и некоторое время спустя произносит это роковое слово.

В переводе М. Рзакулизаде:
Knyaz Vasiliy, Bir bura bax.
Belə eşitdim ki, o vaxt nədir... o nşaq...
Nəmin uşaq, necəsə öldürüləndə bir gün...» (8.с.25)

На первый взгляд может показаться, что переводчик вводит слово убит уже в третью строку в отличии от оригинала. Но это только на первый взгляд. Переводчикам драматических персонажей следует учитывать, что основная информация о персонажах поступает из речи героев. Поэтому в переводе должны быть сохранены речевые особенности действующих лиц, высвечивающие психологию их поведения.

В переводе Ордубади приведенные ранее строки звучат так:

“ Dinlə knyaz Vasiliy, mən onun, o çocuğun
Öldüyünü eşidib, səni təhqiqat üçün...” (5.с. 42)

В переводе на русский звучит так:

“ Послушай князь Василий, я, услышав о его, о
смерти того ребёнка, тебя для расследования.... “ (6.с.210)

Здесь Ордубади не говорит прямо об убийстве, а лишь о смерти малолетнего царевича, не чувствуется жгучего волнения, охватившего царя - здесь оно бледнее. Здесь переводчик не учёл характер речи Годунова, получившего

ужасное известие. Переводчик добьётся цели лишь тогда, говоря словами Станиславского, когда сумеет воссоздать единство обстоятельств сюжета с характерами и психологическим состоянием действующих лиц. В этом плане более убеждает перевод Рзакулизаде в речи самозванца Григория Отрепьева. Особенности его речи обусловлены теми ситуациями, в которых персонаж оказывается. Он предстаёт перед читателем каждый раз в новом свете, в различных жизненных обстоятельствах. Вначале – это ни на что не претендующий скромный послушник. В диалоге с Пименом есть такие строки:

« Успел бы я, как ты, на старость лет
От суеты, от мира отложиться,
Произнести монашества обет
И в тихую обитель затвориться.» (6.с.260)

Рзакулизаде передает смысловое содержание этой реплики в соответствующем духе:

“Mən qocalan zaman vaxt tapardım sənin tək,
Dünyanın işlərindən kənara çəkilərək,
Əhdü-peyman edərdim, rəhib olardım uəqin,
Tənha dinc, bir yer tapıb olardım güşənişin ...» (8.с. 34)

Но уже через несколько сцен мы видим его уверенным решившего испытать свою судьбу в борьбе за престол, Душевные переживания, глубоко охватившие внутренний мир героев, выразительно показанные А.С. Пушкиным в трагедии, не всегда убедительно и чётко воспроизводятся в переводе Ордубади. В сцене свидания Лжедмитрия с Мариной мы становимся свидетелями противоречивых чувств, которые охватили действующих лиц. Лжедмитрий полюбив Марину терзается от мысли, что тщеславная полячка полюбила сан, а не его самого. Но признавшись в обмане, он раскаивается, так как замечает резкую перемену в поведении надменной аристократки.

“Куда завлѣк меня порыв досады!
С таким трудом устроенное счастье

Я, может быть навеки погубил.
Что сделал я, безумец?”(6.с.268)

Переводчик должен уделить основное внимание на действие поступков, которые раскрывают самые существенные стороны характера персонажа. Посмотрим как это удалось достигнуть Ордубади?

“ Gör nə yerdə gətirdi məni, lovğalıq, kədər,
Mümkünmü beyləliklə, bir anda olsun hədər,
Min əməklə qurduğum səadət, bəxtiyarlıq.
Mən səfəh, mən ağılsız, bu nə işdir gördüm mən?” (5.с.71)

В переводе - это звучит так:

“Смотри, куда привели меня чванство, скорбь.
Как можно, так погубить в одно мгновенье,
Тысячей трудов устроенное счастье.
Я глупец, я безумец, что я сделал?” (6.с 135)

Можно прийти к выводу, что здесь не всё соответствует действительности, сопоставив эту фразу с поведением, переживаниями пушкинского героя. В переводе очень важно отобразить напряженность конфликтной ситуации, по- пушкински заставить говорить действующих лиц «в соответствии с установленным характером». В переводе Ордубади из-за ненужных дополнений острота и напряженность интриги притупляется. Действие теряет свой динамизм и упругость, потому что игнорируется одна из важных специфических особенностей драмы – лаконизм. «Требование лаконизма, точности и выразительности диалога не формальное требование, обусловленное краткостью сценического времени, а закон ,вытекающий из самой природы драматической литературы. Скупость словесного выражения мысли здесь выполняется богатством ассоциаций и дополнительных представлений, рождающихся из образа и действий персонажа » (3;с.367).

К созданию неубедительных бесцветных образов приводит игнорирование специфических особенностей драматического произведения. Таков Борис Годунов в переводах Ордубади и Рзакулиева.

Большое значение при работе над сценическим образом приобретают ремарки различного рода. Они проливают яркий свет на психологию поведения действующих лиц. Азербайджанские переводчики внимательны к этим существенным ориентирам поведения, душевного состояния персонажей, их внешнего вида и т.д. В ремарках нередко заключается главная идея всего произведения, как например, в «Борисе Годунове». Эта пьеса справедливо считается «первой народной трагедией». В пьесе незначительно мало сцен, где непосредственно участвует народ, но ясно чувствуется его роль в истории, его решающее мнение. Этим сценам должно быть уделено особое внимание при переводе. Так в пьесе после кровавой расправы с детьми Годунова, лишился народного доверия и Лжедмитрий. Не удержаться ему на царском престоле. После расправы с царской семьёй, Мосальский выходит к народу, и скрывая от него правду сообщает: «Народ! Мария Годунова и сын её Фёдор отравили себя ядом. Мы видели их мёртвые трупы». Что же вы молчите? Кричите: до здравствует Дмитрий Иванович». Следует ремарка «Народ безмолвствует». В переводе Ордубади: "Самаат! Mariya Qodunova və oğlu Fyodor özlərini zəhərləmişlər. Biz onların cansız cəsədlərini gördük. Niyə susursunuz? Qışqırın: yaşasın Dmitriy İvanoviç! "Xalq susur!".

В переводе М. Рзакулизаде эта реплика не отличается от перевода Ордубади. Разница лишь в ремарке, которая у него прозвучала так: самаат dinmir. Несомненно предпочтение нудно отдать переводу Ордубади, сравнивая обе ремарки. В обоих переводах реплика Мосальского начинается с обращения ау самаат! Правильнее было бы халқ. Далее Ордубади и Рзакулизаде перевели пушкинское народ безмолвствует разными глаголами, близкими друг другу по смыслу. У первого: susur – молчит, у второго : dinmir – безмолвствует. Перевод Рзакулизаде более удачен

Переводчики драматургических произведений русских писателей XIX века являются объектом настоящего исследования и были в большинстве своем новаторами и в отношении формы. Так ,например, в трагедии «Борис Годунов», как отмечают исследователи, Пушкин смело ломал ряд общепризнанных в его время драматургических канонов.

История переводов русской классической драматургии XIX века на азербайджанский язык - это длительный процесс постепенного совершенствования переводческого мастерства. Росту мастерства азербайджанских писателей способствуют переводы произведений, являющихся шедеврами русской литературы, которые оказывают значительное влияние на развитие азербайджанской литературы и культуры.

Переводы классической драматургии требуют обновления. Перевод А.С.Пушкина «Борис Годунов» ,не прозвучавший на должном уровне, должен быть качественно обновлён. Нужно отметить, что благодаря высокохудожественным переводам азербайджанский язык «пополнится новыми словами и фразеологией», что открывает широкое поле деятельности для лингвистов, занимающихся не только переводами.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абдулаев А. Произведение А.С.Пушкина на азербайджанский язык. Азербайджан , 1955, №8.
2. Алиева А. Русская драматургия на азербайджанской сцене. Баку, 1958.
3. Горбунова Е. Вопросы теории реалистической драмы М., 1963. 422 с.
4. Идиатуллина П.Т. Переводы произведений Маяковского на азербайджанский язык. вопросы поэтики , 2008 г.
5. Ордубади М .С. Мой перевод Бориса Годунова. Вышка, 1936, 12 октября
6. Пушкин А.С. «Борис Годунов» 304 стр.
7. Puşkin, A. S. Boris Qodunov : tragediya 4 pərdədə /Aleksandr Sergeteviç Puşkin ; çevirəni: M. S. Ordubadi ; red.: M. Arif, H.Mehdi.- Bakı: Azərnəşr, 1934..
8. A.S.Puşkin. Vaxçasaray fantanı. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1967, 83 səh.

РЕЗЮМЕ.

В данной статье рассматривается история возникновения художественного перевода шедевров русской классики на азербайджанский язык с начала XIX столетия. Оценивается переводческая деятельность азербайджанских представителей Бакинской переводческой школы. Анализ исторического опыта вза-

имных переводов двух близких по духу литератур даёт основание сделать вывод, что художественный перевод обогащает и укрепляет азербайджанско – русские литературные связи.

Ключевые слова: азербайджанская литература, классическая драматургия, художественный перевод, взаимовлияние, поэт- переводчик.

SAMMARY

This article examines the history of the emergence of literary translation of masterpieces of Russian classics into the Azerbaijani language since the beginning of the XIX century. The translation activity of Azerbaijani representatives of the Baku Translation School is evaluated. An analysis of the historical experience of mutual translations of two similar literatures gives grounds to conclude that literary translation enriches and strengthens Azerbaijani-Russian literary ties.

Keywords: Azerbaijani literature, classical dramaturgy, literary translation, mutual influence, poet-translator.

XÜLASƏ

Bu məqalədə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus klassiklərinin şah əsərlərinin Azərbaycan dilinə bədii tərcüməsinin yaranma tarixi araşdırılır. Bakı Tərcümə Məktəbinin Azərbaycan nümayəndələrinin tərcümə fəaliyyəti qiymətləndirilir. İki oxşar ədəbiyyatın qarşılıqlı tərcümələrinin tarixi təcrübəsinin təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bədii tərcümə Azərbaycan - Rus ədəbi əlaqələrini zənginləşdirir və möhkəmləndirir.

Acar sözlər: azərbaycan ədəbiyyatı, bədii tərcümə, klassik dramaturgiya, qarşılıqlı təsir, şair – tərcüməçi.

DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Aynur MƏMMƏDOVA*

huseynov2004@bk.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SİNONİMLİK VƏ DUBLETİK

Mütləq sinonimlərdən danışarkən dublet anlayışına da toxunmaq lazımdır. Bəzi dilçilər mütləq sinonim və leksik dubletlər anlayışını eyniləşdirirlər. Ümumiyyətlə, müxtəlif alimlər tərəfindən dublet termini aşağıdakı kimi izah olunur:

1. Dublet mənə və səs tərkibi etibarilə az və ya çox dərəcədə yaxın olan ümumi mənşəli alınma sözlərdən (iki və daha artıq) biridir. (Buna etimoloji dublet, yaxud ikili alınma da deyilir.)
2. Eyni dil vahidinin fonetik, morfoloji, sintaktik, üslubi variant formasıdır. (Buna dublet formalar da deyilir.)
3. Eyni elmi obyektin adı olan, eyni anlayışı bildirən terminlərdən biridir.

Dublet sözünün izahından da görünür ki, dublet məsələsi ümumiyyətlə sinonimlik problemi, xüsusən də mütləq sinonimlik problemi ilə sıx bağlıdır. Lakin dubletlərin sinonimlərə aid edilib-edilməməsi də müəyyən dərəcədə polemikaya səbəb olur. Dubletlər bəzi dilçilər tərəfindən doğru olaraq sinonimlərin bir növü hesab olunur.

Dubletlərin eyni anlayış və mənanı ifadə etməsi cəhəti sinonimlərə verilən müxtəlif təriflərdə də açıq-aydın özünü göstərir ki, bu da dubletləri sinonimlərə bir az da yaxınlaşdırır. Belə ki, bəzi dilçilər sinonimlərə də eyni anlayış və mənanı ifadə edən sözlər kimi tərif vermişlər. Doğrudur, mütləq sinonimlərdən başqa, üslubi və ideoqrafik sinonimlər haqqında “eyni anlayış və mənə” ifadəsi tamamilə düzgün olmasa da, dubletlər haqqında bu tamamilə düzgündür.

Məhz buna görə də bir çox dilçilər dubletləri sinonim vahidlər içərisində xüsusi bir qrup kimi qəbul edirlər. Onlar qeyd edirlər ki, dublet sözlərin emosional və ekspressiv xüsusiyyətlərinə görə fərqlənməməsini heç cür inkar etmək olmaz. Deməli, dubletlər ayrıca kateqoriya olmayıb, sinonimlərin bir növü kimi qəbul edilməlidir.

Dubletlərə belə tərif verilmişdir: “Forma və mənşəcə əsasən müxtəlif mətnə görə neytral, mənaca bir-birinin tən eyni kimi işlədilən, müxtəlif şəraitdə mənə fərqi yaratmadan bir-birini əvəz edən, işlədilmə şəraiti məhdud olan tam emosional və ek-

* Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili kafedrası, müəllimə

spressiv xüsusiyyətlərə malik olmayan sözlər dublet adlanır. Qeyd edək ki, dildə həm eyniköklü sinonim dubletlər, həm də müxtəlifköklü sinonim dubletlər mövcuddur. Buradan da belə bir nəticəyə gəlirik ki, dubletlər iki üsulla əmələ gəlir:

1. Eyniköklü sinonim dubletlər
2. Müxtəlifköklü sinonim dubletlər

Eyniköklü və müxtəlifköklü dubletlərin formalaşma yolları da müxtəlifdir. Eyniköklü dubletlər kök əsasında, müxtəlifköklü dubletlər isə şəkilçilər əsasında formalaşır.

Dubletlərdən danışarkən onların yaranma mənbəyini də qeyd etmək lazımdır. Məsələn, ingilis dilində etimoloji dubletlər alınma nəticəsində yaranmışdır. Etimoloji dubletlər bir əsasa malik olan, lakin dildə müxtəlif mənaya, səslənməyə və yazılışa malik olan sözlərdir. Məsələn, “catch” və “chase”, “goal” və “jail”, “channel” və “canal” etimoloji dubletlərə misaldır. Etimoloji dubletlərin meydana gəlməsi müxtəlif konkret səbəblərlə izah olunur. Bir və ya eyni söz müxtəlif vaxtlarda və ya müxtəlif mənbələrdən götürülə bilər. Məsələn, latın sözü olan “canalis (kanal)” ingilis dilinə “channel” formasında mərkəzi Fransa dialektindən, “canal” formasında isə şimali Fransa dialektindən keçmişdir və bu formalar mənalarına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. Latın dilindən alınmış “quies”, “quietus” (sakitlik, istirahət) sözləri ingilis dilində “quiet” formasında qalmışdır. Həmin söz eyni zamanda fransız dilindən keçərək ingilis dilində “quite” formasını almışdır. Bundan başqa fransız və latın isimləri olan “corpus (bədən)” müxtəlif vaxtlarda kök salma nəticəsində ingilis dilində “corps” (korpus) və “corpse” (meyit) etimoloji dubletləri kimi meydana çıxmışdır.

Hal-hazırda mövcud olan etimoloji dubletlər əsasən roman mənşəli törəmələrdir. Halbuki, roman mənşəli etimoloji dubletlərdən başqa ingilis dilində ingilis-Skandinaviya mənşəli (“disk” və “disc”; “shirt” və “skirt”) və qədim ingilis dilinə məxsus dubletlər (“shade” və “shadow”; “scale” və “shell”) də mövcuddur. A.V.Kunin ingilis dilində cəmi 1381 etimoloji dublet olduğunu göstərir [2, s.51].

Müasir ingilis dilində etimoloji dubletlər sinonimlər və yaxud yalançı sinonimlər də ola bilər. Məsələn, “shade” və “shadow” buna misal ola bilər. Aşağıdakı cümlələrdə onların işlənməsinə baxaq:

He was frequently, in fact, obliged to take his colour-box into the Botanical Gardens, and there, on his stool, in the shade of a monkey-puzzle or in the lee of some india-rubber plant, he would spend long hours sketching [4, s.255].

Like a targe of polished metal the round sea lay at his feet, and the shadows of the fishing-boats moved in the little bay [5, s.1 44].

Etimoloji dubletlərin əksəriyyətinin tarixi ümumiliyi hal-hazırda hiss olunmaya bilər, lakin belə sözlərin müəyyən edilməsi dilin praktik mənimsənilməsi üçün vacib və əhəmiyyətlidir. Bu dubletlər mənə və formasına görə çoxdan ayrılmışdır və onların müqayisəsi yalnız dili tarixi planda öyrənərkən keçirilə bilər. Praktiki planda isə belə sözlər çətinlik törətmir. Belə ki, onlar müasir anlamda nə struktur baxımdan, nə də semantik baxımdan bir nöqtədə cəmləşmir.

Qeyd etdiyimiz kimi dubletlər eyniköklü və müxtəlifköklü ola bilər. Azərbaycan dilində eyniköklü dubletlər iki formada mövcud olur:

1) Alınma forma ilə ana dili şəkilçisinin sinonimliyi nəticəsində yaranan dubletlər. Məsələn, fars dilinə məxsus “-na” sözü ilə yaranan “nairisaf” sözündəki “-na” hissəciyi Azərbaycan dilində çox vaxt “-sız” şəkilçisi ilə əvəz olunur. Deməli, eyni kökdən müxtəlif dillərə məxsus qrammatik vasitələrlə düzələn bu sözlər eyni mənə bildirərək eyniköklü dubletlər olur. Hər iki formanın dildə geniş işlənməsinə rast gəlmək olur.

2) Alınma formaların sinonimliyi nəticəsində yaranan eyni köklü dubletlər.

Bu növ eyniköklü dubletdə həm kök, həm də şəkilçi alınma olur. Belə dubletlər dilə hazır şəkildə keçir. Məsələn, *sehrkar-sehrbaz, bürokrotiya-bürokratizm* və s.

İngilis dilində də dubletlərin yaranma mənbəyi müxtəlifdir; onlar müxtəlif yollarla düzəlir. Məsələn, dubletlər müəyyən sözlü elementlərin işlədilməsi vasitəsilə yaranır. Məsələn, ingilis dilində “hypoblast” və “endoblast” terminləri “hypo” və “endo” elementlərinin “blast” kökünə artırılması yolu ilə düzəlir. Bu terminlər eyni tərifi malik olduğundan onlar dubletlər adlanır.

O.Axmanova qeyd edir ki, ingilis dilində bir çox terminlər eyni kökə semantik cəhətdən eyni olan və yalnız etimoloji cəhətdən fərqlənən ön şəkilçilər (prefikslər) və prefikslərə bənzər şəkilçili elementlərin artırılması yolu ilə yaranır [1, s.160].

Bu prefikslər latın və yunan dilindən alınan prefikslərdir. Məsələn, hypo (yunan) - sub (latın), ento (yunan) - intra (latın), super (latın) - hyper (yunan), trans (latın) - dia (yunan) və s. Semantik baxımdan eyni olan terminlər (onların tərifinin oxşarlığına görə müəyyən edilir) dublet kimi qeyd oluna bilər. Məsələn, belə terminlərə misal olaraq “subthalamus-hypothalamus”, “entocranial-intracranial”, “superabduction-hyperabduction”, eyni zamanda “transthermia-hypothermia” terminlərini göstərmək olar.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində morfoloji və leksik sinonimlərdən bəhs edərkən buraya terminoloji sinonimliyi də əlavə etmək lazım gəlir. Çünki dildə işlədilən terminoloji sinonimlər leksik və qrammatik (morfoloji) yolla əmələ gəlir. Dilçilikdə üslubi sinonimlərlə leksik sinonimlərin bir-biri ilə oxşar və fərqli cəhətləri olduğu kimi, terminoloji sinonimlərlə (dubletlərlə) leksik sinonimlər arasında da həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər çoxdur. Ona görə də terminoloji sinonimlərlə (dubletlərlə) leksik sinonimlərin oxşarlığından danışarkən dilçilik ədəbiyyatlarında qeyd olunduğu kimi aşağıdakıları qeyd etmək lazımdır:

- 1) Terminoloji sinonimlər (dubletlər) leksik sinonimlər kimi formaca müxtəlifdir;
- 2) Terminoloji sinonimlərin (dubletlərin) leksik sinonimlər kimi tərəflərindən biri arxaizmləşmiş olur;
- 3) Onlar da həmin dilin öz daxili imkanları hesabına, eyni zamanda ahdna yolla yaranır;
- 4) Onlar da neologizmlər hesabına zənginləşir;
- 5) Onlar da sadə və mürəkkəb terminlərdən ibarət olur;
- 6) Onlar da leksik sinonimlər kimi dildə eyni sözü təkrar etməyə yol vermir;
- 7) Terminoloji sinonimlər də (dubletlər) leksik sinonimlər kimi dar və geniş dairədə işlədilir;
- 8) Dubletlər də sözlər kimi dildən silinir, dilin lüğət tərkibində qalır, passiv fonda keçir;
- 9) Onlar da həm dialektlərdə, həm də ümumxalq danışığı dilində yaranır;
- 10) Dubletlər də leksik sinonimlər kimi məcazi mənə kəsb edə bilər.

Terminoloji sinonimlər (dubletlər) leksik sinonimlərin bir növü olma-sına baxmayaraq, onlar arasında fərqlər vardır. Bu fərqlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) Terminoloji sinonimlər (dubletlər) müxtəlif şəraitdə, istər nitqdə, istərsə də mətn və situasiyada mənə fərqi yaratmır;
- 2) Dubletlər sırf elmi üslubda işlədilir, bəzi hallarda adi sözə də çevrilə bilər;
- 3) Dubletlər leksik sinonimlərdən fərqli olaraq cümlədə obrazlıq yaratmır. Onlar emosional-ekspressivlik kimi rəngarənglikləri ifadə etmir və yalnız sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə ekspressiv-emosional çalarlıq bildirir;
- 4) Dubletlər müxtəlif şəraitdə bir-birlərini əvəz edə bilər, onlar vahid mənəyə malikdirlər;
- 5) Dubletlik elmi üslubda mövcud olsa da, üslubi çalarlıq yarada bilmir;
- 6) Leksik sinonimlərin dominantı olduğu halda. dubletlərdə və ya terminoloji sinonimlikdə belə xüsusiyyət yoxdur.

İngilis dilində terminoloji sinonimlər (dubletlər) müxtəlif sahələrdə işləne bilər. Məsələn, meteoroloji terminologiyada aşağıdakı dublet cütlüklər göstərilə bilər: *glowing cloud - incandescent cloud lower cloud(s) – inferior cloud(s) ground fog - shallow fog protracted rain - lasting rain steady rain - windespread rain cooking snow - water snow*

Dubletlərin belə növlərinin mümkünlüyü uyğun sözdüzəldici elementlərin və bütövlükdə nümunələrin əlaqəli semantik quruluşuna əsaslanır.

İngilis dilində dubletlərin başqa bir geniş işlədilən növü də vardır: bu növdə cütlüklərin üzvlərindən biri anatomik terminologiyadan olan latın termini, digəri isə latın və ya yunan etimologiyasından olan termin, bəzən isə doğma olan termin olur. Məsələn, *psiformi - os psiforme; temporal bone - os temporale; arterial canal - ductus arteriom; triquetral bone - os triquetrwn* və s.

Dubletlərin digər mənbəyi eyni hadisəni və ya maddi əşyanı göstərmək üçün latın və ya yunan morfemlərinin ingilis dilinin doğma morfemləri ilə yanaşı işlənməsidir. Məsələn, *allogamy - cross fertilization; nerve cell – neurocyte; brain case - neurocranium (başın kəllə hissəsi)* və s.

Terminoloji sinonimlərin (dubletlərin) daha bir növü aşağıdakı cütlüklərin bir üzvü olan eponimdir. Məsələn, *hyaloid canal - canal of Stirling (a canal running anteroposteriorly through the vitreous body); prov cells - D.eiters cells (the branched, flattened cells of neuroglia)*

Bəzən dublet cütlüyün hər iki üzvü eponim olur. Belə dubletlər o səbəbdən yararlanırlar ki, onların morfoloji strukturu bir deyil, bir çox alimər tərəfindən təsvir edilmişdir. Bu terminlər eyni tərifə malik olduğundan, sözləri dubletlər kimi təsnif etmək üçün meyar burada da tətbiqə yararlıdır. Məsələn:

Blasius duct = stenson 's duct

Blandin - Nuhn 's gland = Blandin 's gland

Hunsclike 's cartilage - Jacobson 's cartilage

Dediklərimizə istinad edərək qeyd etməliyik ki, dubletlər haqqında danışarkən biz termin cütlərinin semantik ekvivalentliyini fərz edirik. Burada bizə bir məsələ aydın olur: etimologiyada və konnotasiyada müəyyən müxtəliflikbrə baxmayaraq, lüğətdə eyni tərifə malik olan terminlər dubletlər kimi qəbul edilməlidir.

Beləliklə, hər hansı bir elm sahəsində müəyyən bir anlayış yaratmaq, terminlərin yerli-yerində məqsədə uyğun şəkildə seçilib işlədilməsi üçün sinonimlərin də nəzərə çarpacaq dərəcədə rolu vardır. Belə ki, sinonimlər bədii dildə yazılı və şifahi

nitqdə bu və ya digər tərzdə ifadəlilik verməklə, fikri emosional, daha real və təsirli edirsə, hər hansı bir elm sahəsində işbiddikdə isə mənanı və müəyyən bir anlayışı daha dəqiq və düzgün əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akhmanova O. Lexicology: Theory and method. Moscow, 1972, 328p.
2. Koonin A. English Lexicology. Moscow, 1986, 181p.
3. Толикина Е.Н. Синонимы и дублеты. М., 1977, 237с.
4. Galsworthy J. The Forsyte Saga. Book 1. The Man of Property. М., 1974, 601p.
5. Wilde O. Fairy Tales. Moscow, 1970, 195p.

SUMMARY

On synonymy and doublets in English

The article deals with the problem of synonymy in English and doublet pairs which were (basically) borrowed. Firstly the author tries to explain the synonymy, reveals the semantics of the word doublet and at the same time with the help of context gives brief knowledge about the stressed matters.

Keywords: synonymy, doublet, etymological, emotional, suffix

РЕЗЮМЕ

О синонимии и дублет в английском языке

Статье рассматривается проблем синоними в английском языке и взаимодействующие дублетные пары. Сперва автор попытается дать объяснение синонимии, затем раскрывает семантика слова дублет, и одновременно с помощью контекста дают нужные знание о подчеркнутом проблеме.

Ключевые слова: синонимия, дублет, этимологический, эмоциональный, аффикс

Aytən HÜMBƏTOVA *
aytenbdu@yahoo.com

ÜSLUBİ YANAŞMALAR

GİRİŞ

Hər bir ədəbi-bədii əsər, istər mənzum olsun, istərsə də nəsr, nitq əsəridir, deməli, sözlərin, ifadələrin, cümlələrin və daha sonra bütün məlumatın məntiqliyini yaradan səs ardıcılığıdır. Bu zaman musiqili estetik effekt yalnız səslərlə və ya prosodik ünsürlərlə, yəni tonun yüksəkliyində olan dəyişikliklər və qarşı qoymalarla, intensivlik və uzunluq ilə deyil, məna ilə birlikdə prosodik ünsürlərlə və səslərlə yaranır. Dildəki səslər mənadan və kontekstdən kənarında dil faktı deyildir. Bədii ədəbiyyat əsərinin səsdən ibarət olan tərəfi ritm və məna ilə tam vahid təşkil edir və onlardan ayrılıqda oxucuya təsir göstərə bilməz.

Estetik cəhətdən təsirli olması üçün əsərin səsdən ibarət olan tərəfi fərqlənməli və diqqəti özünə cəlb etməlidir. Bununla belə, mətnin irəli sürülmüş və estetik cəhətdən təsirli ünsürləri ilə estetik cəhətdən neytral olanlar arasında hədd qoymaq kifayət qədər çətinidir və əsl bədii əsərdə onun bütün ünsürləri qüvvədə olur.

Dilin səs sistemində baş verən zəngin üslubi çalarlar üslubi fonetikanın məzmununu təşkil edir. Səslərin uzanması, qısalması, samit səslərin təkrarı, ingiltileşmə, vurğu, heca, ahəng qanunu, sonor samitlərin işləkliyi, intonasiya və s. fonetik əlamətlərin nitqdə müxtəlif məna çalarları yaratması dil üçün müsbət hadisə sayılır. Hecalılıq fonetik üslubi vasitə kimi özünü göstərir.

ƏSAS

Daha ətraflı şərh etmək və nəzərdən keçirmək üçün fonetik üslub vasitələrini şərti olaraq ifaçı və müəllif vasitələrinə bölmək olar. İfaçı fonetik vasitələr şəklini dəyişməyə meyllidir. Belə ki, əsərin yazılı formadan şifahiyyə keçməsi zamanı, onun səslənməsində bəzi dəyişikliklər mümkündür. Bu da, təbii ki, məna interpretasiyasını da dəyişir.

* BDU-nun Filologiya fakültəsi İngilis dili (təbiət fakültələr üzrə) kafedrasının müəllimi

Mətnin fonem tərkibi, onun seçimi və nəzm ölçüsü bütövlükdə müəllifdən asılıdır: bu fonetik vasitələri müəllif vasitələri adlandırmaq olar.

Daha çox ifaçıdan prosodik ünsürlər, yəni tonun yüksəkliyinin tutuşdurulması və dəyişiklikləri, tələffüzün uzunluğu, nitqin ucalığı, sürətinin artması və ləngiməsi, ümumiyyətlə tempi, tələffüzdə olan sabitsizlik, fasilələr, nisbətən az və ya çox dərəcədə güclü mənə və emfatik vurğuların düzülüşü asılıdır.

Mətnin dərinədən düşünülmüş təfsiri onun daha məharətlə ifa edilməsinə kömək etməlidir. Məharətli ifa məzmunun dərinədən dərk edildiyini sübut edir və müəllifin düşüncələrini və hisslərini dinləyicilərə çatdırmağa kömək edir.

Nitqin ekspressivliyini və onun emosional, estetik təsirini artıran müəllif fonetik vasitələri söz seçimi və onların yerləşməsi və təkrarlanması vasitəsilə nitqin səs materiyası ilə əlaqədardır. Məcmu halında bu vasitələr ahəngdarlıq və evfoniya haqqında nəzəriyyə kimi nəzərdən keçirilir. Bu nəzəriyyənin obyektini də, yəni məlumatın ruhuna müvafiq olan mülahizələrin təşkilini də evfoniya və ya alət [instrumentovka) adlandırırlar.

Digər fonetik vasitələrin də seçimində həm ayrı-ayrı səslərdə olan, həm də şifahi təkrarlanma böyük rol oynayır. Fonetik səviyyədə sxemdə verilmiş alliterasiyadan, assonansdan, konsonansdan və qafiyələrin bütün növlərindən başqa, bu, həmçinin ritm və vəzndir. Təkrarlanmanın müxtəlif tipləri bədii əsərin səs düzümünü təşkil edir. Bədii nitqdə onlar aydın şəkildə təşkil edilmiş və nəsr şəklində düzülmüşlər. Həddən artıq nizamlama dağıdıcı estetik təsir bağışlaya bilər. Bununla belə, bir sıra səslər ifadə vasitələri kimi nəzm və nəsr üçün ümumidir.

Bu fəsildə seçimi və bir sıra digər spesifik fonetik vasitələr – ahəngdarlıq, səs təqlidi, ahəngdar sözlər nəzərdən keçirilir.

Mətnin ümumi fonetik rəngi ümumi fonetik fonda seçilən yaxın yerləşdirilmiş təkrarlarla yaradılır. Bu ünsürlərin irəli sürülməsi onların sıx yerləşməsi ilə daha çox nəzərə çarpacaq ritmik roldan xəbər verir. Təkrarlanan səslərin yaxınlığı sıranın sıxlığı adlanır.

Seçiminin xarakteri aşağıdakı amillərdən asılıdır: təkrarlanan səslərin fonetik keyfiyyəti və onların oxşarlıq dərəcəsi (yalnız eyni deyil, oxşar səslərin də yaxın yerləşməsi təkrar hesab olunur ki, məsələn, bir sətirdə bir neçə fışılıtlı səs olduqda); sətirdə sıxlıq, yəni təkrarlanan səslərin yaxın olması; bir neçə səsdən ibarət qrupların təkrarlanması seçimi ayrı-ayrı səslərin təkrarlanmasından daha çox nəzərə çarpacaq edir.

Ahəngdarlıq cümlənin səs tərkibinin təsvir olunana, yeni məlumatın birinci və ya denotativ hissəsinə uyğun gəlməsidir, halbuki seçim onun konnotativ hissəsi ilə bağlıdır.

Səs təqlidi, yeni fonetik adları çəkilən əşyaları və hadisələri xatırladan sözlərdən – təbiətin səsi, heyvanların nəriltisi, hər hansı səs-küylə müşayiət edilən hərəkət, insanların öz iradələrini, əhval-ruhiyələrini və s. ifadə etdikləri müxtəlif səsler və çıxışlardan istifadə ahəngdarlıq üçün tipik olmayan hadisədir: *bubble* n, v - şırıltı, *splash* n, v - şappıltı, *rustle* n, v - xışıltı, *purr* n, v - mırıldama, *flop* n, v - yığılma, *babble* n, v - boşboğazlıq, *giggle* n, v - hırıldama, *whistle* n, v – fışqırmaq və s.

Ahəngdarlıq yaxın yerləşdirilmiş sözlərin samitlərinin istənilən təkrarı kimi alliterasiya ilə, bu terminin həm məhdud mənasında, həm də geniş mənasında, uyğunlaşa bilər.

Bəzi müəlliflər paronomasiya hadisəsini, yeni kontekstual cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar sözlərin səslənməsində yaxınlığı seçimə aid edir.

Paronomaziya misal olaraq, *raven* və *never* sözləri səslənməsinə görə bir-birinə yaxındır.

Fonetik səviyyəyə uyğunluq ikinci mənanın yaranmasına, onun ardınca isə yeni məna əlaqələrinin yaranmasına səbəb olur.

Alliterasiya sözün geniş mənasında bir-birinə yaxın yerləşən vurğulu hecaların əvvəlində sait və samit səslərin təkrarıdır. Başlanğıc səslərin təkrarını da alliterasiya adlandırırlar.

İngilis şeir ənənəsi üçün alliterasiya xüsusilə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki anqlosakson şeiri alliterasiyalı olmuşdur. Müasir poeziyadakı qafiyə kimi alliterasiya yalnız seçimə xidmət göstərməmiş, həm də şeiri təşkil edən vəzn kompozisiyası üsulu olmuşdur. O, qanunauyğun şəkildə bölüşdürülürdü. Hər sətirdə dörd vurğu olurdu, vurğular arasında hecaların sayı ixtiyari idi. Alliterasiya sezura ilə uyğun gəlirdi. M.V.Jirmunski öz fundamental tədqiqatında sezuranı şeirin vəzn baxımından vacib şəkildə kəsilməsi kimi müəyyənləşdirir. “Yəni şeirin ümumi qurulma qanunu kimi vəzn sxemi ünsürü kimi əvvəlcədən verilmiş ritmin hərəkətində fasilə; sezura şeiri iki yarıməndə bölür, yəni yüksək qaydada vəzn sırasına – nisbətən geniş vəzn qruplarına, bərabər və ya qeyri-bərabərə, birləşdirilmişə və həm də bir-birinə qarşı qoyulmuşsa” [9, s. 129].

Sezura sətiri iki yarıməndə bölmüş, lakin hər yarıməndə iki vurğu olur. İkinci misranın birinci vurğulu hecası birincinin bir və ya çox zaman iki vurğulu hecası ilə

alliterasiya olur, beləliklə, şeirdə üstünlük təşkil eədn vəzn vurğusunu ayırıb çıxarır. V.M.Jirmunski anqlosakson poeziyasının alliterasiyasını ilkin qafiyənin xüsusi növü kimi nəzərdən keçirir və həmin dövrdə qanunauyğun son qafiyənin yaranmasını izləyir [9, s. 383].

V.M.Jirmunskinin ifadəsinə görə, bu embrional qafiyə qeyri-müntəzəmdir, çox zaman təxminidir (rifmond), misranın ortasında və sonunda olur (sezur qafiyə).

Müasir poeziyada alliterasiya aparıcı deyil, yardımçı vasitədir. Onun rolu təsirli-dir – alliterasiya olan sözlər vacib anlayışları üzə çıxarır.

Sətrin və ya ifadənin daxilində yaxud onun sonunda natamam qafiyə şəklində vurğulu saitlərin təkrarı assonans və ya vokal alliterasiya adlanır.

Qafiyə mütəmadi səs təkrarının xüsusi növü, daha dəqiq desək, misraların sonundakı və ya şeirlərin bənd kompozisiyasında təşkiledici funksiyanı yerinə yetirən simmetrik yerləşmiş digər hissələrdəki səslərin az və ya çox dərəcədə oxşar ahənglərinin təkrarıdır.

Beləliklə, qafiyə ikili təbiətə malikdir: hər bir evfonik səs təkrarı kimi o, seçim faktıdır və mütəmadi təkrar kimi o, kompozisiya funksiyasını yerinə yetirir.

Akademik V.M.Jirmunski kompozisiya funksiyasını qafiyənin ən əhəmiyyətli nişanəsi hesa edir. Elə həmin əsərində o, kompozisiyanın olduqca sadə və gözəl tərifi-ni vermişdir: “Kompozisiya məkanda və ya zamanda hər hansı materialın qanunauy-ğun bədii təyini-dir” [5, s. 246].

Qafiyənin kompozisiya rolu şeirin səsli təşkilidir, qafiyə bir fikri yaradan misra-ları bəndlərdə birləşdirir, mənzum əsərin yadda qalmasına kömək edir.

V.M.Jirmunski yuxarıda xatırladılan əsərində qafiyənin tarixini izləyərək göstərir ki, X-XII əsr anqlosakson poeziyasında və orta əsr İngiltərəsində alliterasiya təşkil edən prinsipləri seçimin vacib olmayan ünsürünə çevrilmişdir. Əvvəlcə vacib ol-mayan qafiyə də getdikcə daha adi olur. Dəqiq və vacib qafiyə daimi vəzn kompozisi-yası üslubu kimi ingilis poeziyasında yalnız XIV əsrin sonunda formalaşır.

Bədii vasitələr sistemində qafiyənin yerini müəyyənləşdirmək üçün onu təkrarın və qoşmanın növlərindən biri kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Beləliklə, qa-fiyənin ətraflı öyrənilməsi artıq yuxarıda haqqında söhbət getmiş bəzi ümumnəzəri məsələlərlə bağlı olacaqdır.

Səs təkrarları – nəzmi nəsrədən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biridir. “Şeir misraları öz aralarında bir, bir neçə və ya bütün konstruktiv ünsürlərin sabit təkrarlan-ma birliyi ilə bağlanmışdır” [10, s. 154]. Evfonik və vəzn təkrarları vardır; qafiyə evfo-

nik növ təkrarlara aiddir. Buraya həmçinin alliterasiya, nəqarət, assonanslar, anafora, epifora, apronomasiya, paralel konstruksiyalar da daxildir. Vəzn təkrarları – bölgü və onun bölünən təkrarları (ölçü) və bənddir.

Kodlaşdırmadan çıxma üslub üçün qafiyenin mənzum qoşmanın başlıca növlərindən olması, yəni oxşar ünsürlərdən bütün əsərə və ya onun böyük bir parçasına struktur vəhdəti verən eyni pozisiyalarda istifadə olunması çox vacibdir.

Qafiyəni sondakı həmahənglik kimi səciyyələndirən çox geniş yayılmış tərifi dəqiq deyildir. Həqiqətən, çox zaman sonuncu vurğulu hecadan başlayaraq, məhz misraların sonu qafiyələnir, yəni səslənməsinə görə uyğun gəlir. Lakin misranın ortasında (sezur), misranın və akromonoqramın əvvəlində də qafiyə mümkündür.

Şeirdə və beytdə qafiyenin vəziyyəti bu və ya digər sxemdən asılı olur. Şaquli yerləşmə üzrə qafiyələrin bir neçə tipi vardır: yapışıq (aa, bb), çarpaz (ab, ab) və dövrələnmiş (ab, ba). Qafiyə ilə birləşdirilmiş seirlər arasındakı məsafəni və bir qafiyə ilə birləşmiş şeirlərin sayını da qeyd etmək lazımdır. Hecalarının həcminə görə qafiyə üç yerə bölünür: kişi (vurğu sonuncu hecanın üzərində), qadın (vurğu sonuncudan əvvəlki hecanın üzərində) və daktil (vurğu axırdan üçüncü hecanın üzərində). İngilis şeri üçün, sonluqların reduksiyası və qədim sözlərdə üstünlük təşkil edən təkhecalılıq sayəsində kişi qafiyələri üstünlük təşkil edir.

Pozisiyaların eyniliyi iki növdə ola bilər: şeir mövqenin oxşarlığına görə son qafiyələr, daxili, başlanğıc (nadir növ) və qafiyə akromonoqramları olur.

Başlanğıc və ya baş qafiyələr bir misranın sonunu sonra gələnin əvvəli ilə birləşdirənlərdir. Onların digər, nisbətən xüsusi adı-qafiyə akromonoqramıdır.

Akromonoqram - leksik kompozisiyalı üsuldur, misraların qovuşacağına heca, leksik və ya qafiyələrin təkrarıdır. Leksik akromonoqram həmçinin qavrama, anadiplozis və qovuşma adlanır.

Qafiyələr səslənmə oxşarlığı baxımından dəqiq (heart-part) və təxmini ola bilər. Təxmini qafiyələr assonans, konsonans və dissonans ola bilər. Assonanslarda saitlər eyni olursa samitlər müxtəlifdir (*advice-compromise*). Konsonanslarda əksinə samitlər eynidir (*wind-land, grey-grow*). Dissonanslarda vurğusuz saitlər və samitlər uyğun gəlir, vurğulular isə uyğun gəlmir (*devil-evil*). Uyğun gələn səslərin sayından asılı olaraq, qafiyələr yoxsul (*by-cry*) və zəngin (*brevity-longevity*) olur. Morfoloji xüsusiyyətlər baxımından təksözlü qafiyələrə qarşı mürəkkəb qafiyələr, yəni bir vurğu ilə birləşən iki və daha çox sözdən ibarət olanlar qoyulur (*better-forget*). Mürəkkəb qa-

fiyədən, əsasən, omonimləri birləşdirən cinas qafiyələrlə yanaşı məzhəkəli kimi istifadə olunur.

Hər cür bərabər əvəzlənmə, məsələn, vurğusuz hecalarda vurğu, sürətlənmə, ləngimə, hətta obrazların, düşüncələrin və s. təkrarı ritm adlanır. A.Kvyatski ritmə belə tərif verir: “Keyfiyyət modifikasiyasında hərəkətin kəmiyyət qrupunun vaxtaşırı təkrarının dalğavarı prosesi” [17, s. 87]. Ədəbiyyatda ritmin nitqi əsası sintaksisdir.

NƏTİCƏ. Ritm yalnız musiqi, şeirlər üçün deyil, nəsr üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin poeziyada ritmika vəzndən, yəni vurğulara əsaslanan müxtəlif şeir vəznələrindən ayrılmazdırsa, nərsdə məsələ bir qədər başqa cürdür. Nərsdə ritm, əsasən, obrazların təkrarına, mətnin bu və ya digər böyük ünsürlərinin təkrarına, paralel konstruksiyalara, həmcins üzvlü cümlələrin istifadəsinə, təriflərin spesifik cəhətdən yerləşdirilməsinə əsaslanır. İ.R.Qalperin hesab edir ki, poeziya nərsdən əhval-ruhiyyənin, psixoloji və fiziki gərginliyin, həyəcanın, müxtəlif emosiya və hisslərin, gərginliyin və relaksasiyanın bir-birini əvəz etməsinin çatdırılması üçün fonetik və ümumiyyətlə ritmik vasitələrdən daha intensiv surətdə istifadə olunması ilə fərqlənir [4, s. 11-13].

Bunlardan əlavə üslubi fonetikanın əsas problemlərinə tələffüz üslubları, kitab tələffüzü, yaxud “yüksək” tələffüz, adi danışiq tələffüzü, tələffüz üslubları və tiplərinin şifahi və yazılı nitqin funksional üslublarına uyğun gəlməsi, ayrı-ayrı səs və səs birləşmələrinin üslubi variantları, müxtəlif vurğu variantları və onların üslubi keyfiyyətləri, intonasiyanın üslubi imkanları və onun komponentləri (ahəng, fasilə, tembr, nitqin tempi və s.), nitqin quruluşunun funksional növləri, janrlar və formalarla bağlılığı və s. daxildir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Гальперин И.Р. Перевод и стилистика \ Теория и методика учебного перевода, М., 1950, 304с.
2. Гальперин И.Р. Очерки по стилистике английского языка. М., 1958, 459 с.
3. Гумянский А.Л. Перевод английской научной литературы. М., 1959, 200 с.
4. Демурова Н. Голос и скрипка \ Мастерство перевода. М., 1970, № 7, 250 с.
5. Квятский А.Поэтический словарь. М., 1966, 221 стр.

Айтен Гумбатова

Стилистическая фонетика

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена стилистической фонетике в художественном переводе. И это сравнивают с материалами, взятыми из художественной литературы, переведенной с английского на азербайджанский язык. Фонетика – это наука, изучающая звуковое вещество языка, его семантические функции и линии развития. Это произношение человеческих звуков в процессе коммуникации, «человеческие шумы», которыми актуализируется мысль, природа этих шумов, сочетание и функции в их отношении к смыслу. Стилистическая фонетика изучает звуковое расположение или ударение или интонацию, которая придает высказыванию дополнительные оттенки смысла рифмы, ритма, благозвучия, звукоподражания, аллитерации. Стилистическая фонетика описывает расхождения произношения, происходящие в разных типах адресов; Особое посещение помимо того уделяется просодическим характеристикам прозы и поэзии. Стилистическая фонетика занимается изучением стилеобразующих фонетических особенностей текста. Стилистическая фонетика описывает просодические особенности прозы, поэзии и варианты произношения в различных видах речи (разговорная или ораторская или сольная).

Ключевые слова: стилистическая фонетика, ритм, напевность, стилистические приемы, рифма

Ayten Humbatova

Stylistic phonetics

SUMMARY

This article is dealing with the stylistic phonetics in literary translation. And it is being compared with the materials taken from the fiction translated from English into Azerbaijani language. Phonetics is the science that studies the sound matter of the language, its semantic functions and the lines of development. It is the pronunciation of human sounds in the process of the communication, «human noises» by which the thought is actualized, the nature of these noises, the combination and the functions in

their relation to the meaning. Stylistic phonetics studies a **sound arrangement or stress or intonation which imparts the utterance additional shades of meaning** rhyme, rhythm, euphony, onomatopoeia, alliteration. **Stylistic phonetics describes** discrepancies of pronunciation happening in different types of address; particular attending is besides paid to prosodic characteristics of prose and poesy. **It is engaged** in the study of style-forming **phonetic** features of the text. **Stylistic phonetics** describes the prosodic features of prose and poetry and variants of pronunciation in different types of speech (colloquial or oratory or recital).

Keywords: stylistic phonetics, rhythm, harmony, stylistic devices, rhyme

Fatimə BAĞIROVA*

prima_20@mail.ru

ALMAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ŞİFAHİ NİTQ BACARIQ VƏ VƏRDİŞLƏRİNİ FORMALAŞDIRAN ÇALIŞMALAR SİSTEMİNİN METODİKİ XARAKTERİSTİKASI

GİRİŞ

Metodik ədəbiyyatlarda çalışmalar sisteminə, onların aspektinə müxtəlif tələblər qoyulur.

Tədqiqatçılar çalışmaları reseptiv və produktiv, dil və nitq, analitik və sinetik və məşqedici kimi növlərə ayırmışlar.

İngilis metodisti H.Palmer dil təlimində istifadə olunan çalışmaları xarakter etibarlı ilə aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. Oxu çalışmaları (mətni səlist oxumaqla öyrədilmiş qrammatik qaydaları möhkəmlətmək və oxu texnikasını inkişaf etdirmək)
2. Şifahi çalışmaları (öyrədilmiş qrammatik qaydaları təkrar etməyə köməklik göstərən çalışmaları)
3. Lüğət üzrə iş çalışmaları (tələbənin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə kömək edən çalışmaları)

* Bakı Dövlət Universiteti, dosent

4. Reproduktiv çalışmaları (öyrədilən qrammatik qaydalar əsasında müstəqil cümlələr və rəbitəli mətnlər tərtib etmək) (4,70)

Göründüyü kimi, hər müəllifin irəli sürdüyü bölgünün özünəməxsus üstün cəhəti olduğundan, bu cür çalışma növlərindən dilin tədrisində istifadə oluna bilər.

ƏSAS

Şifahi nitq inkişaf etdirən çalışmaları sistemi oisə, mənimsəmə prosesinin psixoloji qanunlarına uyğun gələn, mərhələlərlə çətinləşən fəaliyyətlər və dil materialı üzərində aparılan əməliyyatların ardıcıl düzülüştür.

E.İ.Passov nitqin dinamiklik keyfiyyətinin xüsusi inkişaf etdirməyi tövsiyyə edir və məzmunlu, məntiqli və produktiv nitqin öyrədilməsini üstün tutur. Məsələn, şifahi nitqin hər hansı bir aspektini qeyd edərək, xüsusilə söhbət xarakterli çalışmaları təsnifatından getdikdə istənilən termini: şifahi nitqi motivələşdirən çalışmaları, məntiqi nitqi inkişaf etdirən çalışmaları, şifahi nitqin kombinasiya tərəfinin təkmilləşdirən çalışmaları və hazırlıqsız nitqi inkişaf etdirmək üçün çalışmalardan istifadə etmək olar. Şifahi nitq tədrisinin əsas məqsəsi tələbələrin leksik və qrammatik materiallar əsasında şifahi danışmaq bacarığına yiyələnməsidir. Şifahi danışmaq elə şifahi nitq çalışmaları yerinə yetirmək deməkdir. Ancaq metodistlər şifahi nitqlə şifahi nitq çalışmaları arasında fərq qoyurlar. Onların fikrincə, müəllim şifahi nitq çalışmaları qrammatika, leksika və fonetika dərslərində istifadə edir. Şifahi nitq isə insanlar arasında ünsiyyət prosesidir.

Amma burada şifahi nitq və şifahi nitq çalışmaları deyil, şifahi nitq çalışmaları və şifahi nitqi inkişaf etdirən çalışmaları fərqləndirmək lazımdır.

Şifahi nitq çalışmaları eşidib-anlama və danışma çalışmalarına bölünməklə birbaşa şifahi nitqə xidmət etdiyi halda, şifahi nitqi inkişaf etdirən çalışmaları isə əsas məqsədiylə yanaşı (qrammatik, leksik, fonetik) şifahi nitqin inkişafına yönəlmiş olur.

Şifahi nitqə uyğun gələn əhəmiyyətli tələblərdən biri fəaliyyət kimi, danışığın psixoloji xüsusiyyətləri və çalışmaları sistemi arasında uyğunluğun olmasıdır. Şifahi nitq – bu proseslər sayəsində inkişaf edir: qavramadan reproduktiv nitqə və dinləmədən danışq nitqinə. Bu nöqtəyi-nəzərdən çalışmaları sistemi eşidib-anlama və danışq çalışmalarına bölünür. Başqa sözlə desək, şifahi nitq təliminə “dinləmək” və “danışmaq” məvhumarı daxildir. Bu səbəbdən onu inkişaf etdirməyə tətbiq olunan çalışmaları da bu bacarıqların möhkəm vərdislərə çevrilməsinə xidmət etməlidir. Eşi-

dib-anlama və danışmaq bacarıqları bir-birləri ilə əlaqəli olduqları kimi, bir-birlərindən əsaslı surətdə fərqlənir.

Nitqi dinləyib-anlama tələbənin proqramda nəzərdə tutulmuş dil materialları əsasında tərtib olunan normal sürətli nitqi başa düşmə bacarığıdır. Danışmaq isə dil vasitələri ilə şifahi formada öz fikrini istifadə etməkdir. Danışmaq iki formada: monoloq və dialoq formasında mövcuddur. Belə ki, xarici dili anlamaq, yeni onu başa düşmək hələ o dildə danışmaq deyil. Xarici dildə danışan şəxs o dili yaxşı başa düşməlidir. Lakin onu başa düşən adam həmin dildə danışmaq bacarmaya da bilər. Çünki dil nitqə heç bir vasitə ilə tətbiq olunmamışdır. Məhz buna görə, şifahi nitqi formalaşdırmaq üçün həmin bacarıqların hər birini inkişaf etdirən xüsusi çalışmalar sistemi tələb edir.

Metodiki ədəbiyyatlar növünə görə çalışmaları aşağıdakı kimi bölürlər.

1. Danışmanı başa düşmək bacarığını inkişaf etdirən çalışmalar (dinləmə çalışmaları).

Dinləmə prosesi dinlənən material əsasında şifahi nitqin qavranılmasıdır. Xarici və keçmiş sovet tədqiqatçıları hesab edirlər ki, şifahi nitqin başa düşülməsi qrammatik, semantik və sürətli məntiqi təhlil əsasında formalaşır.

N.İ. Jinkin yazır ki, bu təhlil operativ hafizədə cümlənin müəyyən edilməsi zamanı reallaşır. (2,154) O, şifahi nitqə əvvəlcə eşidib anlama vasitəsiylə başlaması məsləhət görür. Eksperimentlər sübut edir ki, oxudan şifahi nitqə keçmək dili intensiv öyrətməyə manə olur.

İngilis metodisti H.Palmer şifahi nitqi eşitmək yolu ilə inkişaf etdirməyi təklif edir. O qeyd edir ki, müəllimin danışığına qulaq asan tələbə heç bir tərcümə işiylə məşğul olmur və bu zaman o çox təkrar eşitdiyi nitqi avtomatlaşdıraraq yaxşı yadda saxlayır. (4,79)

Dinləmə çalışmaları bunlardır:

- müəllimin və ya tələbənin nitqinin dinlənməsi;
- mətnin dinlənməsi;
- mətni abzastlarla dinləmək;
- materialı filmin köməklili ilə və onun şərhini verməklə komentariyalı təqdim etmək;
- səsli və ya maqnitofon lentinə yazılmış filmin dinlənməsi, ideyanın şərh, rolların şəxslər üzrə şərh;

E.İ.Passov hesab edir ki, bu cür çalışmalarda çatışmamazlıqlar var: birincisi, təqlidə çox yol verilir, mənimsəmə bütünlüklə buna əsaslanır, nəticədə reproduksiya etmək çətinləşir; ikincisi, reproduksiya zamanı ancaq intuisiyaya əsaslanmaq nitq va-

hidlərinin başa düşülməsinə təminat vermir; üçüncüsü, həmmişə illustrasiyalara əsaslanmaq nitqi inkişaf etdirmir. (5,123)

Göründüyü kimi ingilis metodisti H.Palmer eşidib-anlama çalışmaları şifahi nitq üçün vacib saydığı halda E.İ.Passov isə onları əhəmiyyətli saymır.

Amma söhbət şifahi nitqdən getdiyindən bu tipli çalışmalar həm vacib, həm çox əhəmiyyətlidir.

Danışiq bacarığını inkişaf etdirən çalışmalar (danışiq çalışmaları) çalışmalr şifahi nitqin əsasını təşkil etməklə 2 qrupa bölünür: hazırlıq çalışmaları və kommunikativ çalışmalar.

Psixoloqların fikrincə, şifahi nitq insanın hər hansı bir şüurlu fəaliyyətinin bütün xüsusiyyətlərinə malikdir. Şifahi nitq fəaliyyətinin də başlanğıc nöqtəsi üçün hərəkət motivi var: o məqsəd tələb edir, o hər hansı bir situasiyada yerləşir və nəhayət o, bu fəaliyyəti həyata keçirməyə imkan verən hadisələri müəyyənləşdirir. Danışiq çalışmaları bu cür psixoloji fikirlərə əsaslandırmaq olar.

Hazırlıq çalışmaları. Danışiq çalışmalarının bir forması olan bu çalışmalarının məqsədi bütün mexanizmə və praktik dərslərdə işlədilən sözləri, ifadələri təkrarlamadır.

A.D.Klimentenko hazırlıq çalışmalarının əhəmiyyəti barədə yazır ki, şifahi nitq birdən-birə yaranmır. Şagirdi və ya tələbəni bu işə hazırlamaq lazımdır. Bunun üçün maraqlı və dərsin gedişini intensiv edən çalışmalar hazırlıq çalışmaları hesab edilir. (3,63)

Bu çalışmalar sisteminin müxtəlif tipləri vardır:

1. Təkrarlama çalışmaları – bu cür tapşırıqlar çox sadədirlər. Tələbə müəllimin nitqinə və ya lentə yazılmış cümlələrə qulaq asıb və onları təkrarlayır.
2. Əvəzetmə çalışmaları – bu cür çalışmalarda cümlə olduğu kimi qalır, onun ancaq semantik məzmunu dəyişir.
3. Dəyişdirmə çalışmaları – bu çalışmalarda zaman, şəxs və s. dəyişdirilməsi tələb olunur.

Metodistlər bu tipli çalışmaların tətbiqindən sonra kommunikativ çalışmalara keçməyi vacib sayırlar.

Kommunikativ çalışmalar. Şəkillərin, audio-vizual vasitələrin və şifahi yaradıcılığın köməkliyi ilə yerinə yetirilir.

Çalışmaların kommunikativ xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- çətinlik dərəcəsinə görə çalışmaların ardıcıl sürətdə inkişaf etdirilməsi;

- tələbənin bilik səviyyəsinin nəzərə alınması;
- proqram tələbinə əsasən, dil materialı əsasında çalışmaları tərtib edilməsi;
- monoloji və dialoji çalışmalara müraciət olunması;

Kommunikativ çalışmaları hazırlıqsız olduğundan tələbə monoloji və dialoji nitqini qurmaq üçün öz bilik bazasına müraciət edir. Danışqdakı yerinə görə kommunikativ çalışmaları monoloji və dialoji çalışmalara bölünür.

Monoloji və dialoji nitqin təlimində iki bir-birinə əks olan nöqtəyi nəzər mövcuddur. Bəzi metodistlər hesab edirlər ki, monoloq iki replika arasında olan məhdud dialoqdur. (4,231) Daha doğrusu monoloji ifadə dialoji nitqin komponentidir. Buradan belə nəticə çıxır ki, xüsusi olaraq monoloji nitqin təliminə ehtiyac yoxdur. Başqaları hesab edirlər ki, monoloji nitqi, başqa sözlə, mövzu üzərində fikrini ifadə etmək dilin tədrisində əsasdır. Kim nəql etməyi bacarırsa, təbii ki, suallara da cavab verə bilər. (6,275)

E.İ.Passov bu barədə deyir: “Düzgün və ya düzgün olmayan konsepsiyaların xırdalılıqlarına varmadan qeyd etmək lazımdır ki, fikirlərin hər biri monoloji və dialoji nitqlərin xarakterlərinin tam dərk olunmasının nəticəsidir.” (5,218) Amma söhbət şifahi nitqin formalaşdırılmasından gedirsə, fikirimizcə, bu nitq formalarının xarakterlərinə varmadan danışığa xidmət etməsini və onun üçün vacib olmasını əsas götürməliyik. İlk I,II semestrlərində kiçik həcmli oxu mətnlərinin oxunuşu ilə başlanan nitq vərdişlərini uğurla başa çatdırdandan sonra müəllim suallar verməklə tələbə auditoriyasından uğurlu, aydın ifadə olunan cavablar almağa başlasa daha yaxşı olardı¹ (Методика преподавание немецкого языка в педагогическом ВУЗе, стр.139-192).

Bu fikri biz də əsas tutaraq qeyd etmək istərdik ki, son on ildə müstəqilliyə qovuşmuş Azərbaycan sabit inkişafının təminatçısı olmuş qüdrətli düha sahibimiz, Ulu Öndər Heydər Əlirza oğlu Əliyev haqqında təsəvvür yaratmaq məqsədilə müəllim auditoriyaya müraciət edə bilər:

- Heydər Əliyev şəxsiyyətini müəyyən edən, səciyyələndirən fikirlərin izahına ehtiyac vardır. Oxuduğumuz əsrlərdən məlum olur ki, Heydər Əliyev “Milli düşüncə örnəyimizdir”² (Milli düşüncə örnəyimiz (I kitab) Bakı, İqtisad Universitetinin nəşri, 2002, 138 səh.)

Es ist notwendig, dass die Aussagen, die die Persönlichkeit von Heydar Aliyew charakterisieren, näherer erklärt werden. Von den Gelesenen stellt es sich heraus, dass Heydar Aliyew ein “Muster für unseren nationalen Verstand” ist.

Sual: Almaniya Federativ Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında son on illərdə yaranmış siyasi, ictimai, iqtisadi əlaqələrin yaradılmasında və möhkəmləndirilməsində Heydər Əliyevin rolundan kim danışa bilər?

Frage: Wer kann über die Rolle von Heydar Aliyew bei der Schaffung und Festigung der politischen, gesellschaftlichen, wirtschaftlichen Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Republik Aserbaidshan in den letzten 10 Jahren sprechen?

Cavab: Dərin zəka sahibi, dünyanın siyasi xadimlərinin qibtə etdiyi ölkəmizin prezidenti inkişaf etmiş dövlətlərdə bütün sahələrdə yaratdığı əlaqələrlə birləşərək Almaniya Federativ Respublikası ilə də geniş və möhkəm, sarsılmaz əlaqələr yaratmağı unutmamışdır.

Antwort: Der Präsident unseres Landes, ein Mensch von hohem Verstand, den die Politiker der Welt beneiden, hat nicht vergessen, neben der Schaffung der Beziehungen mit den entwickelten Ländern auf allen Gebieten, auch mit der Bunderepublik Deutschland weite, feste, unerschütterliche Beziehungen zu schaffen.

Sual: Heydər Əliyevin dünya dövlətləri, o cümlədən də Almaniya Federativ Respublikası ilə əlaqə yaratmaqda məqsədi nə idi, bunu necə izah etmək olar?

Frage: Welchem Ziel folgte Heydar Aliyew bei der Schaffung der Beziehung zu den Welstaaten, darunter auch der Bundesrepublik Deutschland? Wie könnte das erklärt werden?

Cavab: Heydər Əliyev uzaqgörən, gələcəkdə yaranacaq ictimai-siyasi prosesləri qabaqcadan görə və qabaqlamağı bacaran şərq müdriki idi. Ona bəlli idi ki, dövlətlərlə bütün sahələrdə əlaqə yaratmaq Azərbaycanımızın da həmin dövlətlərin sırasında dayanmağına zəmin yaradır. Elə bu amillərə görə də dövlət başçımız Müstəqil Azərbaycanla dünyanın aparıcı məmləkətləri ilə sıx əlaqələrinin banisi olmuşdur.

Antwort: Heydar Aliyew war eines weit sichtigen Orients weise, der die künftigen sozial-polirischen Prozesse im Voraus sehen und zu überholen konnte. Es war ihm bekannt, dass die Schaffung der Beziehungen zu den anderen Staaten auf allen Gebieten dazu beitragen wird, dass unser Aserbaidshan in einer Reihe mit diesen Staaten steht. Deshalb war unser Staatsoberhaupt das Begründen der festen Beziehungen des Selbständigen Aserbaidshan mit den führenden Staaten der Welt.

Belə tərzdə aparılan dialoqlar alman dilinin mükəmməl mənimsəməyə xidmət etmiş olursa, həm də tələbələrə əhatəli biliyə yiyələnməyə də şərait yaradır. Belə ki,

dialog əsnasında verilən suallara düzgün cavab verməli olan tələbə əlavə ədəbiyyatları da oxumaq məcburiyyətində qalır, bu zaman onun məlumat dairəsi də geniş ola bilər.

Almaniya haqqında azərbaycanlı tələbələrə əsaslı, geniş məlumat vermək Azərbaycanın tarixi keçmişini, ictimai-siyasi həyatını, mədəni irsini bütövləşdirən şəxsiyyətlərimiz, onların həyatı, yaradıcılığı haqqında öyrədilən dildə dialoglar aparmaq da tədrisdə effekt verə bilər.

Apardığımız təhlildən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, çoxsaylı ziddiyyətləri nəzərə alıb, nitq təliminin uğurla həyata keçirilməsi üçün mükəmməl çalışmalar sistemi vacib sayılır. Sistemin vacibliyi ondadır ki, o mənimsəmə prosesini və ümümlikdə təlim prosesinin düzgün təşkilini təmin edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Gerhard Neuner, Hans Hunfeld Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts. Berlin 2004.
2. Жинкин Н.И. «Механизм речи» М., 1958.
3. Климентенко А.Д., Миролубов А. А. Теоретические основы методики обучения иностранным языкам в средней школе. М.,1981
4. Палмер Н. «Учетный метод обучения иностранным языкам» М.,1960.
5. Пассов Е. «Основы методики обучения иностранным языкам. М.,1977.
6. Салистра И. Д. Вопросы Программирования в учебном процессе по иностранному языку. М.: Высшая школа, 1977.

Açar sözlər: nitq, inkişaf, təlim, reseptiv, produktiv, kommunikativ, çalışmalar.

Fatima Bagirova

Methodological peculiarities of the system of exercises that form oral speech skills and abilities in teaching the German language

SUMMARY

This article deals with exercises which are useful for the development of oral speech in teaching foreign languages. Oral speech is impossible without exercises

in a foreign language. This article discusses, organizes and discusses exercises for teaching foreign languages and their role.

Key words: speech, development, learning, receptive, productive, communicative, classes

Фатима Багирова

Методические особенности системы упражнений, формирующих устно-речевые навыки и умения при обучении немецкому языку

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются упражнения, полезные для развития устной речи при обучении иностранным языкам. Устная речь невозможна без упражнений по иностранному языку. В данной статье рассматриваются, упорядочиваются и рассматриваются упражнения для обучения иностранным языкам и их роли. **Ключевые слова:** речь, развитие, обучение, рецептивное, продуктивное, коммуникативное, занятия.

Gülümsər ABBASOVA*

gabbasova56@gmail.com

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI MƏTN ÜZRƏ İŞİN TƏŞKİLİ METODİKASI

Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı mətn üzrə işin təşkili böyük önəm kəsb edir. Məlumdur ki, mətn sintaksisin elementidir və ünsiyyət prosesinin ən mühüm vahididir. “*Mətn (ərəb mənşəli olub, rusca tekst, yunanca tekstum – birləşmə sözünə uyğundur) möhkəm daxili struktur-semantik əlaqələri olan cümlələr birliyidir. Mətn sözü bir dilçilik termini kimi müxtəlif mənalarda başa düşülür – dilçilik tədqiqatlarında iki növə – mikro və makromətnlərə ayrılır*” (1, s. 428). Deməli, mətn təsadüfi sözlər yığını deyildir. Belə ki, hər sözü və cümləni birləşdirməklə mətn yarat-

* BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının müəllimi

maq mümkün deyildir. Mətnə sözlər və cümlələr ardıcıl, eləcə də semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır. B.Xəlilov yazır ki, “*Mətnin komponentləri cümlələrdən ibarətdir. Cümlələrin mətnin komponentinə çevrilməsi vacib şərtidir*” (2, s. 383). Ona görə də mətn tədris olunarkən mütləq ona sistemli yanaşmaq lazımdır.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı müxtəlif mətnlərlə tanış oluruq. Bu mətnlər müəyyən həcmdə olmaqla yanaşı müxtəlif xarakterli olur və fərqli üslubi mahiyyət kəsb edir. Belə mətnlər hekayə, nağıl, esse, inşa, nağıldan ibarət ola bilər. Buna əsasən mətnin əsas əlamətlərini belə müəyyənləşdirə bilərik:

- “- *Mətnə cümlələr məna və qrammatik cəhətdən bağlı olur.*
- *Mətnin başlığı var və yaxud ona başlıq vermək mümkündür.*
 - *Mətn 3 hissədən ibarətdir: giriş, əsas, nəticə.*
 - *Mətnə bütün cümlələr eyni mövzuya aiddir.*
 - *Məzmununa görə mətnin xarakteri olur: nəqli, təsviri, mühakimə və qarışıq (nəqli-təsviri, təsviri-mühakimə və s.)” (3).*

Deməli, mətnlər məna və qrammatik cəhətdən bir-biri ilə bağlı olur, buna görə də mətnə, ilk növbədə, sistemli araşdırmaq lazımdır. İstənilən mətn fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən araşdırılmalıdır. Mətnin məzmununa uyğun ona başlıq verilir. Bəzən mətnə başlıq verilməyə bilər, belə olan halda məzmun əsasən şagirdlərdən mətnə ad verilməsi istənilir. Mətnlər üç hissədən ibarət olur. Birinci, giriş, ikinci əsas hissə, üçüncü nəticə.

Şagirdlər mətnə sistemli yanaşdıqdan sonra, yəni cümlələri analiz edib mətni dərk edirlər və onun mövzusu müəyyən edirlər. Mətnin mövzusu onun başlanğıc hissəsində də öz əksini tapması mümkündür. Mətnin mövzusu müəyyən etmək üçün şagirdlərə müəyyən suallar verilə bilər. Birinci sual şagirdlərə ünvanlanarkən onlardan diqqətli olmağı tələb etmək lazımdır. Çox zaman mətnin mövzusu onun başlanğıc hissə ilə aydınlaşır.

1) Mətnin adına diqqət yetirək: Bir çox mətnlərdə bəhs olunanlar onun başlanğıc hissəsində öz əksini tapa bilər. Ancaq belə hal daha kiçik mətnlər üçün xarakterikdir. Mətnin adı fərqli formada ola bilər ki, bu da onun mövzusu ilə uyuşmaya bilər. Belə ki, bəzi mətnlərin adları simvolik, mücərrəd, metaforik xarakter daşıya bildiyi üçün o məzmun ilə bağlı olmaya da bilər.

2) Mətnin abzasları ayrıca nəzərdən keçirilməlidir. Mətnin abzaslarını təhlil etdikdən sonra onun məzmunu daha aydın olur.

3) Mətnə mövzunu açmağa imkan verən cümlələri açar cümlələr kimi qeyd etmək lazımdır. Belə cümlələr mətnin abzaslarında öz əksini tapır. Hər abzasda mövzunu aydınlaşdırmaq üçün vacib cümlələr vardır.

4) Mətnin məzmununa daha çox uyğun gələn cümlələri ardıcıl şəkildə sıralayın. Bu sizə mətnin həm məzmununu, həm də mövzusunu yadda saxlamağa imkan verəcək. Əhəmiyyətli cümlələr yazılır və onlarda ifadə olunan fikir önə çəkilir.

Mətnin mövzusunu müəyyən etdikdən sonra onun ideyasını müəyyənləşdirmək asan olur. Məlumdur ki, ideya məhz seçilən mövzu ilə müəllifin söyləmək istədiyi, oxucusuna ötürmək istədiyi əsas, başlıca fikirdir. Adətən ideya mətnin sonunda verilir və oxucuya lazımi informasiya ötürülmüş olur.

Daha sonra biz mətni ümumi baxışdan keçirə bilərik və belə bir nəticə əldə edərik:

- 1) Mətn nə üçün və hansı məqsədlə yazılıb?
- 2) Mətnin əsas ideyası nədir?
- 3) Mətnə müəllif hansı nəticələrə gəlib?
- 4) Deyilən bütün fikirləri toplasaq – mətn nə üçün yazılıb, ideyası nədir, müəllif hansı qənaətlərə gəlib, bütün bunlara əsasən mətnə hansı adı verə bilərik.

“Mətnin ideyasını müəyyənləşdirmək üçün isə şagirdlərə belə bir sual vermək olar:

Müəllif nəyə çağırış edir? Mətn abzas adlanan hissələrə ayrılır. Abzas mətn daxilindəki bitkin hissələrdir. Abzaslar bir məsələdən digərinə keçid edilən zaman qoyulur. Buna görə də hər bir abzasın öz mikromətni olur” (4).

Mətnin giriş hissəsində sanki mövzunun açılışı baş verir, müəllif oxucunu mətləblə tanış edir. Girişin müxtəlif tipləri vardır:

- *tarixi (mövzu ilə bağlı hadisənin nəqli)*
- *bioqrafik (təhkiyəçinin öz bioqrafiyasından və ya başqalarının bioqrafiyasından faktlara istinad etməsi)*
- *analitik (baza anlayışlarının müəyyənləşdirilməsi)*
- *müqayisəli (əks nəzər nöqtələrinə baxış)*
- *ictimai (ümumi xarakterin mühakiməsi, fəlsəfi, siyasi və ya iqtisadi görüşlərlə bağlı situasiyaların və ya mövzuların analizi)” (4).*

Əsas hissə mətnin mövzu və ideyasını özündə əks etdirir. Əsas hissə çox zaman üç hissəyə də ayrılır. Ancaq bunlar əsərin janr, üslub və strukturundan asılıdır. Bəzi mətnlərdə mövzunun çatdırılması, müəllifin mövqeyinin daha aydın işıqlandırıl-

ması nəticənin çıxarılması bütün bunlar əsas hissədə öz əksini tapır. Mətnlərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edən hissə nəticədir. Unutmaq olmaz ki, çox zaman ideya nəticədə öz əksini tapır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, nəticə aydın olmaqla bərabər eyni zamanda qısa olmalı, fikir daha aydın çatdırılmalıdır.

Dərsliklərdə mətnlər verilərəkən şagirdlərin analitik, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü nəzərə alınmalıdır. Bu şagirdlərə sosial və mənəvi problemlərə şəxsi münasibətini ifadə etməyə imkan verir. Bunun üçün, ilk növbədə, mətn şagirdlərin yaşına və maraq dairəsinə uyğun seçilməlidir. Ümumiyyətlə, mətnin düzgün dərk edilib anlaşılması üçün aşağıdakı məsələlər öz əksini tapmalıdır:

1. *“Mətn üçün uşaqların yaşına və maraq dairəsinə uyğun mövzu seçilməlidir. Şagird bilməlidir ki, şifahi nitq bitdikdən sonra o, nitqi dinlədiyini sübut etməlidir.*

2. *Nitqə başlamazdan əvvəl çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər öz yerlərində rahat otursunlar, partaların üstündə və ümumiyyətlə, sinifdə onların diqqətini yayındıracaq heç bir şey olmasın.*

3. *Nitq (şagird və ya müəllim) elə yerdə dayanmalıdır ki, bütün uşaqlar onu görsün. Uşaqlara tapşırmaq lazımdır ki, gözləri natiqdə olsun, onun jestlərini və sifət hərəkətlərini (mimikasını) izləsinlər.*

4. *Mətn aramla və intonasiya ilə oxunmalı, tez-tez fasilə edilməlidir. Natiqin səsi sinfin hər bir guşəsində eşidilməlidir.*

5. *Mətn həcmcə böyük olarsa, o, bitkin hissələrə bölünməli və mərhələlərlə oxunmalıdır. Hər bir hissənin səsləndirilməsi 5 dəqiqədən çox çəkməməlidir. Hər bir hissə səsləndirildikdən sonra müəllim oxumağı dayandıraraq uşaqlara düşündürücü suallar verməlidir. Bu suallar həm də uşaqların diqqətini mətn üzərində cəmləməli, onları mətnin davamına daha diqqətlə qulaq asmağa stimullaşdırmalıdır.*

6. *Müəllim mətndə səslənən hər hansı bir sözün uşaqlar üçün tanış olmadığını ehtimal edərsə, fasilə verməli və yeni sözün mənasını kontekstdən çıxış edərək uşaqlarla birlikdə açıqlamalıdır” (5).*

Mətn seçilərəkən mütləqdir ki, uşaqların yaş və maraq dairəsi nəzərə alınmalıdır. Belə ki, ibtidai siniflər üçün verilən mətnləri, yuxarı siniflərin dərsliyinə salınması doğru olmaz. Eləcə də yuxarı siniflər üçün nəzərdə tutulan mətnlər həm həcm, həm də anlama səviyyəsinə görə aşağı siniflərdən daha mürəkkəb olur. Dərsliklərdə mətn verilərəkən mütləq anlam və dərk etmə nəzərə alınmalıdır. Mətni dinlədikdən və ya oxuduqdan sonra şagird onu dinlədiyini və ya dərk etdiyini sübut etməlidir.

Şagirdlər mətni dinləyərkən və ya oxuyarkən, ilk növbədə, onların rahatlığı təmin edilməlidir. Müəllim nəzarət etməlidir ki, şagirdin yeri rahatdır və onun diqqəti dərstdədir. Bunun üçün şagirdlərin partada rahat oturmasını təmin etməlidir.

Natiq hər şeydən əvvəl elə yerdə dayanmalıdır ki, bütün uşaqlar onu aydın şəkildə görsün. Onlardan xahiş olunur ki, diqqətləri natiqdə olsun, onun qeyri-verbal davranışlarını izləsinlər.

Mətn səslənərkən aramla və düzgün intonasiya ilə oxunmalı, lazımi məqamlarda fasilə edilməlidir. Natiq aydın səsle oxumalıdır ki, o sinfin hər bir tərəfindən eşidilməlidir.

Mətn həcmcə böyük olduqda o bitkin hissələrə bölünməli və mərhələlərlə oxunmalıdır. Əgər mətn səsləndirilirsə onun hissələri 5 dəqiqədən çox səsləndirilməməlidir. Əgər çox səslənərsə o zaman uşaqlar məzmunu yadda saxlamaqda çətinlik çəkəcəklər. Ona görə də müəllim 5 dəqiqə səsləndirməlidir ki, uşaqlar həmin hissəni tam dərk edə bilsinlər. Müəllim hər hissəni səsləndirdikdən sonra şagirdlərin diqqətli olub-olmadığını yoxlamaq üçün onlara suallar verməlidir. Mətnlə bağlı suallar şagirdin dərk etməsi ilə bağlı olmalıdır. Müəllimin suallar verəcəyini bilən şagirdlər ona dəqiq cavab verəcəklər.

Mətn səslənən zaman elə sözlər ola bilər ki, onlar şagird üçün anlaşılıqlı olmasın. Belə olan halda müəllim sözü kontekstdən çıxararaq şagirdlərlə birgə onun mənasını açmağa çalışacaq. Müəllim şagirdlərə onu da başa salmalıdır ki, bəzi sözlər kontekstdə olduğundan fərqli mənə ifadə edə bilər.

Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər mövzu ilə bağlı suallar versinlər. Belə olan halda şagirdlər yalnız öyrənmək üçün deyil eyni zamanda dərk etdiklərini, anladıklarını nümayiş etdirmək məqsədi ilə də bir-birinə suallar verirlər. Müəllimlər də mətnin anlayıb-anlamadıklarını yoxlamaq üçün imkan verməlidirlər ki, şagirdlər bir-birinə sual versinlər. Belə olduqda onların dinləmə, oxuyub anlama bacarıqlarının səviyyəsi meydana çıxır. Sorğu-sual prosesinin effektiv olması üçün seçilən mətnin maraqlı və diqqətçəkici olması vacibdir. Mətn üzərində iş apararkən şagirdin dərk etməsini yoxlamaq üçün sorğu-sualdan başqa şagirdlər mətni qısaldaraq öz sözləri ilə ifadə etməyi bacarmalıdır.

Mətn nəsr formasında verilibsə şagirdlər onu qısaldaraq, mətnin mövzu və məzmununa daha uyğun gələn cümlələr qurmaqla danışa bilərlər. Əgər mətn nəzm formasında, şeirlə verilibsə şagirdlər onu nəsrə çevirməklə də danışmağı bacarmalıdırlar. Verilən nəzm parçasını nəsrə çevirib danışması şagirdin anlayıb

dərketməsi ilə bağlıdır. Anlayıb-dərketmə ilə bağlı digər məsələ verilən mətnin süjetini qurmaq və onun ardıcılığını nəzərə almaqla nəql etməkdir. Mətn üzərində qurulan ən böyük iş onun planını qurmağı bacarmaqdır. Şagird mətnin məzmununa uyğun plan qurmalı onu mövzu ilə uyğunlaşdırmalıdır. Plan düzgün qurulursa, deməli, o artıq şagird tərəfindən anlaşılmışdır.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, dilin öyrənilməsində mətn material rolunu oynayır. Mətn üzərində iş fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik səviyyələrdə aparılır. Şagirdlərdə fonetik səviyyəni yoxlamaq üçün mətndən müəyyən sözlər seçilir onların fonetik təhlilinin aparılması tələb olunur. Fonetik təhlil üçün təqdim edilən sözlər yenə də şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınmaqla seçilməlidir. Məsələn, 9-cu sinif üçün verilən mətn parçasındakı sözlər fonetik baxımdan 11-ci sinif üçün verilən sözlərlə eyni ola bilməz. Eləcə də 5-ci sinif üçün mətn parçasından seçilən sözlərin fonetik xüsusiyyətləri nə 9-cu, nə də 11-ci siniflə eyni ola bilməz.

Mətn parçalarında seçilən sözlər leksik baxımdan da təhlili fərqli olur. Belə ki, mətndə seçilən sözlərin leksik xüsusiyyətləri əsasən həqiqi və məcazi mənaya əsaslanır. Bəzən mətndə verilən söz həqiqi mənada olarsa sualların birində onun mətndən fərqli mənasının tapılması tələb olunur və ya əksinə sual verilə bilər.

Mətndə müəyyən işarələr verilməklə cümlədə verilən sözlərin hansı nitq hissəsi olduğunu müəyyənləşdirmək tələb olunur. Bəzən əvəzlərin altından xətt çəkilir və onun hansı söz əvəz etdiyi soruşulur.

Bəzən mətndə iki və ya üç cümlənin yeri boş qoyulur və suallardan birində boş yerə qoyulacaq cümlələr ardıcıl olmadan verilir, yeni yerləri ardıcıl olmadan təqdim edilir. Daha sonra şagirddən tələb ki, həmin ardıcıl olmayan cümlələri qeyd edilən boşluqlara yazsınlar. Belə tipli çalışmalar daha çox aşağı siniflərin şagirdləri üçün tərtib edilir.

Mətndə abzaslar qarışıq şəkildə verilir və onları ardıcıl şəkildə düzmək tələb edilir. Mətnin məzmunundan xəbərdar olan şagird həmin abzasları ardıcıl şəkildə düzməyi bacarır.

Aşağı sinif şagirdləri üçün mətnin məzmunu ilə bağlı müəyyən şəkillər verilir və həmin şəkilləri mətnin məzmununa uyğun ardıcıl düzülməsi tələb olunur. Məzmundan xəbərdar olan şagird şəkillərin ardıcılığını asanlıqla düzə biləcəkdir.

9-cu siniflər üçün verilən mətnlərdə müəyyən atalar sözü verilir və şagirdlərdən onu mətnin ideyası ilə əlaqələndirmək tələb olunur. Mətnin ideyasını düzgün mənimsəyən şagird atalar sözünü mətnlə düzgün şəkildə əlaqələndirə biləcəkdir.

Bəzən mətnin başlığı verilmir və şagirdlərdən həmin mətnə ad seçilməsi tapşırılır. Mətnin mövzusunun, ideyasını düzgün mənimsəyən şagird ona uyğun cavab verə biləcəkdir. Aşağı siniflər üçün verilən mətn parçasında çalışma kimi müxtəlif cümlələr verilir və onların mətn ilə bağlılığının olub-olmadığını yoxlamaq doğru yoxsa yanlış tipli çalışmalar verilir.

Qeyd edək ki, mətn şagirdlərin analitik, məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün mühüm material hesab olunur. Mətnlər şagirdlərin nəinki dil qaydalarının mənimsədiyini eyni zamanda oxuyub dinləmə bacarığının nə dərəcədə formalaşdığını göstərir. Mətn üzərində işin əsas mahiyyəti həm də verdişləri inkişaf etdirməkdir. Əgər şagird qeyd edilən məsələlərin öhdəsindən gələ bilirsə, deməli, o verilən mətni mənimsəmişdir.

Orta məktəblərdə siniflər üzrə mətnlərlə iş müxtəlif aspektlərdən aparılır:

Ümumi orta təhsil səviyyəsi (V-IX siniflər) üzrə şagird:

“dinlədiyi mətnlərə münasibət bildirməklə mövqeyini əsaslandırır;

- mətni düzgün və ifadəli oxuyur, məzmun və strukturuna görə təhlil edir;

- dil vahidlərindən istifadə etməklə müxtəlif tipli (nəqli, təsviri, mühakimə) və formalı (inşa, esse, hekayə) mətnlər qurur, onları təkmilləşdirir;

- müxtəlif məzmunlu məlumatlar əsasında təqdimatlar edir;

-şifahi və yazılı nitqində zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir” (6)

Deməli, beşinci və doqquzuncu siniflərdə şagirdlər mətn üzərində iş apararkən dinlədiyi mətnlərə münasibət bildirmək tələb olunmalıdır. Daha sonra mətndə öz əksini tapan fikirlərə onların münasibəti olmalıdır.

Şagirdlərə mətni dərk etmək üçün onun necə oxunmalı olduğu başa salınmalıdır ki, olar həmin parçanı məzmun və strukturuna görə təhlil təhlil edə bilsin.

Mətnlərin mahiyyətini dərk edəndən sonra şagirdlər bildikləri dil vahidlərindən istifadə etməklə müxtəlif tipli mətnlər qurmağı bacarmalıdırlar.

“Tam orta təhsil səviyyəsi (X-XI siniflər) üzrə şagird:

- müxtəlif mənbələrdən aldığı məlumatları təhlil edir və onlara münasibət bildirir;

- mətnləri üslubi-struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil edir və qiymətləndirir;

- mənbələrdən istifadə etməklə müxtəlif üslublu mətnlər qurur;

- müzakirə, görüş, diskussiya tədbirlər üçün məruzə, təqdimat və ssenarilər hazırlayır;

-nitqin dəqiqliyi, düzgünlüyü və ifadəliliyi üçün zəruri olan normaları şifahi və yazılı nitqində tətbiq edir” (6).

X-XI siniflərdə şagirdlər üslubiyyatdan xəbərdar olduqları üçün artıq mətnlərin üslubi-sintaktik mahiyyətini dərk edir və üslubi cəhətdən təhlil edir. 9-cu sinifdə şagirdlər üslubiyyatdan xəbərdar olmadıqları üçün onlara üslubiyyatla bağlı sual verilmir.

Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı mətn üzərində iş apararkən müəyyən metodika tətbiq etmək lazım gəlir. İlk növbədə, mətn üzərində iş apararkən aşağıda qeyd edilən məsələləri nəzərə almaq lazımdır.

1) Mətn üzərində iş apararkən hər şeydən əvvəl şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsi nəzərə alınmalıdır.

2) Şagirdlərdən mətni ifadəli oxuyub, diqqətli dinləmək tələb olunmalıdır ki, onun mövzunu, ideyasını doğru dərk etsinlər.

3) Mətn verilən zaman mütləqdir ki, onlar keçirilən tədris proqramına uyğun olsun, eyni zamanda dərslikdəki dil qaydalarına uyğun olsun.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

- 1) Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
- 2) Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
- 3) <https://www.arti.edu.az/az/presentation/946-matn-uzra-isin-taskili-matnin-movzu-va-ideyasinin-muayyanlasdirilmesi>
- 4) <http://www.tipii.edu.az/nodupload/editor/files/K%C4%B0TAB%20-%20MV.pdf>
- 5) <https://azerichild.education/pdf/umumtəhsil-maktablarinin-2-ci-sinfi-ucun-azərbaycan-dili-tədris-dili-fənni-uzra-metodik-vasait.pdf>
- 6) https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/1_%20Az%C9%99rbaycan%20dili-Kurikulum%202013.pdf

Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı mətn üzrə işin təşkili metodikasi

XÜLASƏ

Orta məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı mətn üzrə işin təşkili böyük önəm kəsb edir. Mətn sintaksisin elementidir və ünsiyyət prosesinin ən mühüm vahididir. Mətn sadəcə sözlər yığımından ibarət deyildir. Mətnə sözlər və cümlələr ardıcıl, həm də semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli olmalıdır. Buna görə də mətnlə bağlı iş apararkən ona sistemli yanaşmaq lazımdır. Mətnlə bağlı işlərdən biri də onun

adına diqqət yetirilməsidir. Mətnin adı çox zaman onun mövzu və ideyası ilə bağlı olur. Mətnin abzasları ayrıca nəzərdən keçirilməli, məzmunu uyğun gələn cümlələri ardıcıl şəkildə sıralamaq lazımdır. Mətnlər üç hissədən ibarət olur: giriş, əsas hissə və nəticə. Giriş hissədə mətnin mövzusunun açılışı baş verir, müəllif oxucunu mətnin mahiyyəti ilə tanış edir. Əsas hissədə mətnin mövzu və ideyası öz əksini tapır. Nəticə hissədə isə müəllifin fikirləri verilir. Mətn şagirdlərin yaş və maraq dairəsinə uyğun seçilməlidir. Dərsliklərdə mətn verilərəkən şagirdlərin anlam və dərk etməsinə uyğun seçilməlidir.

Açar sözlər: mətn, mətnin mövzusu, mətnin ideyası, tədris proqramı

SUMMARY

During the teaching of Azerbaijani language in secondary schools method of organizing the work on the text

The organization of work on the text is of great importance during the teaching of the Azerbaijani language in secondary schools. Text is an element of syntax and the most important unit of the communication process. A text is not just a collection of words. Words and sentences in the text should be coherent and semantically related to each other. Therefore, when working with the text, it is necessary to approach it systematically. One thing to do with text is to pay attention to its name. The title of the text is often related to its topic and idea. The paragraphs of the text should be considered separately, and the sentences corresponding to the content should be arranged in sequence. Texts consist of three parts: introduction, main part and conclusion. In the introductory part, the topic of the text is opened, the author introduces the reader to the essence of the text. The main part reflects the theme and idea of the text. The author's opinion is presented in the final part. The text should be chosen according to the age and interest of the students. Textbooks should be chosen according to the meaning and understanding of students.

Key words: text, theme of the text, idea of the text, curriculum

При преподавании Азербайджанского языка в средних школах методика организации работы над текстом

РЕЗЮМЕ

Организация работы над текстом имеет большое значение при преподавании азербайджанского языка в средних школах. Текст - это элемент синтак-

сиса и важнейшая единица коммуникативного процесса. Текст - это не просто набор слов. Слова и предложения в тексте должны быть последовательными и семантически связанными друг с другом. Поэтому при работе с текстом необходимо подходить к нему системно. Одна вещь, которую нужно сделать с текстом, - это обратить внимание на его название. Название текста часто связано с его темой и идеей. Абзацы текста следует рассматривать отдельно, а предложения, соответствующие содержанию, следует расположить последовательно. Тексты состоят из трех частей: введения, основной части и заключения. Во вводной части раскрывается тема текста, автор знакомит читателя с сутью текста. Основная часть отражает тему и идею текста. Мнение автора представлено в заключительной части. Текст должен быть подобран в соответствии с возрастом и интересами учащихся. Учебники должны быть выбраны в соответствии со смыслом и пониманием учащихся.

Ключевые слова: текст, тема текста, идея текста, учебная программа

Xanımana MANAFLI*

xanim.manafli@mail.ru

ÜNSİYYƏT VASİTƏLƏRİ

GİRİŞ

Bəşəriyyət öz inkişafı tarixində yüzlərcə kəşflər etmişdir. Bu əhəmiyyətli kəşflərdən biri də yazıdır. Yazının yaranma tarixi çox qədim dövrlərə gedib çıxır. Deməli, yazı insanların səsli ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı bir şəraitdə tədricən yaranmışdır. Yazı əvvəl fikir və ya əşya vasitəsilə, ya da xətlər vasitəsilə əks olunurdu. Xətli yazının əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi olmuşdur. Əşyaya şərti mənə verərək fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandır-

* BDU, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası, dosent

maq üçün, yaxud yada salmaq məqsədilə barmağa sap bağlamaq, bazardan nəse almaq üçün qadınların öz kəlağaylarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır. Zaman keçdikcə insanlar yazını təkmilləşdirməyə başladı. Onlar artıq müəyyən cizgilərlə fikirlərini ifadə edə bildirdilər. Onlar torpaq və ağacın üzərinə müxtəlif cizgilər çəkərək və ya ağac çapmaqla müəyyən məlumat çatdırmağı bacarırdılar. Şekli yazı öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Çünki bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şekli yazı təhvil-təslim məqsədi daşıyırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş formada əks etdirmək üçün müvafiq formalar axtarmışlar. Beləliklə, ideoqrafik yazı yaranmışdır. Şerti işarələrlə bütöv hecaları göstərən yazıya heca, yaxud sillabik yazı deyilir. Belə ki, qədim xalqlar sözləri heca ilə deməyə alışdıqdan sonra yazı ünsürləri hecaları göstərməyə xidmət etmiş və heca yazısı meydana çıxmışdır. Fonoqrafik, yəni səsli yazı isə Finikiylı təcirləri tərəfindən kəşf edilmiş və müasir əlifbaların əsası qoyulmuşdur.

Düzdür, hal-hazırda internetdə audio-vizual ünsiyyət o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əlinə qələm alıb məktub yaznların sayı çox azdır. Hətta bəzi mütəxəssislər yaxın gələcəkdə yazı sənətinin arxaik bir “əyləncə”yə çevriləcəyini ehtimal edirlər. Buna inanmaq çətin olsa da, yazının meydanının gündən-günə daraldığı da göz qabağındadır. Kim haqlıdır indi demək çətindir. Lakin bəşər övladının yazı sənəti kimi misilsiz bir sərvətdən imtina edəcəyi inanılmaz şeydir.

ƏSAS

XV-XVI əsrlərdə yaşamış alim, mütəfəkkir və yazıçı Makiavelliyə görə dil insanlara öz fikirlərini bildirmək üçün verilmişdir. Dilin vəzifəsi ancaq informasiya vermək və ünsiyyət vasitəsi olmaqla bitmir. O, milli şüur və tefəkkürün vacib göstəricisidir. Həyat kimi canlıdır, keçmişin göstəricisidir. Dil olmasaydı şifahi xalq ədəbiyyatımız olmazdı, Homer, Esxil, Şekspir, Nizami, Füzuli, Puşkin, Tolstoy olmazdı, onların sehri söz xəzinəsi olmazdı. Əmək prosesi birgə yaşayan insanlarda bir-biri ilə ünsiyyət yaratmaq, fikirlərini bir-birinə çatdırmaq, bir-birindən kömək almaq ehtiyacı oyatmışdır. Belə ünsiyyət ehtiyacı nitq fəaliyyətinə təkan vermiş, nitq fəaliyyəti nitqi, nitq isə nitq vahidlərini sabitleşdirmiş, beləliklə dilin lüğət tərkibi, qayda-qanunları yaranmışdır. Fikir nitqlə ifadə olunur, nitq həmçinin insanın iradəsini və estetik vəziyyətini də bildirir. Dil öz varlığını nitqdə, nitq isə öz mənbəyini dildə tapır. Nitq dilin dinamik hissəsidir. Ü.Hacıbəyov deyirdi ki, bir millətin varlığının isbatı-vücuda gətirilməsinə səbəb onun dilidir.

Dilin kəşfi ən böyük uğurlardan biridir, lakin bununla belə, bizim tələffüz etdiyimiz sözlər hələ tam mənərə yaratmır. Qeyri-verbal kommunikasiya bir çox hallarda bizə sözlərdən daha çox məlumat verir. Gözlərin təması, isti və ya soyuq baxışlar ünsiyyət məqamında nələr demir?

Yazının yaranması insan şüurunun inkişafının ən bariz nümunələrindən hesab edilir. O, insanlar üçün ən böyük kəşflərdən biridir. Bəşəriyyət yarananda ünsiyyət yalnız şifahi formada mövcud olub. Yazının nə vaxt və necə yaranmasından öncə niyə yaranması üzərində düşünəlməlidir. Şifahi şəkildə ünsiyyət hələ ibtidai icma dövründə yalnız səslər vasitəsilə mövcud idi. Yazı insanların şifahi ünsiyyət saxlamaları mümkün olmadığı şəraitin tələbatından yaranıb. Yazının yaranması ilə ünsiyyət prosesi sanki yeni tarixi mərhələyə qədəm qoydu.

İnsanlar həyatda qala bilmək, var ola bilmək və uyum içində yaşaya bilmək üçün ünsiyyət qurmağa böyük ehtiyac duyurdular. Yazı olmasa, insanlar arasında ünsiyyətin sərhədləri çox məhdud olar. Nəsillər arasındakı əlaqə yazı mədəniyyəti olmadan mümkün deyildir. Hər birimiz bizdən əvvəlki nəsillərin tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənə bildiyimiz üçün yazı mədəniyyətinə borcluyuq. Vaxtilə yazı mədəniyyəti hər bir kəsin, xüsusilə, ziyalıların səviyyəsinin göstəricisi olub.

İnsan tayfaları bir-biri ilə müəyyən məqsədlər üçün müqavilə bağlamalı olmuşlar. Həmçinin duyğu və düşüncələrini, bilik və bacarıqlarını bölüşmək istəmişdilər. Belə bir tələbatı təkəcə şifahi ünsiyyət ödəyə bilməzdi. Elə buna görə də ünsiyyət məqsədilə öz dillərini yaratmış olan insanlar bu sahədə də ehtiyaclarını ödəmək üçün ünsiyyətin ikinci vasitəsi olan – yazını yaratmağa başlamışlar (1, 90)

Yazının əmələ gəlməsində fikrin müxtəlif vasitələrlə əks olunmasının xüsusi təsiri olmuşdur. Yazı əvvəl fikir və ya əşya vasitəsilə, ya da xətlər vasitəsilə əks olunurdu. Xətli yazının əmələ gəlməsində əsas amillərdən biri əşya vasitəsilə fikrin ifadə edilməsi olmuşdur. Əşyaya şərti mənə verərək fikri ifadə etməyin qalıqları xalq arasında indi də müşahidə olunur. Məsələn, müəyyən anlayışı təsəvvürdə canlandırmaq üçün, yaxud yada salmaq məqsədilə barmağa sap bağlamaq, bazardan nəşə almaq üçün qadınların öz kəlağaylarının ucunu düyünləmələri və s. əşya vasitəsilə fikrin ifadə olunmasının qalıqlarıdır (1, 95).

Fikri düyünlər vasitəsilə (Quipi) ifadə etmək farslar, türklər, çinlilər, meksikalılar və başqa xalqlar arasında yayılmışdır. İpi düyünləməklə həm də say anlayışını ifadə edirdilər. Məs: farslar asılmış hər bir ipin vasitəsilə say və yaxud müəyyən əşyanın miqdarını təyin etmişlər. Perulular, meksikalılar isə ipi düyünləməklə daha mürəkkəb

anlayışları ifadə edə bilirdi. Meksikada bu vasitə o qədər geniş yayılmışdı ki, onlar müqavilələri, bütöv əhvalatları belə ifadə edə bilirdi.

Bəzi məlumatlara görə, qədim hindlilər Koxau ronqo-ronqo adlanan həmin düyünlü yazı ilə hətta tarixi hadisəni təsvir edir və şeir də yazı bilirmişlər.

Müəyyən fikri başqasına çatdırmaq üçün qədim insanların istifadə etdikləri vasitələrdən biri də balıqqulağı olmuşdur. Şimalı Amerika hindularının bəzi tayfaları bu vasitədən geniş istifadə etmişlər. Alman alimi Johannes Fredrix əşyalarla fikir ifadə etməyi yazının primitiv başlanğıcı hesab edirdi.

Məlum olduğu kimi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı qədim tarixə malik olduğu kimi, bu ədəbiyyatın epik növünün janrlarından olan nağıllarımızın da tarixi kökü qədim zamanlara gedib çıxır. Nağıllarımız əsrlərdən-əslərə keçməklə, xalqımızın ruhunu, psixologiyasını, ağılını, dünyagörüşünü əks etdirən ən maraqlı folklor nümunələrindəndir. Təsadüfi deyil ki, fikrin izahı, çatdırılması üçün istifadə olunan əşyalara burada rast gələ bilirik. Şəms-Qəmər» adlı nağıldakı nümunəyə nəzər salaq. Burada göstərilir ki, vəzir ailə qurmaq məqamına çatmış, lakin bu barədə özləri atalarına birbaşa heç nə demək istəməyən padşah qızlarına belə bir tədbir qılır: bazardan biri ötmüş, biri dəymiş, digəri isə yetişmək üzrə olan üç qovun aldırır və bunların hər birinə bıçaq sancıb xonçada padşaha göndərir. Padşah bu işarələr qarşısında aciz qaldıqda, vəzir bunun açıqlamasını verir. Ötmüş qovun böyük qıza, yetişmiş qovun ortancıl qıza, yetişmək üzrə olan qovun isə kiçik qıza işarədir ki, onlar ələ getmək istəyirlər.

Azərbaycan nağılları içərisində öz maraqlı süjet xətti, personajların dərrakəliliyi, ağılı ilə oxucunu düşündürməsi baxımından dəqqətəlayiq bir nağıl var: «Daşdəmirin nağılı». Haqqında danışdığımız əşyevi yazı nümunələrinə bu nağılda geniş şəkildə rast gələ bilirik: «Qadın çadrasının altından bir boşqab çıxarıb Daşdəmirin qabağına qoydu. Daşdəmir baxıb gördü ki, boşqabda bir nar var, bir top iynə, bir qayçı, bir vərəq kağız, bir tikə ət, bir də bıçaq var. Daşdəmir heç bir söz demədi. Qayçını götürüb kağızı kəsik-kəsik elədi, sonra iynələri bircə-bircə nara sancıb boşqaba qoydu» (3, 316).

Sonradan bunun mənasını belə açıqlayır ki, əgər mənim bədənimi bu ət parçası kimi parçalasalar, bu kağız kimi tikə-tikə doğrasalar da bu sirri heç kimə açmaram. Bu andan sonra həmin qadın Daşdəmirə başqa bir sirri açması üçün atasının göndərdiyi armud, gavalı, əl dəyirmanı, bir parça dəmir, bir dənə də daş verir. Daşdəmir bu əşyaların da izahını belə verir: «Bu armudun adı Abbasbəyi armududur, bu

gavaliya da bağbanlar vəzir Alı deyirlər. Atan demək istəyir ki, Daşdəmirin xaraba dəyirməndə başına gələn iş padşahın qoşun böyüyü Abbas bəylə, bir də vəzirlə əlaqədardır» (3, 324).

Bir sözlə, bu nağılda biz Daşdəmirin simasında xalq müdrikliyinə, uzaqgörənliyinə bələd oluruq. Heç nə danışmayan əşyalar qəhrəmanımıza çox şeylər deyir, o, əşyalar vasitəsilə çox sirlərin üstünü açır, çox bələlərin qarşısını alır.

Ümumiyyətlə, əşyəvi yazının üstünlüklərindən biri odur ki, əşyalar vasitəsilə bir məlumatı müxtəlif xalqların nümayəndələrinə eyni məzmununda çatdırmaq mümkündür. Belə ki, hər bir millət üçün əşyalar, məfhumlar ümumbəşəri, sözlər isə milli səciyyəlidir. Yalnız mücərrəd anlayışları əşyalar vasitəsilə çatdırmaq olmur. Fikrin çatdırılması üçün sonradan cizgilər, şərti işarələrdən istifadə olunsa da, qeyd etmək lazımdır ki, əşyəvi yazı hələ də bir sıra məqamlarda insanların köməyinə çatır.

Zaman keçdikcə insanlar yazını təkmilləşdirməyə başladı. Onlar artıq müəyyən cizgilərlə fikirlərini ifadə edə bilirdilər. Onlar torpaq və ağacın üzərinə müxtəlif cizgilər çəkərək və ya ağac çapmaqla müəyyən məlumat çatdırmağı bacarırdılar.

Yazının əmələ gəlməsində insanların öz bədənlərini yazmalarının da böyük əhəmiyyəti olmuşdur. İnsanlar öz bədənlərini iki məqsədlə: 1.bədəni bəzəmək 2.müəyyən anlayışı bildirmək üçün istifadə ediblər. Alimlərin fikrinə görə, ilk dəfə tatiurovkadan ancaq bədəni bəzəmək üçün istifadə olunub. Bədəni yazmaq Polinezi adasında daha çox yayılmışdı. Yazı tarixçiləri bu məsələylə xüsusi məşğul olmuş və yazının inkişafında tatiurovkanın böyük rolunu qeyd etmişlər. Bunlar yazının ilk növü olan şəkli yazı üçün təməl oldu. Yazının bu ilk tipi çox qədim tarixə malikdir. Keçmişdə insanlar müəyyən məqsədlərlə bağlı yüzlərlə şəkillər çəkmişlər. Lakin bu şəkillərin heç də hamısını yazı hesab etmək olmaz. Deməli, insanların çəkdiyi ibtidai şəkillər bu və ya digər məlumatı əks etdirdikdə şəkli yazı yaranmağa başlayıb. Piktografik yazılarla ifadə edilən mövzuların əhatə dairəsi o qədər də geniş olmamışdır. Əsasən ov səhnələri, vuruş və qaçış hadisələri, ticarət müqavilələri və s.

İnsanların dünyagörüşləriylə əlaqədar olaraq ilk dövrdə əşya və yaxud hərəkət göstərilirdisə də get-gedə mücərrəd anlayışları ifadə etmək tələbi yaranmışdır. Mücərrəd anlayışlar üçün bir neçə formadan istifadə olunurdu. Məs: “cəldlik” sözü üçün qol əvəzinə qanad çəkilmiş, “müharibə” anlayışı üçün ox hazır vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Bu yazıdan daha çox Şimali Amerika hindliləri istifadə etmişlər. Eyni zamanda qədim şumer və misirlilərdə də təsadüf olunmuşdur.

Şekli yazı öz mahiyyətinə görə sonralar bir o qədər əlverişli olmamışdır. Çünki bu yazı vasitəsilə fikrin bütün incəlikləri ifadə olunmurdu. Bundan başqa şekli yazı təhvil-təslim məqsədi daşımırdı. Buna görə də insanlar yazının bu tipi ilə kifayətlənməyib, öz fikirlərini daha dəqiq və geniş formada əks etdirmək üçün müvafiq formalar axtarmışlar.

İdeoqrafik yazıda fikir müxtəlif ideoqramlar və simvoldan istifadə edilərək ifadə olunurdu. Əgər hər hansı bir işarə müəyyən bir fikir ifadə edirsə, deməli bu, ideoqrafik yazıdır. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarını tənzimləyən işarələr, riyaziyyat, dil dərslərində istifadə olunan işarələr, bayrağımızdakı rənglər, gerbdəki rəmzlər ideoqrafik yazıya aiddir. İdeoqrafik yazı sistemində hər bir işarə bütöv bir sözü, yaxud sözün mənalı hissəsini bildirir. Bu yazının yaranmasının, əsasən iki səbəbi olmuşdur: Birincisi, şekli yazının ünsürləri inkişaf edərək əşyanın özünü əks etdirməyib, onun ancaq şərti işarələrinə, yəni simvollarına çevrilmişdir. Məsələn, günəş anlayışını bildirmək üçün çinlilər piktoqrafik yazıda günəş şekli çəkirdilərsə, sonrakı yazılarında bunun əvəzinə günəşə oxşayan heroqlif işlətmişlər. Deməli, əşya ilə şekil arasındakı oxşarlıq kəsilmişdir.

İkincisi, təfəkkürün inkişafı ilə əlaqədar olaraq, bu və ya başqa mücərrəd anlayışı piktoqramlarla vermək mümkün olmadığı üçün yazıya işarələr artırılmışdır. Bu işarələr isə öz növbəsində fikri yazının yaranmasına təsir etmişdir.

İnsanlar min illər boyu inkişaf yolu keçdikdən sonra fikri yazı meydana çıxmışdır. Fikri yazının yaranması mədəniyyət tarixində və xüsusən yazı tarixində böyük bir dönüş olmuşdur. Çünki, nitqi sözlərə bölmək və bunun hər bir vahidini şərti işarələrlə göstərmək yazının yüksək forması olan hərfi yazının əsasını qoymuşdur. Baxmayaraq ki, fikri yazı piktoqrafik yazıdan üstün idi, onun da nöqsanları vardı, bu yazı bütün dillərin quruluşuna uyğun gəlmirdi və təlim üçün də yararlı deyildi. (2, 92).

Dünya Misirdən çox şey öyrənib. Lakin misirlilərin bəşəriyyətə bəxş etdikləri ən mühüm şey yazı olub. Misirlilər yazını kəşf etməklə bərabər onu uzun əsrlər boyu təkmilləşdirə biliblər. Misirlilər adi əşyaları necə təsvir edirdilər? Bəzi əşyaları təsvir etmək çətin deyildi. Məsələn, onlar suyu əyri xətlərlə təsvir edirdilər, ulduzları indi necə varsa, onda da elə təsvir edirdilər. Onlar qeyri-əşyaları, məsələn hərəkəti də təsvir etməyin yolunu tapmışdılar. Əşyalar arasında insan təsvir olunurdu. Onu qaçan, oturan, hərəkət edən vəziyyətlərdə təsvir etməklə misirlilər nə demək istədiklərini anlada bilirdilər. Lakin elə şeylər vardı ki, onları bu yolla təsvir etmək qeyri-mümkün idi. Tutaq ki, firon insandır, onun şeklini çəkmək olar, bəs onun adını necə yazsınlar? Onları tərifləmək, xalqa on-

ların “yenilməz qüdrət sahibi” olduqlarını çatdırmaq lazım gəlirdi. Bu məsələ ətrafında Misir alimləri çox baş sındırıdıqdan sonra problemi həll edə biliblər. Onlar mürəkkəb sözləri bir neçə hecaya bölərək təsvir etməyə başladılar. Məsələn, fironun adını yazmaq üçün günəş, ilan, su və s. hecalardan istifadə ediblər. Ramzesin adını yazmaq üçün uyğun söz tapmaq lazım idi: Re-günəş, se-ilan demək idi. Onları yan-yana qoyurdular. Beləliklə, silloqrafik, yeni heca yazısı yarandı.

Misir əlifbası xeyli mükəmməlləşib göz oxşayan əlifbaya çevrildi. Şumerlərin mixi yazıları da heca yazısına aid idi. Yazı ümumiyyətlə qədim dövrlərdə baha başa gələn bir proses idi və təbii ki, yazıdan yalnız ən zəruri dövlət və dini əhəmiyyətli işlər üçün istifadə olunurdu. Belə bahalı “əyləncə”nin geniş tətbiq olunması o dövrlərdə qeyri-mümkün idi.

Səsli, yəni fonografik yazının yaranması isə Finikiya tacirlərinin adı ilə bağlıdır. Finikiyalılar Aralıq dənizi sahillərində Tir və Sidon kimi iki böyük şəhər salmışdılar. Finikiya tacirlərinin gəmiləri Yunanıstan, İtaliya və İspaniya ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Onlar tarixin yaddaşında əsasən mənfi çalarlarla qalsalar da, bəşəriyyətə böyük xidmət göstərərək ilk əlifba yaradıblar. Praktiki, işgüzar adamlar olan finikiyalı tacirlər şumerlərin “cızma-qarası”na vaxt itkisi kimi baxırdılar. Ona görə də yazının daha kamil sistemini axtarıb tapdılar. Bəzi təsvirləri misirlilərdən götürərək şumerlərin mixi yazılarını sadələşdirdilər. Əvvəlki minlərlə təsvir əvəzinə 22 hərfdən ibarət çox rahat bir əlifba tərtib etdilər. Bir müddət sonra bu əlifba Egey dənizi vasitəsilə Yunanıstana gəlib çatdı. Yunanlar əlifbaya bir neçə hərf əlavə etdilər və bu işi mükəmməl şəkildə Roma imperiyasına ötürdülər. Romalılar da öz növbəsində əlifbaya müəyyən dəyişikliklər etdilər. Hazırda Avropada yaşayan xalqların çoxu finikiyalıların yaratdığı hərflərdən istifadə edir.

Düzdür, hal-hazırda internetdə audio-vizual ünsiyyət o qədər sürətlə inkişaf edir ki, əlinə qələm alıb məktub yaznların sayı çox azdır. Hətta bəzi mütəxəssislər yaxın gələcəkdə yazı sənətinin arxaik bir “əyləncə”yə çevriləcəyini ehtimal edirlər. Buna inanmaq çətin olsa da, yazının meydanının gündən-günə daraldığı da göz qabağındadır. Kim haqlıdır indi demək çətindir. Lakin bəşər övladının yazı sənəti kimi misilsiz bir sərvətdən imtina edəcəyi inanılmaz şeydir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, I cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 324 s.
2. Azərbaycan nağılları, 5 cildə, IV cild, Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 336 s.

3. Haarmann H. Yazının tarihi. Runik kitab, 2021, 133 s.
4. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1967, 375 s.
5. Qurbanov A. İnsanlar yazdığı necə öyrənmişlər. Bakı, 1967, 202 s.
6. Steven Roger Fischer. Yazının tarihi. İş Bankası Kültür Yayınları, 2022, 368s.

Ханымана Манафлы

РЕЗЮМЕ

КОММУНИКАТИВНЫЕ СРЕДСТВА

За всю историю своего развития человечество сделало сотни открытий. Одним из таких значительных изобретений является письмо. История возникновения письменности уходит корнями вглубь веков. Следовательно, письмо появилось постепенно в условиях невозможности поддержания людьми голосового общения. Вначале письменная речь выражалась посредством мысли, предмета или линий. В возникновении линейного письма главным фактором являлась передача мысли с помощью предмета. Среди азербайджанцев до сих пор наблюдаются пережитки выражения идей путем придания предмету условного значения. Сюда можно отнести такие способы предметного выражения мысли, как завязывание нитки на палец для ассоциации с определенным понятием или на память, завязывание женщинами узелков на своих кялагаи (платках), чтобы купить что-либо на базаре, и т.д. Со временем люди стали совершенствовать письмо. Они уже могли выражать свою мысль определенными линиями. Они могли передавать определенную информацию, рисуя различные линии на земле или резьбой по дереву. По сути, пиктографическое письмо в дальнейшем было уже не столь удобным. Потому что такой способ письменности не позволял выразить все тонкости мысли. Кроме того, пиктография не предназначалась для приема-передачи. Поэтому люди, не ограничившись этим видом письменности, искали определенные формы для более точного и широкого выражения своих мыслей. Так спустя тысячелетия появилось идеографическое письмо. Появление этого вида письма стало великим поворотным моментом в истории культуры, и особенно в истории письменности. Потому что разделение речи на слова и отображение каждой ее единицы посредством условных знаков заложило основу для буквенного письма, которое является

высшей формой письменности. Письменность, которая условными знаками отображает целые слоги, называется слоговой или силлабической. Такой вид письма появился благодаря тому, что древние народы после привычного разделения слов на слоги стали обозначать их письменными элементами. Фонографическое письмо было изобретено финикийскими купцами и стало прототипом современных алфавитов.

В настоящее время число людей, пишущих письма от руки, значительно уменьшилось из-за стремительного развития аудио-визуальной коммуникации посредством интернета. Некоторые специалисты даже прогнозируют превращение в недалеком будущем искусства письма в некое архаическое «развлечение». Хотя и не хочется верить этому прогнозу, тем не менее, мы наблюдаем каждодневное сужение сферы применения письменности. Сейчас пока еще трудно судить, кто прав. И поэтому кажется абсурдным то, что человечество когда-нибудь откажется от такого неповторимого сокровища, как искусство письма.

Ключевые слова: письменное общение, культура письма, коммуникативные средства, пиктографическое письмо, идеографическое письмо, силлабическое письмо, фонографическое письмо, алфавит.

Khanymana Manafly

COMMUNICATION MEANS

SUMMARY

Throughout the history of its development, humankind has made hundreds of discoveries. One such significant invention from it is writing. The history of the emergence of writing goes back of centuries. Consequently, writing appeared gradually in the conditions of the impossibility of maintaining voice communication by people. In the beginning, written speech was expressed by means of a thought, an object or lines. In the emergence of linear writing, the main factor was the transmission of thought with the help of an object. Among Azerbaijanis, there are still remnants of expressing ideas by giving the subject a conditional meaning. This includes such ways of objective expression of thought as tying a thread on a finger to associate with a certain concept or as a keepsake, women tying knots on their kelaghayi (headgear) to buy something at the market, etc. Over time, people began to improve the letter.

They could already express their thoughts in certain lines. They could convey certain information by drawing various lines on the ground or by carving wood. In fact, pictographic writing was no longer so convenient. Because this way of writing did not allow to express all the subtleties of thought. In addition, the pictography was not intended for transmission and reception. Therefore, people, not limited to this type of writing, were looking for certain forms for a more accurate and broad expression of their thoughts. Therefore, after millennia, ideographic writing appeared. The appearance of this type of writing was a great turning point in the history of culture, and especially in the history of writing. Because the division of speech into words and the display of each of its units through conventional signs laid the foundation for alphabetic writing, which is the highest form of writing. Despite the fact that ideographic writing was in many ways superior to pictographic writing, it still had drawbacks, since it did not correspond to the structure of many languages, and was also not suitable for teaching. Writing that displays whole syllables with conventional signs is called syllabic. This type of writing appeared due to the fact that the ancient peoples, after the usual division of words into syllables, began to designate them with written elements. Phonographic writing was invented by Phoenician merchants and became the prototype of modern alphabets. At present, the number of people writing letters by hand has significantly decreased due to the rapid development of the Internet audio-visual communication. Some experts even predict the transformation of the art of writing into some kind of archaic “entertainment” in the near future. Although we do not want to believe this forecast, nevertheless, we are seeing a daily narrowing of the scope of writing. Now it is still difficult to judge who is right. Therefore, it seems absurdly that humanity will ever give up such a unique treasure as the art of writing.

Keywords: written communication, writing culture, communication means, pictographic writing, ideographic writing, syllabic writing, phonographic writing, alphabet.

Ofeliya PİRİYEVA*

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYASINA GÖRƏ NÖVLƏRİNİN KOMMUNİKASIYADA ROLU

GİRİŞ

Cümlə nitqin canlı vahidi hesab olunur, çünki o fikir mübadiləsi zamanı həmişə əsas olmuş və informasiya mübadiləsini onun iştirakı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ona görə də cümləyə müxtəlif təriflər və izahlar verilmiş, ancaq heç biri onun əlamətlərini tam əhatə edə bilməmişdir. Cümləyə məxsus əlamətlərə bitkinlik, predikativlik, intonasiya və modallıq daxildir. Bunların hər biri cümlənin formalaşmasında, ona informasiya yükünü daşımaqda kömək edir. Q.Kazımov cümlədən bəhs edərkən qeyd edir ki, *“cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir”* [4, s. 77].

ƏSAS HİSSƏ

Kommunikasiya prosesində cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növləri məlumatın dəqiq və ətraflı ötürülməsində mühüm rol oynayır. Burada fikri dolğun, düzgün çatdırmaq üçün məqsəd və ona uyğun intonasiya seçilməlidir.

Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin 4 növü vardır:

- 1) nəqli cümlə;
- 2) sual cümləsi;
- 3) əmr cümləsi;
- 4) nida cümləsi.

Nəqli cümlələr dilimizdə çox işlənir və fikirlərimizi daha çox onlarla ifadə etməyə kömək cəhd göstəririk. B.Xəlilov nəqli cümlələr haqqında yazır ki, *“nəqli cümlələrdə müəyyən bir hadisə, əşya, əlamət və s. haqqında məlumat verilir. Həm də bu məlumat adi təsviri yolla verilməklə yanaşı, həm də nəql olunur”* [2, s. 77]. Məsələn, Biz Qarabağın düşməndən azad olunması uzun illər gözləmişdik. Bu gün hava günəşli olsa da, külək əsir, dənizdən sərinlik gətirirdi. Deyilən sözlər yetərli ol-

* Bakı Dövlət Universiteti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

madıqda biz bu zaman hissələrimizi ifadə etmək üçün davranışlarımızdan istifadə edirik.

Nəqli cümlədə fikirlərimizi ifadə etmək üçün qarşımızda iki məqsəd olur:

1) söylənilən fikirləri təsdiq olunur. Məsələn, Ağacdakı almalar qızarıb, sanki yeməli olduğu görünüşündən bilinirdi. Mən hər səhər qonşuların səmindən oyanırdım, həyətdə xeyli gəzdikdən sonra qəzetlərdən məlumat alırdım.

2) söylənilən fikirləri inkar olunur. Axşam hava soyuq olsa da otaqlar isti oldu. Düşməni güclü mövqedə yerləşib əsgərlərimizi atəş altında saxlasa da sonda təslim oldular.

Danışan və ya yazan hər kəs öz fikirlərini daha çox nəqli cümlənin vasitəsi ilə çatdırmaq istəyir, çünki belə cümlələr nitqi tam ifadə etməyə kömək edir. Nəqli cümlələrdə söz sırası əsasən sabit olur. Xəbər cümlənin sonunda, mübtədə əvvəldə təyin təyinedici sözdən qabaq işlənir. Məsələn, Qonşu qızı Sona ali məktəbə qəbul oldu. Bu cümlədə “qonşu qızı” söz birləşməsi təyin vəzifəsində işlənmiş və “Sona” sözü mübtədə olduğu üçün onu təyin etmişdir. “Sona” sözü mübtədə olduğundan “qəbul oldu” xəbəri ilə uzlaşmışdır. Ancaq belə hallar bütün vəziyyətlərdə keçərli olmur. Belə ki, bəzi cümlə üzvlərinin yeri dəyişə bilər. Məsələn, Anasının ağladığını görüb Əhməd tez həyətdə qaçdı. Bu cümlədə “Əhməd” sözü mübtədə olmasına baxmayaraq cümlənin əvvəlində deyil, ortasında işlənmiş, cümlədə söz sırası pozulmuşdur.

Nəzm əsərlərində isə söz sırasının pozulması daha çox rast gəlinən haldır. Bu ilk növbədə nəzm əsərlərinin bədii xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Nəqli cümlədə cümlə üzvlərinin yerinin dəyişməsi nəzm əsərlərini daha tez yadda saxlamağa və əzbərləməyə kömək edir. Məsələn,

*Sən onun eşqilə, məhəbbətilə
Vurmadın ömrünü başa, ürəyim.
Sevgi hədəfinə nişan alanda
Dəydimi oxların daşa, ürəyim?!*

*Sevgi dəryasında ruhum bir ada,
Fırtınam ziyada, dalğam ziyada,
O ellər gözəli düşəndə yada,
Az qalır xəyalım şaşa, ürəyim! [6, s. 190].*

Şeirin birinci bəndində düzgün söz sırası əslində bu şəkildə olmalı idi: Ürəyim, sən onun eşqi ilə, məhəbbəti ilə ömrünü başa vurmادين. İkinci bənddə isə O ellər gözəli yada düşəndə, Xəyalım az qalır şaşa, ürəyim şəkildə olmalı idi.

Nəqli cümlələrlə müxtəlif zamanlara aid məlumat ötürmək mümkündür və bu səbəbdən belə cümlələrin xəbəri, əsasən, feilin xəbər şəkildə olur. Onun nitqdə geniş şəkildə işlədilmə səbəbləri də bununla bağlıdır. B.Xəlilov da nəqli cümlələrin bu cəhətinə diqqət yetirərək yazır ki, *“nəqli cümlələrin feili xəbərləri daha çox feilin xəbər forması ilə ifadə olunur. Ona görə də nəqli cümlələrin feili xəbəri bütün zamanlara aid məlumatları bildirir”* [2, s. 78]. Məsələn,

Keçmiş zamanda:

*Ömrün ayrı-ayrı izi ilə keçdik,
Dərdlər də, qəmlər də, bizə bəllidir,
Bilirəm cahanda çox gec görüşdük,
Yaxşı ki, görüşdük, bu təsəllidir* [3, s. 107].

Verilmiş nümunədə “keçdik”, “görüşdük” feilləri şühudi keçmiş zamanda işlənmiş, keçmişdə baş verən hər hansı bir hadisə haqqında məlumat vermişdir.

İndiki zamanda:

*Bu yeni aləmi duyduqca ürək,
Göylər də sevinir gülümsəyərək,
Bir böyük dağ olur, hər şitil, tənək
Bu quran yaradan əllər bizdədir* [8, s. 7].

“Göylər də sevinir gülümsəyərək” misrasında sevinir feili xəbəri indiki zamanda işlənmiş, hal-hazırda baş verən hərəkəti ifadə etmişdir.

Gələcək zamanda:

*Nə biləydik bu sevginin sonu yox,
Nə biləydik dünya belə dönəcək,
Nə biləydik sevgi adlı bu qonaq
İkimizin aramızda öləcək...* [5, s. 80].

N.Kəsəmənlinin “Nə biləydik” şeirindən gətirilmiş statda “dönəcək”, “öləcək” feilləri qəti gələcək zamanda işlədilmişdir.

Qeyd edək ki, nəqli cümlələrin xəbəri yalnız feilin xəbər şəkli ilə ifadə olunmur, onun ifadə vasitələri genişdir. Onlar lazım, vacib, arzu şəkilləri ilə yanaşı məsdər və feili sifətlə də ifadə oluna bilirlər. *“Xəbəri feilin başqa formaları ilə ifadə olunan nəqli cümlələrin özlərinə məxsus fərqli xüsusiyyətləri vardır və bunlar bu cəhətdən xəbəri,*

feilin xəbər forması ilə ifadə olunan nəqli cümlələrdən fərqlənir. Xəbəri feilin xəbər formasında olan nəqli cümlələrdə müəyyən hal və hərəkətin baş verməsi baş verməsi və ya baş verməməsi haqqında məlumat verilirə, xəbəri başqa formalarla ifadə olunan nəqli cümlələrdə müəyyən hal və hərəkətin baş verib-verməməsinin vacibliyi, lazımlılığı, arzu olunduğu, başqası üçün şərt olduğu və s. haqqında məlumat verilir” [1, s. 83]. Məsələn, Sabah tezdən oyanmalıyıq. Bu cümlədə “oyanmalıyıq” xəbəri işin görülməsinin vacibliyini bildirir. Bu cümləni inkar şəklində versək, “Sabah tezdən oyanmamalıyıq” cümləsi işin icrasının vacib olmadığını bildirir. Bu həftə bütün işlərimi həll edəsiyəm. Burada “edəsiyəm” xəbəri işin icrasının lazımlılığını, Bu həftə bütün işlərimi həll edəsi deyiləm. Edəsi deyiləm işin icrasının inkar olunduğunu, Gərək cavabları diqqətli yazayadım işin icrasının arzu olunduğunu bildirir.

Nəqli cümlələrin xəbəri feilin təsriflənməyən formaları ilə də ifadə oluna bilir. Məsələn, Bizim məqsədimiz səhərə kimi kəndə çatmaqdır. Qonaqlarımızı bu il məktəbi əla qiymətlə bitirənlərdir və s. Birinci cümlədə çatmaqdır xəbəri “məsdər”, ikinci cümlədə “bitirənlərdir” sözü isə xəbərdir.

Cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə iki növü sual cümlələridir. Nitqdə sual cümlələrindən sual məqsədi ilə istifadə edirik. Bəs nə üçün nitqdə sual cümlələrindən istifadə edilir? İlk növbədə, bilməliyik ki, biz hər hansısa bir məlumatı almaq, dəqiqləşdirmək və ya öyrənmək məqsədi ilə sual cümlələrindən istifadə edirik. Məsələn, Deyirsiniz ki, sabahkı görüş təxirə salındı? Bu cümlədə məlumatı göndərən tərəf onda olan informasiyanı dəqiqləşdirmək məqsədi ilə sual verir. Belə olan halda ən mümkün halda iki cavab ala bilər ya bəli, ya da xeyr. Belə sual cümlələrinə əsasən bilmirəm sözü ilə cavab verilmir. Sual cümlələrinin yaranmasında xüsusi sual intonasiyasından istifadə edirik ki, bunun köməyi ilə belə cümlələr digərlərindən seçilir. *“Sual cümlələrinin özlərinə məxsus xüsusi sual intonasiyası olur. Bu intonasiya sual cümlələrini başqa cümlə növlərindən ayıran əsas vasitələrdəndir. Sual cümləsinə məxsus intonasiya bu və ya başqa şəkildə bütün sual cümlələrinə aid olur, bir çox hallarda isə sual cümləsinin əmələ gəlməsində yeganə vasitə kimi çıxış edir. Lakin sual cümlələrinin əlaməti ancaq intonasiyadan ibarət deyildir. Burada başqa qrammatik vasitələrdən də istifadə edilir” [1, s. 86].* Verilən sitatdan da aydın olur ki, sual cümlələrinin yaranmasında təkə sual intonasiyası xüsusi rol oynamır, eyni zamanda müəyyən qrammatik əlamətlər də vardır ki, onların formalaşmasında mühüm vasitə kimi çıxış edir. Bu baxımdan sual cümlələrini üç qrupa bölürlər.

1) Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri;

2) Sual ədatları ilə əmələ gələn sual cümlələri;

3) Sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələri.

1) Sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri. *“Bu sual cümlələrində sual intonasiyası iştirak edir. Başqa sözlə digər qrammatik vasitə olmur” [2, s. 80].* Yəni biz belə cümlələrdə sual yaratmaq üçün əlavə vasitələrdən istifadə etmirik. Ona görə də bu yolla yaranan sual cümlələri üçün əsas əlamət sual intonasiyası hesab olunur. Məsələn,

*Addımbaşı tikanları bitirdin ki,
Zər saçaqlı tər güllərə səcdə qılaq?
Cahilləri sən dünyaya gətirdin ki,
Az tapılan aqillərə səcdə qılaq?
Ulu Tanrım, şükür sənə! [3, s. 33].*

Nümunədə verilmiş Zər saçaqlı tər güllərə səcdə qılaq? Az tapılan aqillərə səcdə qılaq? Sual cümlələri heç bir köməkçi vasitə olmadan yalnız intonasiyanın köməyi ilə yaranmış sual cümlələridir.

Sual cümlələrinin ikinci qismi sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranır. Bu yolla yaranan sual cümlələri digər tiplərdən (intonasiya və ədatla yaranan sual cümlələri) daha geniş şəkildə istifadə olunur. “Bu, sual cümlələrinin ən çox işlənən və geniş yayılmış növüdür. Bu sual cümlələrində nə -mı (-mi, -mu, -mü) ədatlarından istifadə edilir, nə də bunlarda ayrıca sual intonasiyası olur. Bunlar xüsusi sözlərin – sual əvəzliliklərinin köməyi ilə əmələ gəlir” [1, s. 47].

*İnsanın yaxşısı, ya pisi kimdir?
Sadəliklə olur ilahi insan!
Dünyanın ən böyük dahisi kimdir?
Ən adi insandır - ən dahi insan! [3, s. 45].*

Bu nümunədə “kimdir” sözü xəbərə verilən sualdır və bu sual əvəzliyinin vasitəsilə sual cümlələri yaranmışdır. Sual əvəzlilikləri ilə yaranan sual cümlələrinə bəli, hə, yox, xeyr sözləri ilə cavab vermək olmur. Məsələn, Siz haradan gəlibsiz? Bu cümləyə hə, yox, xeyr kimi sözlərlə cavab verə bilmirik. Mütləqdir ki, sual əvəzliyinin yerinə uyğun cavab verək. Məsələn, şəhərdən, kənddən, bazardan və s.

Bəzi sual cümlələri sual ədatının köməyi ilə yaranır və daha çox xəbərə qoşulur. Məsələn,

*Gözəllik ən ulu bir həqiqətdir
Ürək həqiqətə həsrət deyilmi?*

Gözəl doğularsa – bu səadətdir

Gözəl qocalırsa dəhşət deyilmi? [3, s. 21].

Burada -mı⁴ ədatının köməyi ilə yaranan cümlədə ədat xəbərə qoşulmaqla heç bir xüsusi intonasiyaya ehtiyac olmadan sual cümləsi formalaşdırmışdır.

Qeyd edək ki, sual intonasiyası, sual ədatı və sual əvəzliliklərinin köməyi ilə yaranan cümlələr bir-birindən fərqlənir. *“Sual ədatı ilə əmələ gələn sual cümlələrində intonasiya ilə əmələ gələn sual cümlələrindən fərqli olaraq, xüsusi intonasiyadan istifadə olunmur. Bu cümlələrdə xəbərin son hissəsini uzatmağa da ehtiyac olmur. Burada -mı (-mi, -mu, -mü) ədatı bir qədər qüvvətli tələffüz edilir” [1, s. 88].* Deməli, ədatların köməyi ilə yaranan sual cümlələrini tələffüz edərkən onları uzatmağa ehtiyac yoxdur. Cümlədə ədatın olması yetərlidir ki, o sual cümləsi hesab edilsin, çünki cümlənin tələffüzü zamanı onun sual cümləsi olduğu aydın olur.

Sual ədatı və sual intonasiyası ilə əmələ gələn sual cümlələri arasında, həm oxşar cəhətlər, həm də fərqli cəhətlər vardır. Onlar arasında ümumi cəhətlərə toxunarkən Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov yazırlar ki, *“sual cümlələrinin bu növlərinin hər ikisində heç bir söz cümlədə qeyri-müəyyən sözlərlə - sual sözləri ilə əvəz edilmir. Hər iki cümlə növündə müəyyən olmayan bir şeyin meydana çıxarılması deyil, müəyyən bir əşyanın, əlamətin, hərəkətin və sairənin təsdiqi və ya inkarı soruşulur. Belə bir xüsusiyyətə malik görədir ki, bu tipli sual cümlələrinə bəli, yox, xeyr, hə, var kimi ayrı-ayrı təsdiq və inkarlıq sözlərlə də cavab vermək olur və bunlar həmin cümlələr üçün bilavasitə və tam cavablar hesab edilir” [1, s. 89].* Deyilənlərə əsaslanaraq belə fikir söyləyə bilərik ki, sual intonasiyası və sual ədatı ilə yaranan cümlələr arasında ümumi cəhətlər çoxdur. Lakin onları bir-birindən fərqləndirən cəhətlər də vardır. Belə ki, sual intonasiyası ilə yaranan cümlələrdə sual anlamı yaradan yalnız intonasiyadır, sual ədatı ilə yaranan cümlələrdə isə sual ədatı işlənir.

Əmr cümləsi digər cümlə növlərindən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, belə cümlələr digərlərindən fərqli olaraq, ilk növbədə, əmr məzmununu bildirir. Ancaq əmr cümlələrində təkəcə əmr deyil, eyni zamanda təklif, nəsihət, xahiş və s. də bildirir. Biz kontekstə əsaslanaraq əmr cümlələrinin məzmununu müəyyən edirik, yəni onların xahiş, nəsihət, məsləhət və s. ifadə etməsi üçün əlavə vasitə yoxdur. *“Əmr cümlələrində bu müxtəlif mənə fərqlərini vermək üçün heç bir formal əlamətdən istifadə edilmir. Bu mənalar əmr cümləsinin işlədildiyi şəraitlə, mətnlə münasibətlə bağlı olaraq meydana çıxır və həmin cəhətlərlə də müəyyənləşdirilir. Ona görə də eyni sözlərdən ibarət olub, eyni şəkildə qurulmuş əmr cümlələri yerinə görə müxtəlif*

mənalar ifadə edərək bir-birindən ayrılı bilir. Başqa sözlə desək, bir əmr cümləsini yerinə görə qəti əmr ifadə edən cümlə mənasında işlədə bildiyimiz kimi, başqa mənalar da işlədə bilirik. Buna görədir ki, əmr cümlələrindən ədəbi dilimizin bütün sahələrində, eləcə də adi danışığda geniş istifadə edilir [1, s. 95].

Əmr cümlələrinin xəbəri daha çox feilin əmr şəkli ilə ifadə olunur.

*Od nə çəkdi,
küldən soruş!
Baş nə çəkdi,
dildən soruş!
İşə susuz barmaqların
kədərini insan bilir.
Nəğmələrin həsrətini
bir qırılmış teldən soruş!
Ömrün çətin yollarında
daşa ləpir salsa ayaq,
gün nə çəkdi,
ildən soruş!
Zülmətliyin möhnətini
kor söyləsin!
Bəm xalların feryadını
zildən soruş! [7, s. 30].*

Verilmiş nümunədə soruş felin əmr şəkli ilə ifadə olunmuşdur, ona görə belə cümlələri əmr cümləsi adlandırırıq.

Bəzi əmr cümlələri nəsihət, xahiş, məsləhət də bildirir.

*Canı sən vermədin, sən də alasan,
Ümid ver yaşayım, öldürmə məni.
Qıyma sevəninə qatil olasan
Ümid ver yaşayım, öldürmə məni [5, s. 97].*

Nida cümləsi dedikdə yüksək hiss, həyəcan ifadə edən cümlələr nəzərdə tutulur. Belə cümlələr nəqli, sual və əmr cümlələrinin əsasında yaranır.

*Ömrümü qoydumu güllə yarıda?
Şair burda dayan, şair burda dur!
Mehriban dağların ovçuları da
İnsafsız olmayır, mehriban olur [3, s. 63].*

Verilən nümunədə Şair burda dayan, şair burda dur! nida cümləsi əmr cümləsindən yarandığını söyləmək olar. Çünki onun mahiyyətində əmr ifadə olunur. “Nida cümlələri hansı cümlə növündən əmələ gəlsə (nəqli, sual, əmr) həmin cümlə növünün ümumi xüsusiyyətlərini müəyyən dərəcədə özündə saxlayır. Əvvəlki cümlə növünün xüsusiyyətini saxladığına görə ki, sual cümlələrindən əmələ gələn nida cümlələrinin sonunda bir çox hallarda hər iki cümlə növünə (sual və nida cümlələrinə) məxsus xüsusiyyətləri əks etdirən işarələr (sual və nida işarələri) eyni zamanda işlənir” [1, s. 100-101].

*Aldı öz qoynuna budaqlar bizi,
Açdıq bu yerdəcə ürəyimizi.
Bir sirlilik qalmadı bizim sirdə ki?!
Mən dedim, sən dedin, bir də, bir də ki,
Sular kənarında salxım söyüdlər... [3, s. 16].*

N.Xəzrinin “Salxım söyüdlər” şeirindən verilmiş nümunədə Bir sirlilik qalmadı bizim sirdə ki?! misrasında həm sual verili, həm də hiss, həyəcan ifadə olunur. Ona görə də cümlənin sonunda həm sual, həm də nida işarəsi qoyulmuşdur.

NƏTİCƏ. Deməli, cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növləri müəyyən məqsədlə işlədilir və həmin məqsədə uyğun intonasiya seçilir. Nəqli cümlələr müəyyən bir iş, hadisə haqqında məlumat verir və adi intonasiya ilə deyilir. Əmr cümlələri ifadə etdiyi mənadan asılı olaraq əmr, nəsihət, arzu, məsləhət ifadə edə bilər. Sual cümlələri isə, sözsüz ki, məqsədə uyğun olaraq sual intonasiyası ilə deyilir və cavab gözlənilir. Nida cümlələrinin söylənilməsində əsas məqsəd hiss və həyəcanlarımızı ifadə etməkdir. Bir sözlə, cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növləri kommunikasiyada məlumatverici, hiss və həyəcan ifadəedici, cavab almaq, əmr, arzu, məsləhət ifadə etmək kimi rolu vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

- 1) Abdullayev, Ə., Seyidov, Y., Həsənov, A. Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
- 2) Xəlilov, B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Adiloğlu, 2017, 428 s.
- 3) Xəzri, N. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı: Lider, 2004, 248 s.
- 4) Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 496 s.
- 5) Kəsəmənli, N. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 256 s.
- 6) Müşfiq, M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 352 s.

- 7) Rza, R. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Öndər, 2005, 304 s.
- 8) Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri. V cildə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 248 s.

Ofeliya Piriyeva

CÜMLƏNİN MƏQSƏD VƏ İNTONASIYASINA GÖRƏ NÖVLƏRİNİN KOMMUNİKASIYADA ROLU

XÜLASƏ

İnsanlararası ünsiyyətdə cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növlərinin çox mühüm rolu vardır. Onlar fikrin çatdırılmasında və məlumatların qəbul edilməsində böyük önəm kəsb edir və dil daşıyıcıları üçün mühüm ünsiyyət vasitələrindəndir. Qeyd edilir ki, nəqli cümlələr müəyyən məlumat vermək, hər hansısa hadisə haqqında ətraflı danışmaq, sual cümlələri cavab almaq, bəzən də məlum məsələni dəqiqləşdirmək, nida cümlələri hiss, həyəcan ifadə etmək, əmr cümlələri isə əmr, arzu, xahiş, məsləhət, nəsihət bildirmək üçün işlədilir. Dildə ən çox işlənən nəqli cümlələrdir. Onlar müəyyən hadisə haqqında məlumat vermək, ona fikir bildirmək məqsədi ilə işlədilir. Nəqli cümlələrin sonunda nöqtə işarəsi qoyulur. Nəqli cümlələr digər cümlələrin yaranması üçün mühüm mənbədir. Sual cümlələri müəyyən bir hadisəni dəqiqləşdirmək və ya sadəcə olaraq ona münasibət bildirmək üçün işlədilir. Sual cümlələrinin sonunda sual işarəsindən istifadə edilir. Əmr cümlələri bizə ünsiyyət prosesində yalnız əmr ifadə etmək üçün gərəkli olmur, belə ki, əmr, arzu, məsləhət, niyyət və s. bildirmək üçün belə cümlələrə ehtiyac hiss olunur. Cümlənin məqsəd və intonasiyasına görə növləri kommunikasiya prosesində fikrin dəqiq, əhatəli və məqsədə uyğun ötürülməsində mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: cümlə, nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi

Ophelia Piriyeva

THE ROLE OF SENTENCE TYPES IN COMMUNICATION ACCORDING TO PURPOSE AND INTONATION

Summary

Summary Types of sentences have a very important role in interpersonal communication according to their purpose and intonation. They are of great importance in conveying ideas and receiving information and are important means of communication for

native speakers. It is noted that narrative sentences are used to give certain information, talk in detail about any event, interrogative sentences are used to get an answer, sometimes clarify a known issue, exclamatory sentences are used to express feelings and excitement, and imperative sentences are used to express orders, wishes, requests, advice, advice. is used. The most commonly used in the language are transitive sentences. They are used for the purpose of providing information about a certain event, expressing an opinion on it. A full stop is placed at the end of figurative sentences. Verbal sentences are an important source for the creation of other sentences. Interrogative sentences are used to clarify a certain event or simply express an attitude towards it. A question mark is used at the end of question sentences. Imperative sentences are not only necessary to express orders in the process of communication, such as command, wish, advice, intention, etc. such sentences are needed to express. Types of the sentence according to the purpose and intonation play an important role in the accurate, comprehensive and goal-oriented transmission of the idea in the communication process.

Key words: sentence, declarative sentence, interrogative sentence, imperative sentence, exclamatory sentence

Офелия Пириева

РОЛЬ ТИПОВ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В ОБЩЕНИИ ПО ЗАДАЧЕ И ИНТОНАЦИИ

Резюме

В межличностном общении очень важную роль играют типы предложения по назначению и интонации. Они имеют большое значение в передаче мысли и восприятии информации и являются важными средствами коммуникации для носителей языка. Отмечается, что переносные предложения служат для того, чтобы дать определенную информацию, подробно рассказать о каком-либо событии, вопросительные-для получения ответа, а иногда и для разъяснения известного вопроса, восклицательные-для выражения чувства, волнения, а Приказные-для выражения повеления, желания, просьбы, Совета, увещевания. Наиболее употребительными в языке являются переносные предложения. Они работают с целью предоставления информации о том или ином событии, выражения мнения по нему. В конце переносных предложений ставится точка. Переносные предложения являются важным источником для формирования

других предложений. Вопросительные предложения используются, чтобы уточнить конкретное событие или просто выразить свое отношение к нему. В конце вопросительных предложений используется вопросительный знак. Командные предложения становятся нам не только необходимыми для выражения команды в процессе общения, но и такими, как команда, желание, совет, намерение и т. д. потребность в таких предложениях для выражения ощущается. Типы предложения по назначению и интонации играют важную роль в точной, всеобъемлющей и целенаправленной передаче мысли в процессе общения.

Ключевые слова: предложение, декларативное предложение, вопросительное предложение, повелительное предложение, восклицательное предложение

Şəhla SƏFƏROVA*

nazrin99a@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ ZAMAN KATEQORİYASININ İŞLƏNMƏSİ

Dil ilə bağlı araşdırmalarının müasir paradigması tədqiq olunan dilin semantik özülünə əsaslanaraq dil strukturlarının təhlilinin aparılmasını tələb edir. İstənilən dilin qrammatik quruluşu, bütün təsnif olunan dillər üçün dəyişməyən müəyyən toplamlı anlayışlı kateqoriyalarının ifadə vasitələrinin sistemi kimi təsnif oluna bilər.

Bütün xalqlarda dil vasitəsilə əks olunan zaman obrazlar ümumi, oxşar çəhətlərinə malikdir. Müxtəlif xalqların bu konseptləri identik deyil, ona görə ki, onlar özündə zaman qavrayışının mədəni və sosial xüsusiyyətlərini saxlayır. "Sosial mənalı təyini baxımından zaman forması insan həyatının və fəaliyyətinin formalarından asılı olur".

Beləliklə, demək olar ki, qrammatik vasitələrə yalnız dil sisteminin paradigmalanmış elementləri aid deyil, həmçinin bütün o dil strukturları, hansılar ki, nitqdə müəyyən anlayışlı kateqoriyalarının materializasiyasına aidiyyəti mövcuddur.

Bununla əlaqədar, qrammatik analizin görüş dairəsində yalnız müəyyən paradigmatik sisteminə daxil olan qrammatik kateqoriyalar yox, həmçinin bütün periferiya va-

* BDU. Xarici dil (ingilis dili, təbiət fakültələri üzrə) kafedrası, müəllim.

sitələri olmalıdır və onların sayəsində müəyyən məntiqi kateqoriyasının eksplikasiyası və implikasiyası baş verir.

Dil vasitələrinin qrammatikalizasiyası, bir çox alimlərin fikrinə görə, məsələn, C.Bavbinin, V.O.Plunqun, dilin struktur-semantik səviyyələrini əhatə edən sadəcə transformasiya prosesi deyil, həmçinin paralinayistik hadisələrlə bağlı. İnsan tərəfindən dünyanı qavrayışında olan müvafiq dəyişikliklərinə işarə edən dərin koqnitiv prosesinin nəticəsidir.

Hind-Avropa dillərində gələcək zamanın qrammatik kateqoriyası preterit və prezens kateqoriyalarından bir qədər gec formalaşmışdır. Güman edirik ki, bu ekstralinayistik səbəblərlə bağlıdır. Qədim dövrün insanın zaman qavrayışı müasir insanın zaman qavrayışından əsaslı fərqlənir. Gələcək - dünya qavrayışının kateqoriyası kimi, qədim insanın dünya görüşündə tam formalaşmamışdır. Və, nəticə kimi, hərəkəti gələcəyə aid edə bilən xüsusi qrammatik deytik kateqoriyasının formalaşması üçün ehtiyac duyulmurdu.

Avropalıların dünyabaxışı sistemlərində xristianlığın, xaçpərəstliyin qəbulu və büt pərəstliyindən imtina edilməsi ilə bir sıra dəyişikliklər baş verir. Əhatə edən dünya konsepsiyası dəyisir və onunla bərabər zaman modeli də dəyisikliklərə uğrayır. "Orta əsr Avropada büt pərəstliyindən xaçpərəstliyinə keçid zaman anlayışlarının bütün strukturunun mahiyyətli yenidən qurulması ilə müşahidə edilirdi".

Şüurun futurizasiyası manufakturanın və urbanizasiyanın inkişafı ilə davam edir. Artıq insan öz fəaliyyətini təbii dövrə bağlamır, o təbiətdən uzaqlaşır. Nə qədər çox insan özündə konsentrasiya edir, yəni özünü zənginləşdirir, bir o qədər çox bəsəriyyətin inkişafına diqqət yetirilir, zaman modeli daha cox tarixi olur, gələcək daha aydın, dəqiq və ümumi təsəvvürünü əldə edir və gələcəyin daha çox topoloji xüsusiyyətləri insanın şüurunda öz təzahürünü tapır. İnsan onu dərk etməyə başlayır ki, o özü öz taleyi ilə idarə edə bilər və bunun nəticəsində o daha sərbəst gələcək anlayışı ilə istifadə edir.

İnsan təkəllüründə gələcəyin kateqorizasiyası bir neçə mərhələlər keçir. Son mərhələdə gələcək zamanın kateqoriyası qrammatikalizasiya prosedurundan keçir.

Erkən orta əsrlər dövründə, XII-XIII əsrlərdə belə bir proses başladı ki, M. M. Quxman onu. "futurumun paradiqmatizasiyası" adlandırdı. "Belə bir fikir mövcuddur ki, "fatural prezensin" və yaxud "modal futurumun" varlığı həmin formanın tam paradiqmatizasiyasının xüsusiyyətidir".

Yalnız XIII əsrə dosru insilis dilində "willan" və "sculan" felləri ilə modal konstruksiyalar, başqa konstruksiyalara nisbətən, daha tez-tez gələcək hadisənin ifadəsi üçün işlənməyə və bununla felin paradiqmasına daxil olmağına başlayıb.

İngilis dilində felin gələcək zamanın paradiqması tədriclə yeni formaları ilə təkmilləşir, daha doğrusu dildə artıq mövcud olan, lakin yeni semantik-funksional vəzifəsini əldə edən köhnə formaları ilə zənginləşir.

Müasir insilis dilində bu gün də "to be going to" konstruksiyası işlənir. Bu konstruksiya XV əsrdə qrammatikalizasiya prosesinə uğrayıb. Tədricən o öz ilkin leksik mənası ilə bərabər yeni əldə olunmuş planlaşdırılmış gələcək zamanın mənasında daha çox işlənməyə başladı.

Cağdaş dövriimüzdə ingilis dilində gələcək zamanın kateqoriyası yalnız yuxarıda qeyd olunan köməkçi fel "will", "to be going to". "Present Simple. Present Continuous" indiki zaman qrammatik formaları ilə düzələn konstruksiyaların vasitəsilə yox, həmçinin gələcək hadisənin ifadəsi üçün implisit və eksplisit vasitələri olan başqa modal fellərin və konstruksiyalarının köməyi ilə ifadə oluna bilər.

Bir çox linqvistlər funksional-semantik sahələrin sistemi vasitəsilə dil və dildən xaric olan hadisələrin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinin metodoloji məqsədə uyğunluğunu qəbul edir.

Funksional-semantik sahə (FSS), A.V.Bondarkonun təyininə görə, "müəyyən semantik kateqoriyasına əsaslanan qrammatik və "sırası" leksik vahidlərin, həmçinin həmin dilin semantik funksiyalarının oxşarlığı əsasında bir-birinə təsir göstərən müxtəlif kombinasiya edilərək birləşmiş (leksik-sintaktik və s.) vasitələrinin qruplaşdırmasıdır".

Funksional yanaşmanın çərçivəsində bir çox alimlər. misal üçün, A.V.Bondarko, Y.S.Maslov.O.A.Zolotoya. M.V.Vsevolodova. Y.İ.Sendels, T.V.Bulqina. M.Y.Qloyçinskava Y.V.Qulıqa. M.A.Selyakina T.A.Suxomlina və s., zaman semantik kateqoriyasının funksional-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edir, onun əsasında isə dil sisteminə zaman qrammatik kateqoriyası formalaşır.

Bütün zaman kateqoriyalarının arasında gələcək zaman kateqoriyası ən subyektivdir. Əksər hallarda o danışan insanın pozisiyası, arzuları, niyyətləri, iddiaları ilə əlaqəlidir, və buna görə də arzu, istək ifadə edən modal fellərinin və konstruksiyalarının transformasiyası vasitəsilə futuralıq kateqoriyası qrammatikalizasiya prosesinə uğrayır. Bu hal yalnız ingilis dilində baş verməyib, həm də bir çox başqa Hind-Avropa ailəsinin dillərində müşahidə olunur.

C.Bavbi də təxminən 300-ə yaxın müasir dillərdə gələcək zaman formalarının analizini aparıb və nəticədə futural formaları üçün əsas təşkil edən qrammatik və leksik vasitələrinin siyahısını tərtib edib. Hərəkət fellərini, öhdəçilik. arzu, imkan ifadə vasitələrini və zaman zərflərini o onlara aid edib.

Müasir ingilis dilində işlənən gələcək zaman ifadəsi üçün ingilis felinin zaman paradimasını təşkil edən "will" köməkçi fellə olan analitik formalarını qəbul etmək olarmı məsələsi bu gün üçün də açıq qalır. Xüsusilə, B.Komri ingilis dilində felin zamanının qrammatik kateqoriyasını, felin paradıqmasının hüdudlarından kənarına gələcək zamanı aid edərək keçmiş və qeyri-keçmiş zamanın privativ oppozisiyasının əsasında formalaşmış kimi təsnif edir.

İngilis dilində "will" feli ilə gələcək zamanın qrammatik forması nisbətən gec yaranıb ona görə də bu gün futuralıq və modallıq ifadə funksiyalarını əvəzləndirərək müəyyən semantik qeyri-birmənəliyi saxlayır.

Həmin faktlara əsaslanaraq, nəticə çıxartmaq olar ki, gələcək zamanın qrammatik forması qrammatikalizasiya prosesini hələ də keçir və ingilis dilinin sistemində onun statusu barədə müxtəlif fikirlər mövcudluğu mübahisələrə səbəb olur.

Dil semantikasındakı səviyyəsində gələcək zaman kateqoriyası deyktik vektor kateqoriyası kimi təyin edilərək, təsnif olunan hadisənin nitq məqamından sonra zamana münasibətini təsvir edən futuralıq semantik kateqoriyası kimi ifadə edilir. Müvafiq olaraq həmin semantik kateqoriyası əsasında futuralığın funksional-semantik sahəsi formalaşır, struktur elementlər isə gələcək təhlili tələb edir.

Beləliklə, müasir ingilis dilinin qrammatik quruluşunda fel onun geniş şaxəli sistemi və fel formaları cümlələrin qurulmasında oynadığı böyük rolunu sayəsində tamamilə xüsusi yer tutur. Fel - əsas nitq hissəsi kimi hərəkəti və ya hal-əhvalı, onun əlamətinin təzahürünü və yaxud dəyişikliyi bildirir.

Müasir ingilis dilində fel daha inkişaf etmiş sözdəyişdirici və formadüzəldici vasitələr sistemində malikdir, nəinki başqa nitq hissəsi. Öz təzahürünü sözdəyişdirmə və formadüzəltmədə tapan felin qrammatik kriteriyaları zaman (tense), şəxs (person), kəmiyyət (number), növ (voice), şəkil (mood) və tərz (aspect) kateqoriyalarıdır.

İngilis dilində felin xəbər şəklinin dörd zaman qrupu mövcuddur ki, onlar həm əmələ gəlmə, həm də işlənmə baxımından fərqlənir:

- 1-ci qrup - sadə (qeyri-müəyyən) zaman formaları (Simple Tenses);
- 2-ci qrup - davamedici zaman formaları (Continuous Tenses);
- 3-cü qrup - bitmiş zaman formaları (Perfect Tenses);
- 4-cü qrup - bitmiş davamedici zaman formaları (Perfect Continuous Tenses).

Felin qrammatik zamanı belə qrammatik kateqoriyasıdır ki, onun formalarının vasitəsilə, bu və ya digər dərəcədə felin həmin forması ilə ifadə edilən proses və həmin nitqin məqamı arasında zaman münasibəti təyin edilir. Başlanğıc nöqtəsi zamanın qram-

matik təyini vasitəsilə nitqin həmin məqamıdır, yəni obyektiv zamanın müəyyən anıdır. Bu anı tez-tez "indiki zamanın məqamı, indi, bu an, bu dəqiqə, bu saat" kimi təyin edirlər, və o həmin nitqin situasiyası baxımından elə qəbul olunur və başa düşülür.

İngilis dilində felin istənilən forması ya qeyri-perfekt, ya da perfekt olur, məsələn: "I wrote - I had written". Bu felin predikativ (xəbər və lazım) formalarına, həmçinin qeyri-predikativ formalarına da aiddir. Perfekt və qeyri-perfekt formalarının tutuşdurulması zaman qrammatik kateqoriyasını formalaşdırır.

Qeyri-perfekt formalar hərəkəti və ya vəziyyəti özü özünə ifadə edir, öncə olan və yaxud sonra baş verən məqama şüursuz yanaşmada, və, beləliklə, qeyri-perfekt forma (kontekstdən xaric) hərəkətin heç bir münasibətini ifadə etmir.

A.İ.Smirnitskiy hesab edir ki, feldə qrammatik zaman kateqoriyası hərəkətin nitqin məqamına münasibətini ifadə edir. Zaman kateqoriyası materiya mövcudluğunun fonnası kimi vaxtın təyiniyədir. Müvafiq olaraq, felin indiki, keçmiş və gələcək zaman formaları mövcuddur, nitqin məqamı isə, bu halda, zaman formaları üçün vaxtın əlaqəsinin nöqtəsidir.

Müasir ingilis dilində zaman kateqoriyasının tərkibində, başlıca olaraq, indiki və keçmiş zamanların formaları mövcuddur, ona görə ki, bu zaman formaları sintetikdir (müqayisə edək: wants "istəyir", sees "görür" - wanted "istəyib", saw "görüb"). Belə ki, tarixi baxımından zaman kateqoriyası həmin zaman formalarının qarşı qoyulmasına əsaslanır.

Gələcək zamanın kateqorial forması həmişə analitik olur, lakin bəzi fellərdə o ümumiyyətlə mövcud deyil, məsələn: "can, may" və s. Gələcək haqqında danışanda, qeyd etmək lazımdır ki, bir tərəfdən, gələcək, o biri tərəfdən isə, indiki və keçmiş arasında real fərqlilik mövcuddur. O ondan ibarətdir ki, gələcək bir çox hallarda realizə olunmayan bir şey kimi modallıqla bağlı olur. Bu fərqlilik dərinə gedir həmçinin ona görə ki, gələcək zamanın yaranması üçün modal xarakterli fellər istifadə edilir, məsələn: "shall, will". Bu səbəbdən obyektiv gələcək ifadəsi üçün modallıq mənası müşahidə oluna bilər.

Otto Yespersenin nəzər-nöqtəsi ondan ibarətdir ki, müasir ingilis dilində gələcək zaman formaları həmişə modal olduğundan obyektiv gələcək mövcud deyil. Bu səbəbə görə alim indiki və keçmiş zamanlarından ibarət ingilis felinin zamanlar sistemini təkiif edir.

A.İ.Smirnitskiyə görə Otto Yespersenin bu təklifi reallığa münasib deyil. Məsələn, "It will rain" cümləsində "yağış yağacaq" modallıq mənə çalan mövcud deyil. Baxmayaq ki, kontekstdə modal məqamı da görsənə bilər (əgər "It will rain" deyəndə "yağış ola

bilər" nəzərdə tutulur. Halbuki, bununla yanaşı ingilis dilində bir çox hallarda gələcək zaman formalan obyektiv zaman ifadə edir və modal mənə çalan ilə bağlı olmur.

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, müasir ingilis dilində zaman formalarının sayının çoxluğu barədə tez-tez qeyd edirlər. A.İ.Smirnitskiy hesab edir ki, onların çoxluğu indiki - keçmiş - gələcək fərqliyindən irəli gəlir. Həmçinin o, bir tərəfdən, ümumi (common) və davamedici (continuous), digər tərəfdən isə,perfekt və qeyri-perfekt zamanlarının fərqliliyi ilə mürəkkəbləşir. Beləliklə, "indiki ümumi qeyri-perfekt", məsələn: "rains", "indiki davamedici perfekt", məsələn: "has been raining" və s. kimi zaman formaları yaranır, və biz müəyyən qrammatik formalarında bir-birilə kəsişən və birləşən üç fərqli qrammatik kateqoriyalarla rastlaşırıq.

Keçmişdə gələcək zaman forması (Future in the Past) xüsusi yerə iddia edə bilər, yəni, həqiqətdə, dördüncü zaman forması yerinə, məsələn: "would rain, would see" və s. Başqa formalar kimi bu forma özü dəyişə bilər, məsələn: "would rain, would be raining, would have rained" və s. Hər bir halda keçmişdə gələcək zaman forması zahiri cəhətdən tamamilə "should / would" modal formaları ilə eyniyyət təşkil edir, bu da öz növbəsində şərti fel forması kimi qəbul edilir (conditional mood), məsələn: "I thought it would rain - Mən düşünürdüm ki, yağış yağacaq". - Keçmişdə gələcək zaman formasıdır. Və "I think it would rain, if it were not so windy - Mən düşünürəm ki, yağış yağa bilərdi, əgər belə güclü külək olmasaydı" - Conditional mood.

Keçmişdə gələcək zaman forması yalnız vasitəli nitqdə (və özünkü olmayan vasitəsiz) nitqdə işlənir. Bu növ nitqlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almadan ingilis dilinin ümumi sistemində bu "gələcək zamanın" yerini təyin etmək mümkün deyil. Beləliklə, ingilis dilinin morfoloji sistemində "keçmişdə gələcək zaman" forması xüsusi "zaman" kimi təyin edilmir, baxmayaraq ki, onun başqa zaman formaları ilə aldadıcı oxşarlığı mövcuddur.

V.N Jiqadlo, L.L.İofik, İ.P.İvanova felin bu zaman formasını "asılı gələcək" adlandırırlar. Onların fikrincə, asılı gələcək zaman müvəqqəti mərkəz olan məqamından sonra baş verəcək hərəkəti bildirir. Yeri gəlmişkən, keçmiş zaman formasının müvəqqəti mərkəzi - keçmişdə müəyyən zaman dövrüdür. Onun istifadəsinin əsas sahəsi - tabeli mürəkkəb cümləsidir, məsələn: "He was sure that he would refuse the cigarette". Belə formaları ingilis felinin morfoloji sistemində xüsusi forma kimi təhlil edirlər.

A.İ.Smirnitskinin fikirlərinə müraciət edək. Üç qrammatik zaman formalarının əsasını təşkil edən real münasibətlərini təhlil edərək, aşağıdakı məsələyə diqqət yetirmək lazımdır: müxtəlif istiqamətlərə sərhədsiz uzanan keçmiş və gələcək zamanlar fərqli sahələrdir. İndiki zaman - bu sahələrin arasında olan sərhəddir. İndiki nitqin

məqamı olaraq, bu sərhəd asılıdır bilavasitə bu və ya digər yerdə zaman axını ilə kəsişib, hənin nitqin məqamına nə artıq keçmiş oldu, nə indiki zamana aiddir.

Bir tərəfdən, indiki zaman nitqin bu anı kimi təyin edilir, digər tərəfdən isə, istənilən nitq heç bir müəyyən məqamı xüsusi qeyd edə bilmir ona görə ki, o istər-istəməz zamanda davamedici olur.

Beləliklə, nitqin vasitəsilə keçmiş gələcəkdən məhdudlaşdıran məqam kimi indiki zaman formasının xüsusi qeyri müəyyən zaman dövrünü əhatə edən hadisə vasitəsilə məqamı fərqləndirmək və təyin etmək zəruriyyətinə görə ağırlaşır. Bu və ya digər dərəcədə "davamlı olan zaman" kimi, həmin nitqin məqamını özünə daxil edən "indiki zaman" formasının anlamı ingilis dilində indiki zamanın kateqorial forması (Present) mənasının əsasını təşkil edir. Getdikcə genişlənərək, indiki qrammatik zamanın sərhədləri nəzərdən qaça bilər və hətta, ümumiyyətlə, yoxa çıxma bilər, indiki qrammatik zamanın mənası qeyri-müəyyən davamedici və yaxud zamandan kənara (вневременности) keçə bilər, məsələn: "He is a friend of mine - O mənim dostumdur". Və "Twice five makes ten - İki dəfə beş olur on".

Qrammatist-alimlərin nəzər-nöqteyi baxımından zaman formalarının sayı məsələsi də həmişə müzakirə olunan problemlərdən biri olub.

H.Svit sadə və mürəkkəb zamanlar arasında fərq qoyur. Sadə zaman formalarına o: "Present Indefinite; Past Indefinite; Future Indefinite" aid edir. Mürəkkəb zaman formalarına isə: "Present Perfect; Past Perfect və Future Perfect" aid edir. Belə ki, H.Svitə görə biz ingilis fəlinin altı zaman formalarını ayırd edirik.

N.F.İrtenyeva ingilis fəlinin zaman sistemini iki yerə bölür:

1) indiki zamana aid olan: "the Present, Present Perfect, Future, Present Continuous, Present Perfect Continuous";

2) keçmiş zamana aid olan: "the Past, Past Perfect, Future in the Past, Past Continuous, Past Perfect Continuous".

Yuxarıdakı alimlərin zaman kateqoriyası ilə bağlı fikir müxtəlifliyini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir ingilis dilində zaman problemi öz həllini birmənalı tapmayıb.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Блинова Е.А. Категория времени в когнитивной парадигме знаний. Слово, высказывание, текст в когнитивном, прагматическом и ксультурологическом аспектах. Сборник статей. Челябинск. 2008. с.34-40.

2. Бондарко А.В. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. Л., 1987, с.352.
3. Бруннер К. История английского языка, т. 2. М.. 1956. с.392.
4. Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики. М..Прогресс. 1992,218 с.
5. Гуревич АА Категории средневековой культуры. М.. 1987. с.5-138.
6. Гухман ММ, Макаева Э.А, Ярцева В.Н. Историко-типологическая морфология германских языков (Категория глагола), М., Наука, 1977, с.5-127.
7. Жигадло В.Н.. Иофик Л.Л., Иванова И.П. Современный английский язык, Теоретический курс грамматики, М., Изд. лит-ры на ин. языке, 1956, 350 с.
8. Ильиш Б.А Строй современного английского языка. М-Л.. 2-е Изд.. Проев., 1971,368 с.
9. Рейхенбах Г. Направление времени. М. Едиториал УРСС. 2003.360 с.
10. Трубников Н.Н. Проблема времени в свете философского мировоззрения, Вопросы философии № 2,1978, с. 111 -121.

SUMMARY

The Category of Time in Modern English

It is necessary to mention that during the written history the verbal system of the English language was broadened not only thanks to the forming of new grammatical categories. Inside of the existed categories of time new categorial parts are appeared and they fixed the most universal grammatically formalized denotation of the future time and also potential and unreal actions. The existence of the category of future time in English is very arguable matter. And its conceptualization is impossible without the knowing about the development of the given analytical form in the process of the language's evolution. In the given article the process of conformation of the category of future time is considered diachronically and its origins: the combinations of old English verbs "willan" and "sculan" ("will" and "shall") with the infinitive. The specificity of its development consists of the changes of inner relations between components which hadn't some noticeable outer shews (manifestations): an outer shape of the constructions is almost such as it was. Its semantic development was peculiar: it lies not only in getting the new meanings, but also in partial losing the old meanings, and we can easily deduce it during the different periods of the English language evolution from the old times till to the present.

Key words: verb, tense, the number of tenses

РЕЗЮМЕ

Категория времени в современном английском языке

Необходимо отметить, что в течение письменной истории глагольная система английского языка расширилась не только за счёт создания новых грамматических категорий. Внутри существовавших категорий времени возникли новые категориальные члены, которые обеспечили более универсальное грамматически формализованное обозначение будущих, а также потенциальных и нереальных действий. Существование категории будущего времени в английском языке является крайне спорным вопросом. И её осмысление невозможно без знаний о развитии данной аналитической формы в процессе развития языка. В данной статье рассматриваются процесс формирования категории будущего в диахроническом плане и её источника: сочетания древнеанглийских глаголов "willian" и "sculan" ("will" и "shall") с инфинитивом. Специфика развития состоит в том, что изменения внутренних отношений между компонентами не имели сколько-нибудь заметных внешних проявлений: внешний облик конструкций остался почти таким же, как был. Своеобразным было и их семантическое развитие: оно заключалось не столько в приобретении новых значений, сколько в частичной утрате старых, что можно проследить на разных этапах развития английского языка с древних времён до настоящего времени.

Ключевые слова: глагол, время, количество времен

Şəlalə ABDULLAYEVA*

s.calalqizi@mail.ru

DİLİMİZDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ MÜRACİƏT FORMALARINA MÜNASİBƏT

Günümüzün aktual nitq etiketlərindən hesab olunan müraciət formaları əsrlərdən bəri bir neçə mərhələ keçmiş, bəziləri fonetik, digərləri isə kökündən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Getdikcə arxaikləşən bəzi sözlərin yerini yeniləri almış və bununla bir daha sübut olunmuşdur ki, dil ictimai hadisə olduğu kimi, müraciət formaları da ictimai-siyasi hadisələrin təsiri altında yenilənmiş, dəyişmişdir. Bu siyasi tarixi ha-

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

disələrin fonunda vaxtilə işlənmiş və olduqca aktual olmuş müraciət formaları təkrar dilimizin leksik fonduna ümumişlək söz kimi daxil olmuşdur. Məsələn, götürək «bəy» sözünü. Bəy sözü M.Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» lüğətində zəngin, varlı mənalarındadır. Ta qədim dövrlərdən Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulana qədər müraciət forması kimi işlənən bu söz yeni quruluşda «yoldaş» və «müəllim» sözləri ilə əvəzlənmişdir. Sovet dövründən əvvəl ədəbi dilimizdə daha çox «bəy», «xanım», «ağa», «qardaş» və digər müraciət formaları işlədilirdi. Sovet dövründə isə bu müraciət formaları bir qədər quru və çox rəsmi səslənən «yoldaş» sözü ilə əvəzləndi. 70 il bizimlə «yoldaş»lıq edən bu müraciət formasına sonralar «müəllim» və «müəllimə» kimi çağırış formaları da qoşuldu» [1].

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti dağılandan sonra yenidən «bəy» müraciət forması aktuallığını bərpa etdi, xüsusilə də AXC partiyası hakimiyyətə gəldiyi dövrdə, necə deyərlər, öz pik nöqtəsini yaşadı. İndinin özündə də bu söz kifayət qədər öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Görkəmli filosof, yazıçı Firuz Mustafa qadına müraciət formasının tam yerinə oturduğunu qeyd etsə də, kişilər üçün bunun hələ də mübahisəli məsələ kimi qaldığını qeyd edərək belə vurğulayır: «Atatürk Türkiyədə hakimiyyətə gələndən sonra vaxtilə titul sayılan «xanım» və «bəy» sözləri müraciət formasına çevrildi. İndi fəhlədən tutmuş prezidentəcn hər kəsə «bəy» deyə müraciət edirlər. Bu, doğru yanaşmadır» [2]. Dramaturq onu da nəzərə çatdırır ki, sovet dövründə bəstəkar Niyazi Türkiyəyə uzunmüddətli səfərindən qayıdarkən kişilərə «bəy» müraciətini tərifləyərək «Kommunist» qəzetində çıxış edibmiş. Bu təbliğatı Xəlil Rza da dəstəkləyib öz soyadına «bəy» artırıb «Xəlilbəyli» edibmiş.

«Xanım» müraciət forması minilliklərdən süzülüb gələn «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında çox işləkdir. «Bəy»dən böyük titul hesab olunan «xan» müraciət forması Dədə Qorqudun dilindən kitabın bütün boylarında I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş formada söylənilir. Məsələn:

Xeyir dua verək, xanım

Qarlı uca dağların yığılmasın!» [3, s.149].

Və yaxud başqa bir boyda: «Uruz burada söyləmişdir, görək, xanım, nə söyləyib, demişdir» (3, səh.168). və s. Həmin bu xan sözünün I şəxs mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş forması sonralar sırf qadına ünvanlanmışdır. Dastanda Xanım ana, Bəy ata müraciət formaları vardır. Bundan başqa, Ağam; məsələn, «Çal

qılıncını, ağam Qazan, yettim!» [3, s.147], «Nə danlayırsan məni, ağam Qazan?» [3, s.144] formalarında bir çox boyda işlənir. Onu da qeyd edək ki, bu cür müraciət forması müasir türk dilində dominantdır. Məsələn, komutanım, hocam və s.

Hamlet İsaخانlı «Müraciət formaları. Tarix və bu gün» məqaləsində türk dilinə xas olan «əfəndi» sözü haqqında yazır: «Osmanlıda və Türkiyədə insanlara müraciət ifadələrindən biri geniş yayılmış Əfəndi sözüdür... Əfəndi və hoca sözləri mənaca yaxın sayılırdı. Lakin əfəndi sözü digər çalarlar da aldı – həssaslıq, halallıq, xeyir-xahlıq, böyüklük (əfəndi adam, peyğəmbər əfəndimiz), eləcə də sahib (onun əfəndisi) və buyurun, bağışlayın (əfəndim?...) kimi sifət və ifadələri təmsil etdi. Digər ad və titulları gücləndirmək üçün də istifadə olunur: hoca əfəndi, həkim əfəndi, xanım əfəndi, bəy əfəndi. Bəzən də bəy demək istəməyəndə, daha sadə insanlara müraciətdə işlədilir. Tarixən hərbi rütbə kimi də işlənilməmişdir (o cümlədən Afrikada). Osmanlıda təhsil almış Hüseyn Cavidə Azərbaycanda Cavid əfəndi deyirdilər»[4].

«Ağa» müraciət forması bizdə varlı mülk sahiblərinə deyilirdi. Qədim türk dilində böyük qardaşa müraciətlə «ağa bəy» və ya «ağa» kimi xitab edilirdi və müasir dövrdə bu söz eliziyaya məruz qalaraq «abi», «abicim» kimi işlənməkdədir. Cənubi Azərbaycanda da «ağa» aktual olan müraciət formasıdır.

Müasir Azərbaycan dilində «müəllim» müraciət forması, əslində hörmət əlaməti olaraq işləndiyinə baxmayaraq, hamı tərəfindən birmənalı qarşılanmır və çoxları hesab edirlər ki, hamıya «müəllim» demək bu sözü və müəllimlik peşəsini hörmətdən salır.

«Bəy» söylə, «yoldaş» de, «vətəndaş» çağır,
 Hər yetən insana «müəllim» demə.
 Bəlkə heç pedaqoq deyildir fağır,
 Müəllim olmayana «müəllim» demə.

Həkimə «həkim» de, polisə «polis».
 Nə vaxtdan müəllim olub mühəndis?
 «Müəllim» deməsən inciyər rəis?
 «Cənab» de, sən ona, «müəllim» demə.

Bilsən, dil nə çəkir sən in əlindən,
 «Müəllim» kəlməsi düşmür dilindən.
 Utan, xəcalet çək müəllimindən,
 Ayıbdır, çobana «müəllim» demə.

Söz yersiz olanda qiymətdən düşər,
Mənası dəyişər, zinətdən düşər.
Müəllim özü də hörmətdən düşər,
Avama, nadana «müəllim» demə.

Sən də, Bayram Novruz, sözü dürüst də,
Yaxşıya yaxşı da, pisə də pis də.
Şair də, müxbir də, lap jurnalist də,
Hər yazı yazana «müəllim» demə! [5].

«Müəllim» sözündən rəsmiyyət və hörmət əlaməti kimi istifadə oluna və ya müraciət zamanı şəxsin adı ilə yanaşı istənə bilər. Lakin bəzən bu müraciət formasından lazım olmayan yerlərdə, doğru şəxslərə ünvanlanmadıqda, əlbəttə ki, şairin sözlərinə istər-istəməz haqq qazandırmalı olursan.

Ümumiyyətlə, düzgün seçilmiş müraciət forması insanların qarşılıqlı münasibətlərinə güclü təsir göstərir. Qarşısındakı şəxsiyyətin yaşı, cinsi, mövqeyi çox vacib şərtlərdəndir. Hətta məkanın da burada xüsusi rolu var; məişət şəraitində, evdə, küçədə, idarədə, iclasda və s. ola bilər. Məlum olduğu kimi, Mahmud Kaşğari (XI əsr) deyirdi ki, türklər özlərindən yaşca və vəzifəcə kiçiklərə «sən», «böyüklərə «siz» deyiblər. Lakin bizə bunu «rus etiketi» kimi sırıyıb, guya Avropa və rus mədəniyyətindən Azərbaycana gələn bir müraciət kimi qəbul etdirmişdilər.

«Cənab» sözü ərəb mənşəli sözdür, müasir dövrümüzdə yenidən aktuallaşaraq cənab nazir, cənab rektor, cənab səfir və s. formalarda işlənir.

İşgüzar kommunikasiyada da sənədlərdə hörmət əlaməti olaraq müraciət forması kimi işlənir. Başçı, sədr mənasında idarə və ya hər hansı bir rəsmi iş yerinin böyüyü mənasında istifadə edilməsindən əlavə, son dövrlərdə adi yol polisində müraciət kimi də işlənəkdədir.

Bəzən danışıda qeyri-etik, qeyri-mədəni müraciət formalarını da tez-tez eşidirik. Məsələn, ə, ay gədə, ay arvad, ədə, day-day, ayə, alə, ərə, əşi, az, ağəz, ay mə, bro, brat, are və s. Bu sözlər müəyyən fonetik dəyişikliyə məruz qalmış sözlərdir. «Əşi» sözünün «a kişi» kəlməsindən əmələ gəlməsi böyük bir ehtimal daşıyır. M.Kaşğarinin lüğətində kişi sözünün qarşısında izahı belə verilir: «Kişi – adam, insan. Bu söz həm tək, həm cəmi, həm kişini, həm də qadını ifadə edir; kişi – qadın, zövcə. Mən bunu yağma elində eşitdim. Ol kişi aldımı? – O evləndimi? [6] Sözün əvvəlindəki ə qədim türk dilində *ər* sözünün qısaldılmış formasıdır ki, mənası adam, şəxs

deməkdir [7, s.25]. Eminli Böyük xanım öz dissertasiya işində «əşi» sözünü bu cür açıqlayır: «Müasir dilimizdə hərə sözünün (hər-ə adam, kəs sözünün, habelə biri, ki-mi) tərkibində işlənən ə ünsürünə əşi tərkibində də rast gəlirik. Bu son söz ə-şi əslində ünsürdən ibarətdir. Həm «ə», həm də «şi» vahidləri eyni mənaya malik olduğundan, «əşi» sözünün hibrid söz olduğunu söyləmək olar. Şi və ya si qədim türk dillərində adam, şəxs mənasında işlənən söz olmuşdur» [8, s.10].

Ağ, ağəz, ayzə sözləri «ay qız» müraciət formasının ixtisarlaşmış şəkilləridir.

Qeyri-rəsmi müraciət formalarından nitqimizdə çox yayılan, qohumluq bildirən sözlərdən istifadə də gündəmdədir. Məsələn, dayı, xala, bibi, əmi, əmioğlu, baba, dedə, dayıoğlu, xalaoğlu, bacıoğlu, gəlinbaci, qızım, nənə, qardaşoğlu, qardaş, ay bala, oğlum və s. Bəzi dialektlərdə özündən böyüklərə, böyük qardaşa, ataya «qağa» müraciət forması vardır ki, kökü çox qədimlərə gedib çıxır. Bunu kaqan –kağan –xaqan sözü ilə və ya arxaik türk dilində kara//qara, yəni böyük, «böyük qardaş» sözünün ixtisara salınmış variantı kimi də qəbul etmək olar. Əzizləmə mənasında başına dönüm, gözümün işığı, qadan alım, dərdin alım, dərdin üreyimə, canım-gözüm, ömrüm-günüm, atam-anam, ceyranım, şəkərim, əzizim müraciət formalarını göstərmək yerinə düşərdi.

Müraciət formalarından, xitablardan radio-televiziya verilişlərində, şou proqramlarda, el şənliklərində, yas mərasimlərində, konsertlərdə, müəyyən tədbirlərdə və s. istifadə olunur. Məsələn, əziz dinləyicilər, hörmətli tamaşaçılar, xanımlar və cənablar, hörmətli münsiflər heyəti, əziz dostlar, analar, bacılar, yaxın-uzaq yerdən gələnlər, əziz dostlar və hörmətli qonaqlar, tədbir iştirakçıları və s.

Eminli Böyükxanım öz tədqiqat işində müraciət formalarının bu funksiyalarını göstərir: 1) çağırış – yalnız müraciətin ünvanını göstərir; 2) diqqəti cəlb etmə – fikri, mənanı birbaşa adresata çatdırmaq məqsədi güdür; 3) təyin qəbul edib mürəkkəbləşərək qiymətləndiricilik funksiyası – yəni bu zaman adresatın fərdi xüsusiyyətləri təhlil edilir, daxili xarakterinə münasibət bildirilir; 4) əlaqəyaratma – nitqi davam etdirmək və bir mövzudan digərinə keçməyi tənzimləyir; 5) təsir – həmsöhbətə təsir etməklə onda fikir və rəy yaratmaq [8, s.8].

Azərbaycan dilində müraciət formalarından xeyli danışmaq mümkündür. Dil inkişaf edib zənginləşdikcə, siyasi-ictimai hadisələr dəyişikliyə uğradıqca, neologizmlər çoxluq təşkil etdikcə, dildə islahatlar aparıldıqca müraciət formalarında istər-istəməz yenilənmələr və ya tarixən keçmişə baş vurmalar labüddür. Nə olursa olsun, hər bir zaman kəsiyində müraciət formalarının, xitabların düzgün seçilməsi və yerli-yerində işlənməsi dilimiz üçün vacib şərtlərdəndir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Eynulla Mədətli. «Bəy»i bəyənmədik, «Müəllim»i də hörmətdən salırıq: 525-ci qəzet, 525.az <http://525.az/news/13.81.11>
2. Firuz Mustafa. Adımızın yanına hansı sözü yazaq? Vaxt.az <http://vaxt.az>, 17.11.2014
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988
4. İ saxanlı H. Müraciət formaları: Tarix və bu gün. «Baku Post». 25.08.2012. «Xəzər Xəbər, №310, Sentyabr, 2012
5. Bayram Novruz. Müəllim demə. «Elm və Din», 9 mart, 2013
6. Kaşğari M. «Divanü Lüğat-it-Türk. Bakı, 2006, III c.
7. Azərbaycan dilinin etimologiyası və onomastika məsələləri. Bakı, 1990
8. Eminli Böyükxanım. Azərbaycan danışiq dilində müraciət formaları. (Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avto-referatı). Bakı, 2015

Şəlalə Abdullayeva

DİLİMİZDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ MÜRACİƏT FORMALARINA MÜNASİBƏT

XÜLASƏ

Məqələdə söhbət Azərbaycan dilində istifadə olunan müraciət formalarından gedir. Bu müraciət formalarının yaranması, tarixi, eyni zamanda etimologiyası ilə bağlı fikirlər də müəllif tərəfindən təhlil olunmuşdur. Həmçinin onların ictimai-siyasi hadisələrin fonunda dəyişməsi, yenilənməsi və aktual olması məsələləri qabardılmışdır. Bəzilərinin keçmişdə aktual olub sonradan öz ümumişləkliyini itirməsi və müəyyən müddətdən, bəlli bir zamandan sonra təkrar öz fəallığını bərpa etməsi məsələləri məqələdə geniş şəkildə izah edilmişdir. Müəllif göstərir ki, bu məsələ nəinki dilçilərin, bütün ictimaiyyətin diqqət dairəsində olan bir şeydir. Xalqın bu kitablara qarşı birmənalı olmayan, fərqli münasibətləri bir qrup ziyalının marağına səbəb olmuşdur. Bu ziyalılardan fikirləri, rəyləri, gəldikləri qənaətlər məqələdə qeyd edilmişdir. Üstüörtülü olsa da, müəllif bu problemə öz münasibətini bildirmiş və hesab etmişdir ki, hələ də müraciət formaları müzakirəyə səbəb olan bir məsələ kimi gündəmdə durur.

Açar sözlər: müraciət formaları, dilçilər, ictimaiyyət, ictimai-siyasi hadisələr, zaman, rəsmiyyət, hörmət, etik münasibət, ünsiyyət

Абдуллаева Шалала

ОТНОШЕНИЕ К НЕКОТОРЫМ ОБРАЩЕНИЯМ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ В НАШЕМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

В статье речь идёт об адресах, используемых в азербайджанском языке. Автором были проанализированы и представления о происхождении, истории и этимологии этих адресов. Освещаются вопросы их изменения, обновления и актуальности на фоне общественно-политических событий. В статье подробно освещены вопросы того, что некоторые из них были актуальными в прошлом, а затем теряли свою актуальность и возобновляли свою деятельность через определённый промежуток времени. Автор показывает, что данный вопрос привлекает внимание не только лингвистов, но и всего общества.

Неоднозначное и различное отношение людей к этим адресам привлекло внимание группы интеллектуалов. Мнения, взгляды и выводы этих интеллектуалов упоминаются в статье. Хотя имплицитно, автор выразил свое отношение к этой проблеме и считает, что эти выступления до сих пор стоят на повестке дня как вопрос, вызывающий дискуссию.

Ключевые слова: обращения, лингвисты, общество, общественно-политические события, время, формальность, уважение, этическое отношение, общение

Abdullayevah Shalala

ATTITUDE TO SOME APPLICATION FORMS USED IN OUR LANGUAGE

SUMMARY

In the article, we are talking about addresses used in the Azerbaijani language. At the same time, the ideas about the origin, history, and etymology of these addresses were also analyzed by the author. The issues of their change, renewal and actuality against the background of social and political events are highlighted. The issues of some of them being relevant in the past and then losing their relevance and resuming their activity after a certain period of time are explained in detail in the article. The author shows that this issue is not only linguists' attention but the whole public's at-

tention. The ambiguous and different attitudes of the people towards these addresses have attracted the interest of a group of intellectuals. The opinions and conclusions of these intellectuals are mentioned in the article. Although implicitly, the author expressed his attitude to this problem and believed that these speeches are still on the agenda as an issue that causes discussion.

Key words: speeches, linguists, society, socio-political events, time, formality, respect, ethical attitude, communication

Şəlalə ABDULLAYEVA*

s.calalqizi@mail.ru

BƏZİ TOPONİMLƏRİN ETİMOLOJİ ARAŞDIRMALARI BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏR

Dil xalqın, cəmiyyətin milli sərvətidir. Ona görə də cəmiyyətdə baş verən hadisələr birbaşa dildə də özünü göstərir, onun təşəkkülünə, dəyişmələrə məruz qalmasına təkan verir və hər ikisi paralel şəkildə tarixi bir yol qət edir. Bu dəyişiklik və tarixi proseslər nəsil-dən-nəslə ötürülərək onların milli və mənəvi varlığında əhəmiyyətli rol oynayır. «Dilin hər dövrün şərtləriylə bağlı olaraq dəyişmə və inkişafı dilin daxili və xarici quruluşundan irəli gələn dəyişmə və inkişaf kimi iki şəkildə özünü göstərir. Daxili quruluşdan irəli gələn dəyişmələr dilin öz təşəkkül və təbii inkişaf xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Daxili dəyişmələri dilin öz qrammatik quruluş, dil qaydaları müəyyənləşdirir.

Dilin xarici quruluşundakı dəyişmələr isə cəmiyyətlər, xalqlar (millətlər) arasındakı müxtəlif münasibətlərdən, ünsiyyətlərdən irəli gələn təsirlər nəticəsində baş verir. Türk dilinin əski çağında işlənən «ərdəm» sözünü sonralar ərəbcə «fəzilət», «aqca» sözünü farsca «para» və s. əvəz etdi (Ergin Muhərrəm. Türk Dil Bilgisi. Bayrak. İstanbul, 1992), [1, s.108].

Bir xalqın qədimliyi, tarixi onun dilində olan sözlərdə də özünü göstərir, yetər ki, bu kəlmələrin yaranma tarixini, etimologiyasını, kökünü düzgün təyin edəsən. Tarix boyu

* Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

yadelli işğalçıların basqınlarına məruz qalmış Azərbaycanımız, ərəb, fars, rus xalqlarının təsiri altında öz doğma kökündən, türklülüyündən uzaq düşmüş, təhrif olunmuş izahlarla alınma sözlər kimi qəbul edilmiş əsil milli kəlmələrimiz lüğətlərdə öz əksini tapmışdır.

Xüsusilə, toponimlərimizin yanlış etimoloji izahı bəzi dilçilərin «səyi» və «inadı» nəticəsində elmimizə və beynimizə yeridilmiş, özünə yaxşıca yuva, qəlib salıb nəsil-dən-nəslə, beləcə təhrif olunmuş variantlarda bu günümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Məsələn, götürək paytaxtımız Bakını. Hələ də çox adam bu toponimi fars dilindən alınmış «Küləklər şəhəri» kimi qəbul edir.

Görkəmli tədqiqatçı Əjdər Fərzəli Bakı sözü barəsində yazır: «Azərbaycanın qədim paytaxtı Bakı əslində Odun ürəyində yerləşir. Əski insan bu şəhəri Tanrı yeri – Məskəni adlandırır. Məşhur alim S.Aşurbəyli bu şəhərin «Bağ-i»/bağ-lar, bağ-lar, boq-lar; tanrılı olanlar. – Ə.F) türk qəbiləsinin adını daşdığı bildirir. Elm bu fikri qəbul edəndən sonra da yorumçular geri çəkilmək bilmir. S.Aşurbəylinin misalında «Bakı»nın ən qədim, yazılı variantı «Bakhau» – 4000 il əvvəldən soraq verir. Yozumların çoxu isə ən yaxın variantlardan biri – «Bakuh» ətrafındadır. Burada sözün kök hissəsi zorla parçalanır, «bak-un» əvəzinə «ba-kuh» şəklində. «Ba» dönüb olur fars dilində «külək», «kuh»da yenə də fars dilində «dağ». Həqiqətdə isə «Bakı» adının kökündə bak/baq/bağ/boq: Tanrı dayanır və həmin birhecalı «bak» – «bağ» heç cür parçalana bilmir, bu mümkün deyil. Yuxarıdakı parçalanma elmin əksinə gedən siyasət üsuludur. Qəbilənin adı da ərazinin od-məzmununu, odun «Tanrı» sayılmasına əsaslanıb. həmin əsasla; Bakı – Bak /Baq/Bağ/Boq: Tanrı şəhəridir» [2, s.155].

Halbuki Mahmud Kaşğari XI əsrdə bu sözün mənasını «təpə, yüksəklik» kimi verir. Nəzərə alaq ki, onun «Divanü lüğət-it-türk» əsəri toponimika, tarix, coğrafiya və s., xüsusən də, dilçilik kimi elm sahələri üçün çox qiymətli bir mənbə, istinad mərkəzidir və hələ də öz əhəmiyyətini itirmir, getdikcə daha da dərinlən tədqiq olunmağa layiq görülür. Bu lüğət türk xalqlarının mədəniyyət tarixində nadir bir tapıntı, əvəzolunmaz bir məxəzdir. M.Kaşğari türk dilini «xaqaniyyə türkcəsi» adlandırır və vətənpərvərlik, millilik nümayiş etdirərək sübut edirdi ki, o, ərəb dilindən heç də geri qalan deyil, əksinə öz zənginliyi ilə bütün dillərə meydan oxuyacaq bir lisandır. M.Kaşğarinin aid olduğu Qaraxanilər sülaləsi ərəb-fars dillərinin bütün Şərq aləmində hökmran olduğu bir dövrdə özlərinin rəsmi dilini dövlət dili kimi qəbul etmişlər. Görkəmli türkoloq Cəfər Cəfərov yazır: «Dövrün ictimai-siyasi hadisələrini doğru anlayan və ondan düzgün

nəticə çıxaran M.Kaşğari bəlkə, elə ona görə üzünü ərəblərə tutaraq, Qaraxanilər dövlətinin gücünü, onların möhkəm dövlət aparatına malik olduğunu və beləliklə, bu dövlətdə türk dilinin yaşayacağını qabaqcadan xəbər verərək demişdir: «Türk dilini öyrənin, çünki onların hökmranlığı çox uzun çəkəcək» [3, s.152].

İndi isə keçək «Azərbaycan» toponiminin etimologiyası məsələlərinə. Bu sözü səhvən ərəb və fars mənşəli hesab edənlər vardır. Ümumilikdə, odlar ölkəsinin adı od kəlməsi ilə əlaqəli hesab olunur. Orta əsr ərəb coğrafiyaşünasları bu sözün əvvəl Adarbador olduğunu qeyd edirlər, yəni atəş mühafizəçisi. «Adar-atəş və baycan-mühafizə» deyə izah edirdilər. Bildiyimiz kimi, burada Zərdüşt məbədləri olduğu üçün «Azər» kəlməsini pəhləvi dilində «atəş», «beyqan» hissəsini isə «atəş mühafizəçisi» (Yaqut əl Həməvi) deyə təqdim edirdilər. Bundan başqa, «Azərbaycan» toponiminin etimologiyası ilə bağlı belə yorumlar da vardır: Atarbadkan (an-tar-bad-kan) «mağlar yurdu», «atəşpərəstlər ölkəsi» (farsca); Atarpatqan (atar-büt-qan) «tanrı odunun bu-lağı», «od tanrısının yeri» (fars); Azərbaycan (azər-baykan) «od evi», «od qoruyucusu» (Yaqut əl-Həməvi); Adərbadkan (adər-abad-qan) «odda abadlaşmış ölkə», yaxud torpaq (fars); Azərbaycan (azər-bayqan) «böyüklerin/bayların uca yeri» (türk); Adirpati (andir-pat-i) «dağlı-təpəli düzən yer», «dağ silsiləsi düzəni» (türk), Azərbaycan (az-ər-bay-qan) «uğurlu, yaxşıistər Günəş, varlı ata» (türk); Azərbaycan (az əri-bayqan) «azəri yurdu» (türk); «Azərbayqar (az-ər-bi-qan) «azər boylarının ölkəsi» (türk) [4].

«Azərbaycan» sözündəki as//az hissəciyi ta qədimdən «as ər»lərlə bağlıdır. Bunu məşhur türkoloq Cəfər Cəfərov öz tədqiqatlarında yekun konsepsiya kimi «aslar» adlandıraraq təqdim edir. Alim toponimlərlə bağlı iki istiqamətdə tədqiqat və təhlillər aparırdı: a) qədim mədəniyyət abidələrinin və onların üzərindəki izlərin qədim türk damğa və işarələri müstəvisindən təhlili; b) ümumtürk dilləri kontekstində etimoloji izahı.

Böyük Norveç alimi və səyyahı Tur Heyerdal Qafqazın ən qədim sakinlərinin aserlər – azərlər, Aser xalqı – Azər xalqı – Azərbaycan xalqı olduğunu və onların e.ə. III-II minilliklərdə də həmin ərazidə, həmin adla tanındıqlarını qeyd etmişdir [5, s.27].

O qeyd edirdi ki, Şumer-Qobustan mədəniyyəti eyni mədəniyyət olmuşdur. C.Cəfərov bu barədə yazır: «Müəllif Norveç saqalarına əsasən norveçlərin əcdadı olan «Odin Aser»in «Birinci as ər» tayfasından olan – C.İ.C) Qafqaz dağlarının və Qara dənizin şərqindən, «Aser» adlanan yerdən gəldiyini təsdiq etməklə Norveç alimlərinin də öz əcdadlarının göstərilən ünvandan köçüb gəlmə olduğu fikrini nəzərə çatdırmaq istəmişdir. Belə qiymətli məlumatların biri 1241-ci ildə islandiyalı Sporr Sturlasan

tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu mənbə vikinq krallarının da «Odin Aser» in nəslindən olduğunu əks etdirir.

Herodot (e.ə. V əsr) təsdiq edir ki, yad yerdən gəlmə adamlar yerlilər tərəfindən öz tayfasının adı ilə çağırılırdı. Qədim as türkləri isə sayılı tayfalardan ibarət idi. Buna görə də «Bir as er» əvəzinə «Odin as er» adlanmış həmin tarixi şəxs saqaya (salnaməyə) görə öz tayfası ilə birlikdə «Aser»dən mühacirət edərək Rusiya, Saksland və Danimarkadan keçərək İsveçə gəlmiş və o burada vəfat etmişdir.

«Aser»in öz qohum –əqrəbası ilə Qafqazdan köçüb gəlməsinin səbəbi çox müxtəlif ola bilərdi. IX əsr tarixçisi Əl İstəxri xəbər verir ki, ərəblər Arazətrafi rayonlarda yaşayan asərləri qılıncdan keçirdi və onları bütünlüklə məhv etdi. Ehtimal ki, «Bir Aser»in və digər asərlərin öz vətənlərindən köçüb getməsi səbəblərindən biri də onlara qarşı edilən zülümkarlıqlar olmuşdur.

Xatırladaq ki, asərlərin adı təkcə Norveçdə deyil, müasir dünyanın bir sıra ölkələrində də çəkilməkdədir. Aslar/azlar və onların damğa-işarələri barədə də bu sətirlərin müəllifi ilk olaraq 1983-1987-ci illərdə müxtəlif mətbu orqanlarda çıxış etmişdir.

Bu məqalələrdə asların türkdilli, həm də Azərbaycan xalqının etnogenezində həlledici amil olması barədə müəyyən fikirlər söylənmişdir» [3, s.142].

Əjdər Fərzəli Azərbaycan sözündəki «azər» komponentinin «Avesta»da işləndiyini (7-12 min il əvvəl) söyləyir və qeyd edir ki, bu söz müstəqil mənə daşıyaraq «Od Tanrısının oğlu» məzmununu verir. Hətta bu sözün quruluşca düzəltmə olduğunu deyir [2, s.139]. Tədqiqatçı yazır: «Azər»də «Az» komponenti az-ad, az-at-ad, at-ad-az variantlarının ardıcılığı ilə bağlıdır. Samit ardıcılığında d-z, t-d-z, z-d daxili yaxınlığa malik ikili səslərdir, şifahi nitqdə bu səslərin bəzən biri o birini əvəz edir. Xüsusən, Z-D əvəzlənməsi (S-Ş, K-Ç) dil önü «k» ilə yanaşı daha çox müşahidə edilir. At-ad, ot-od, ad-az belə əvəzlənməni əks etdirir. Bu gün bəzi Hind-Avropalılar: ruslar, slavyanlaşmış bolqarlar və başqaları «Azərbaycan» adını «Aderbaydjan», «Azerbaydjan», «Adjerbaydjan» və s. şəkillərində tələffüz edirlər [2, s.140].

Bunu nəzərə alsaq, «azər» sözünün adr/adır/azr/ atur/adur formalarında işlənməsi tam məntiqə uyğundur. Tur Heyerdal yazırdı ki, Şumer və Qobustan mədəniyyətləri eynidir və e.ə. VI-IV minilliklərdə Şumerlərin dövründə Qafqazın Şərqində, yəni indiki Azərbaycan ərazisində yaşayan yerli xalqlar asərlər adlanıblar. Yuxarılarda qeyd etdik ki, Azərbaycan adı bir çox mənbələrdə və dillərdə müxtəlif variantlarda işlənmişdir, bundan başqa, Herodot onu «Atropaten», gürcülər «Adrobadaqani», Suriya və Bizansda «Adorbiqan», «Adarbaqan» adlandırmışlar. Sözün o biri hissəsi, yəni bay-

can, baykan, biqan, baqan kəlmələri də müxtəlif yozumlara məruz qalmışdır. Bu barədə Əjdər Fərzəli öz mülahizələrini belə təqdim edir: «Azərbaycan»ın, sonrakı variantlarda «bayqan» komponenti Muqan/Muğan, Turan – yer adları kimi, «an» tərkibi «Tanrı», «ana», «yer» məzmunu daşımışdır. Baqan –baq/boq: Tanrı yeri, Turan-tur/otr/adr/antr: Tanrı yeri, hər ikisi «Tanrıçılığın yeri» məzmunundadır. Dünyanın ən qədim dini – Tanrıçılıq: tək, vahid, bir olan Tanrıya inam bilavasitə Azərbaycan və başqa türk xalqlarının adı ilə bağlıdır. «Azərbaycan»ın bugünkü «can» komponenti daha qədim «kan»/ «qan» variantlarından törəmişdir» [2, s.140].

Bundan başqa, Azərbaycan sözündəki azər hissəciyi ilə bağlı xalqımızın adlanmasının üzərində də bir qədər dayanmaq olar. Məzmunca «as ər» mənasını verən bu kəlmədəki aslar haqqında Danimarka alimi Vilhelm Tomsan mənşəyi məlum olmayan xalq kimi məlumat verirdi. Cəfər Cəfərov isə haqlı olaraq deyirdi ki, aslar təkcə Qafqazda deyil, Uraldan Altaya qədər və çox uzaqlarda məşhur olmuşlar. «Qafqaz» sözünü də kap ak as → kapkas → ağ asların yaşayış məskəni kimi izah edirdi [3, s.122] Ağ ər aslar (oğuzlar) mənasında başqa mənbələrdə «ağ üz» kimi də təqdim olunur. İş burasındadır ki, alimin qeyd etdiyi kimi, noqay türklərində indi də ağ (oğuz) və qara (qıpçaq) as tayfalarının adına rast gəlmək olur [6, s.132, 134].

Bugünkü gündə azərbaycanlıları bəzən azərilər və yaxud azəri türkləri də adlandırırlar. Adı coğrafi məkanın adı ilə eynilik təşkil edən xalqımızın bir sıra nümayəndələri, o cümlədən biz də belə hesab edirik ki, azərilər kəlməsi yanlış ifadədir. Buradakı «i» səsi kəlməni öz türk kökündən uzaqlaşdırıb, farslılığa yaxınlaşdırır. Əslində «Ər» hissəciyi olduğu kimi qalıb heç bir şəkilçi qəbul etmədən asər – adər – odar – azər variantlarında düzgün məzmun və mənasında söz tərkibində oturmuşdur. Bu baxımdan da bizim azəri, azəri türkü yox, azərlər adlanmağımız məqbul sayılır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Məmmədova P. Dil siyasəti. Bakı: AzAtaM, 2003
2. Əjdər Fərzəli Qorqud. Dədə Qorqud sözü. Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1999
3. Cəfərov C. Milli etnik yaddaşın izi ilə. Bakı: Səda, 2005
4. <https://kayzen.az>blog>azerbaycan>
5. Heyerdal Tur. Azərbaycan teli. Azərbaycan. Los-Anceles, 1995
6. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. М., Б., 1940

BƏZİ TOPONİMLƏRİN ETİMOLOJİ ARAŞDIRMALARINI BARƏDƏ MÜLAHİZƏLƏR

XÜLASƏ

Bir xalqın qədimliyi, tarixi onun dilində olan sözlərdə də özünü göstərir. Yetər ki, bu kəlmələrin yaranma tarixini, etimologiyasını, kökünü düzgün təyin edəsən. Dilin daxili dəyişmələrini öz qrammatik quruluşu, dil qaydaları müəyyənləşdirir. Xarici quruluşundakı dəyişikliklər isə ictimai-siyasi təsirlər nəticəsində baş verir. Buna görə də dilimizdəki sözlər öz kökündən, türklüyündən uzaqlaşmış və yanlış etimoloji izahlara məruz qalmışdır. Azərbaycanda olan bəzi toponimlərə M.Kaşğarinin, lüğətində Herodotun əsərlərində, görkəmli türkoloqların tədqiqatlarında rast gəlmək olur. İllərlə ərəb və fars mənbələrindən qaynaqlanıb Azərbaycan və Bakı toponimlərinin etimologiyasını, mənasını yanlış yerlərə yozmuşlar. Bu baxımdan, məqalədə Ə.Fərzəli, C.Cəfərov, T.Heyerdal kimi tədqiqatçıların əsərlərindən gətirilən faktlarla bu sözlərin tərkibi, onu təşkil edən komponentləri haqqında əğlabatan mülahizələr, fikirlər təhlil olunur. Əsas da türk dünyasında məşhur olan «as» və «ər» konsepti haqqında maraqlı, vətənpərvər münasibətin təqdimatı məqalədə maraq doğurur. Hətta Azərbaycan dilindəki bir çox sözlərin Şumer dilindəkilərlə eyniliyi xalqımızın, dilimizin minilliklərdən gələn tarixindən xəbər verir.

Açar sözlər: toponim, etimologiya, məna, kök, mənbə, söz quruluşu, tərkib, mülahizə, tədqiqat

Абдуллаева Шалала

СООБРАЖЕНИЯ ПО ЭТИМОЛОГИЧЕСКИМ ИССЛЕДОВАНИЯМ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ

РЕЗЮМЕ

Древность и история народа также отражаются в словах его языка. Достаточно правильно определить происхождение, этимологию и корень этих слов. Внутренние изменения языка определяются его собственной грамматической структурой и языковыми правилами. Изменения во внешней структуре происходят в результате социальных и политических воздействий. Поэтому слова в нашем

языке отошли от своих корней и тюркизма и подверглись неправильным этимологическим объяснениям. Некоторые топонимы в Азербайджане можно найти в словаре М.Кашгари, в трудах Геродота, в исследованиях видных тюркологов. Этимологию и значение топонимов Азербайджана и Баку годами писали на основе арабских и персидских источников неправильно. С этой точки зрения в статье анализируются факты из работ таких исследователей, как А.Фарзали, Дж.Джафаров и Т.Хейердал, а также обоснованные соображения и мнения о составе этих слов и составляющих их компонентах. В статье представляет интерес, главным образом, представление интересного, патриотического отношения и популярным в тюркском мире понятиям «ас» и «эр». Даже тождество многих слов в азербайджанском языке со словами в шумерском языке указывает на тысячелетнюю историю нашего народа и языка.

Ключевые слова: топоним, этимология, значение, корень, источник, структура слова, состав.

Abdullayevah Shalala

CONSIDERATIONS ON ETYMOLOGICAL STUDIES OF SOME TOPONYMS

SUMMARY

The antiquity and history of a nation is also reflected in the words in its language. It is enough that you define the origin, etymology and root of these words correctly. The internal changes of the language are determined by its own grammatical structure and language rules. And changes in the external structure occur as a result of social and political influences. Therefore, the words in our language have moved away from their roots and Turkishness and have been subjected to wrong etymological explanations. Some toponyms in Azerbaijan can be found in the dictionary of M.Kashgarri, in the works of Herodotus, and in the researches of prominent Turkologist. For years, they have written the etymology and meaning of the toponyms of Azerbaijan and Baku based on Arabic and Persian sources in the wrong places. From this point of view, the article analyzes the facts brought from the works of researchers such as A.Farzali, J.Jafarov, T.Heyerdal and reasonable considerations and opinions about the composition of these words and the components that make them up. Mainly, the presenta-

tion of an interesting, patriotic attitude about the concept of “as” and “ar” which is popular in the Turkish world, is of interest in the article

Key words: toponym, etymology, meaning, root, source, word structure, composition, reasoning, research.

Şəlalə ƏLİYEVƏ *

shalalaa767@gmail.com

VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL KOMMUNİKASIYANIN ROLU

İnsanın həyatının və fəaliyyətinin əsasını kommunikasiya təşkil edir. Anlaşma zamanı İnsanlar müxtəlif məlumat növünə, kommunikasiya formalarına müraciət edirlər. Kommunikasiya ünsiyyət, rabitə, əlaqə mənasını ifadə edir. Gündəlik həyatda biz müxtəlif insanlarla müxtəlif şəraitlərdə ünsiyyətdə oluruq, məsləhətləşirik, danışıqlar aparırıq, hiss və düşüncələrimizi paylaşırıq. Göründüyü kimi, ünsiyyətsiz, kommunikasiyasız fəaliyyət mümkün deyil.

Ünsiyyət nitq vasitəsilə baş verir. Ünsiyyət zamanı biz başqalarını dinləyir, onların yazdıqlarını oxuyur, öz fikirlərimizi danışmaq və yazmaqla ifadə edirik. Bütün peşə sahibləri öz işini yerinə yetirərkən ünsiyyət qurmaya, danışıqlar aparmaya, sual verib, cavab almaya məcburdur. Belə demək olar ki, insan fəaliyyətinin uğuru düzgün kommunikasiyadır. Ünsiyyət formal və qeyri-formal xarakter daşıyır. Formal ünsiyyət müəssisədə, təşkilatda hər birimizin rəsmi statusu ilə şərtlənən ünsiyyətdir. Qeyri-formal ünsiyyət isə şəxsi xarakterli ünsiyyətdir.

İnsan fəaliyyətinin, xüsusən peşəkar fəaliyyətin uğuru düzgün kommunikasiyadan, nitq fəaliyyətindən asılıdır. Deməli, kommunikasiya peşəsindən asılı olmayaraq həkimin də, müəllimin də, satıcının da hər kəsin həyat və fəaliyyətinin əsasını təşkil edir.

Kommunikasiyanı, ünsiyyəti müxtəlif vasitələr təmin edir. Bu cür kommunikasiya vasitələri verbal və qeyri-verbal kommunikasiya vasitələridir. Verbal kommunikasiya vasitələri dil, nitq vasitəsilə təmin edilir. Yəni hansı dildən istifadə etməsindən asılı olmayaraq hər bir dil daşıyıcısı nitq vasitəsilə ünsiyyət qurur, öz fikir və düşüncələrini

* BDU.Filologiya fakültəsi, müəllim

ifadə edir. Qeyri-verbal kommunikasiya isə dilin, nitqin köməyi olmadan həyata keçirilir və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə olunur. Onlara mimika və jestlər, səs tonu, intonasiya, fasilə və s. aiddir.

Verbal kommunikasiya dil və nitqin qarşılıqlı təsiri ilə əlaqədardır. Dil mürəkkəb quruluşa malikdir. Hər bir dil söz sistemindən ibarət olan lüğət tərkibinə malikdir. Dil ümumidir, nitq isə fərdir. Dil nitqdən həcmcə genişdir. Dil ünsiyyət vasitəsi, nitq isə ünsiyyət prosesidir. Nitq təfəkkürü formalaşdırır. Dil sabit, nitq isə dinamikdir.

Verbal kommunikasiyanın iki növü məvcuddur: şifahi kommunikasiya (nitq), yazılı kommunikasiya (nitq). Şifahi nitq eşidərək qavranılan, tələffüz edilən, başa düşülən tarixən ən qədim nitq növüdür. Şifahi nitq zamanı insanlar bir-birini eşidir və görürlər. Şifahi nitqi danışan İnsanın mimikası və bədəninin ifadəli hərəkətləri, səsinin ahəngi müşayiət edir və onun anlaşılmasına şərait yaradır. Ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, yazılı nitq vasitəsilə, görmə vasitəsilə qavranılır. Şifahi və yazılı nitqin əsas xüsusiyyətləri onların oxşar və fərqli cəhətləridir. Şifahi nitq daha əvvəl, əlifba və yazı meydana çıxmamış yaranmışdır. Yazılı nitq isə daha sonra yaranmışdır. Şifahi nitq danışılır və eşidilir, yazılı nitq yazılır və oxunur. Şifahi nitq qısa və sadə olur, yazılı nitq isə uzun və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olur. Şifahi nitq çox sürətlidir, yazılı nitqin sürəti isə xeyli zəif olur. Şifahi nitq orfoepik normalara tabedir, yazılı nitq isə orfoqrafik normalara tabedir və s. Şifahi nitqin əsas növləri daxili və xarici nitqdir. Xarici nitq səslidir, daxili nitq isə səssiz nitqdir. Xarici nitq danışığ səsleri ilə ifadə olunur. Bu nitq eşidilən, görülən və tələffüz edilən nitqdir. Xarici nitqdə qrammatik qayda-qanunlara, ədəb normalarına əməl olunmalıdır.

Daxili nitq tələffüz olunmayan, səslənməyən nitqdir. Daxili nitq xarici nitqdən fərqli olaraq qaişiq, sərbəst, heç bir qadağa qoyulmayan, norma və qaydalara tabe olmayan azad nitqdir. Daxili nitqə bəzən lal nitq də deyilir. Bu nitq nə eşidilir, nə də ona müdaxilə edilə bilər.

Ünsiyyət şəraitindən, məzmunundan asılı olaraq nitqin monoloji, dioloji, poliloji növləri vardır. Monoloji nitq başqa nitq növlərinə nisbətən daha geniş mövzunu əhatə edir. Monoloq öz-özünə və ya bir neçə şəxsə, dinləyiciyə ünvanlanan sərbəst nitq növüdür. Monoloji nitq bir adamın öz fikrini ardıcıl şəkildə şərh etməsi, başqalarının onu dinləməsidir. Monoloqu söyləyən adam zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, danışdığı dilin qayda-qanunlarına yiyələnəlməlidir. Monoloji nitq daha çox televiziya, radio, təhsil və s. yerlərdə işlədilir. Monoloji nitqin təsviretmə, məlumatvermə, inandır-

ma kimi növləri vardır. Monoloji nitq mimika, jest, intonasiya ilə ifadə olunur. Bu nitq dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün danışıqdan yüksək nitq mədəniyyəti tələb edir.

Dioloji nitq danışıq mənasındadır. Dialoq, söhbət şəklində olur. Dioloji nitqdə iki nəfərin iştirakı olur. Bu nitq iki şəxs arasında canlı ünsiyyət, danışıqdır. Dioloji nitqin həmsöhbətləri bir-birini anlamalıdır. Dioloji nitqin əsas xüsusiyyəti belədir ki, danışan əvvəlcə düşünür, sonra fikrini ifadə edir. Digəri isə əvvəlcə dinləyir, düşünür, sonra deyilənlərə öz münasibətini bildirir. Dioloji nitq zamanı dil normalarına əməl edilməli, fasilə və intonasiya gözlənilməlidir. Dioloji nitq zamanı intonasiya və jestlərdən də istifadə etmək olur. Bu zaman etik normalara əməl etməyi unutmamalı, kobud sözlərə, yersiz jestlərə yol verilməməlidir. Bununla yanaşı dioloji nitq zamanı danışanlar bir-birinin sözünü kəsməməli, dinləməyi bacarmalıdırlar. Dioloji nitqin sual-cavab, deyişmə, diskussiya, müzakirə və s. kimi növləri vardır.

Poliloji nitq çox mənasını ifadə edir. Poliliji nitq ikidən çox adamın söhbəti, danışığı nəzərdə tutulur. Dioloji nitq kimi poliloji nitqin də diskussiya və müzakirə kimi növləri vardır. Monoloji nitqə nisbətən dioloji və poliloji nitq daha çox gündəlik danışıqda, işdə, ailədə, ictimai yerlərdə, televiziya verilişlərində geniş istifadə olunur.

Dialoji və poliloji nitq sosial əhəmiyyət daşıyır. Bu nitqlərdən nüfuzlu adamların apardıqları danışıqlar, mübahisəli məsələlərin həlli zamanı istifadə olunur. Belə hallarda danışıq aparən şəxslərdən böyük natiqlik məharəti, nitq mədəniyyəti tələb olunur.

Qeyri-verbal kommunikasiya vasitələri dildən, nitqdən kənar vasitələrdir. Onlara mimika və jestlər aiddir. Səs, intonasiya, vurgu qeyri-verbal vasitə növünə aiddir. İntonasiyanın əsas elementləri fasilə, melodiya, temp və tebrdir. Şifahi nitq bəşəriyyətin, insanlığın təşəkkül tarixidir. Şifahi nitq cəmiyyətdəki rolu baxımından daha əvvəl, hələ yazı meydana gəlməmiş yaranıb. Şifahi nitq danışıqlı və eşidilir, şifahi nitqin leksikasında hamıya aydın, ümumişlək sözlərdən daha çox istifadə olunur, şifahi nitqdə cümlələr qısa və sadə olur, şifahi nitqin axını sürətli olur, şifahi nitq orfoepik normaya tabe olur, burada nitqi daha aydın edən imkanlardan – mimika, jest, intonasiya, vurğu və fasilədən istifadə edilir.

Kommunikasiya prosesində qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrindən olan mimika danışanın üz əzələlərinin hərəkətidir. Mimika göz, qaş, alın, ağız və dodaq vasitəsilə üz hərəkətləridir. Mimikanın bir çox növü vardır. Məs: sevinc, xoşbəxtlik, qorxu, nifrət, laqeydlilik və s. İfadəli üz hərəkəti gözlərdə əks olunur. Belə bir məsəl var, “gözlər qəlbin aynasıdır”. Bir baxış insanda min sözü əvəz edir. Səmimi münasibət

həmsöhbətin gözlərinə baxaraq anlamaq mümkündür. Həmsöhbət baxışı hiss edərsə söhbətə diqqətlə qulaq asacaq, razılığını bildirəcək və gülümsəyəcək. Ümumiyyətlə, natiqlik sənətində danışan və dinləyən arasında anlaşma, göz teması, baxış nitqin başlangıcı hesab olunur. Ümumiyyətlə, söhbət edən həmsöhbətinin mimikasını anlamağı və görməyi bacarmalıdır.

Danışanın nitq zamanı etdiyi əl-qol hərəkətləri jest adlanır. İnsanın istifadə etdiyi jestlər onun xarakterinə uyğun olmalıdır. Nitqi maraqlı edən jestdir. Yerində edilən hər bir jest nitqin təsirini artırır, dinləyicinin diqqətini daha çox cəlb edir. Danışanın həddindən artıq əl-qol atması, əlini qulagına aparması, barmaqlarını şaqqıldatması, ayaqlarını yelləməsi, saçını ilə oynaması və s. kimi hərəkətlər diqqətin dağılmasına, səbəb ola bilər. Mimika və jestsiz natiqlik sənətini təsvür etmək mümkün deyil.

Yazılı kommunikasiya (nitq) yazının meydana gəlməsindən, əlifba yarandıqdan sonra meydana gəlmişdir. Şifahi nitqdən sonra meydana çıxan yazılı nitq uzunmüddətli inkişaf yolu keçmiş nitqdır. Yazılı nitqin tarixi keçmişdən bu günə qədər qalmış qədim yazılı abidələr, salnamələr və s. kimi yazılı mənbələrdən öyrənmək mümkündür.

Yazılı nitq vasitəsilə ünsiyyət yazılı mətnlərin köməyi ilə həyata keçirilir, görmə vasitəsilə qavranılır. Həmsöhbətlə əks əlaqə adətən, yazılı nitqdə mövcud olmur. Yazan öz oxucusunu yalnız xəyalən təsvür edə bilər. Burada fikrin daha aydın, dəqiq şəkildə ifadə olunması üçün vaxt imkanı genişdir. Yazılı nitqdə mətnin təkmilləşdirilməsi, üzərində düzəlişlər edilməsi mümkündür.

Yazılı nitqi şifahi nitqdən fərqləndirən odur ki, yazılı nitqin köməyi ilə biz öz fikrimizi istək və arzularımızı müəyyən məsafədən istədiyimiz adamlara çatdırırıq. Yazılı nitq məlumatın, informasiyanın nəsil-dən-nəslə ötürülməsində əsas rol oynayır.

XÜLASƏ

VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL KOMMUNİKASIYANIN ROLU

Kommunikasiya insanın həyatının və fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. İnsanlar anlaşma zamanı müxtəlif məlumat növünə, kommunikasiya formalarına müraciət edirlər. Kommunikasiyanın ifadə vasitələri verbal və qeyri-verbal vasitələrdir. Verbal kommunikasiya vasitələri dil, nitq vasitəsilə təmin edilir. Yəni hansı dildən istifadə etməsindən asılı olmayaraq hər bir dil daşıyıcısı nitq vasitəsilə ünsiyyət qurur, öz fikir və düşüncələrini ifadə edir. Verbal kommunikasiyanın iki növü mövcuddur: şifahi

kommunikasiya (nitq), yazılı kommunikasiya (nitq). Şifahi nitq tələffüz edilən, eşidərək qavranılan, başa düşülən nitq növüdür.

Açar sözlər: Kommunikasiya, verbal, qeyri-verbal, ünsiyyət, nitq

SUMMARY

THE ROLE OF VERBAL AND NON-VERBAL COMMUNICATION

Communication is the basis of a person`s life and activity. In the process of understanding, people refer to various types of information and forms of communication. The means of expression of communication are verbal and non-verbal means. Verbal means of communication are provided through language and speech. Regardless of what language is used, each language carrier communicates through speech and expresses his thoughts and ideas. Verbal communication is of two types: verbal communication (speech) and written communication (speech). Oral speech is a type of speech that is pronounced, perceived, and understood.

Keywords: communication, verbal, non-verbal, communication, speech

Yeganə QƏHRƏMANLI*

yeqana@bk.ru

AKADEMİK KOMMUNİKASIYANIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəmiyyət yarandığı gündən elm bəşəriyyətin aparıcı qüvvəsidir. Qloballaşma XXI əsrin intensiv prosesi kimi müasir cəmiyyətin bütün səviyyələrinə, o cümlədən elmə təsir edir. Bu gün akademik kommunikasiya özünün yüksək inkişaf mərhələsində olmasına baxmayaraq, yenə öz axtarışlarını davam etdirir. Çünki akademik kommunikasiyanın inkişafı cəmiyyətin inkişafı ilə birgə addımlayır.

İnsanların müxtəlif sahələrdə, o cümlədən, elmi sferada qarşılıqlı əlaqəsi akademik kommunikasiya əsasında həyata keçirilir. Elmin inkişafı və geniş yayılmasının əsas mexanizmlərindən biri olan akademik kommunikasiya tədqiqatçıların peşəkar ünsiyyətinin bir sıra növ və formalarını əhatə edir. Bu kommunikasiya alimlərin

* Bakı Dövlət Universiteti, müəllim

qarşılıqlı intellektual əlaqəsini gücləndirmək və elmi problemlərin yeni həll yollarını axtarmaq üçün bir yol, elmi fəaliyyətin nəticələrinin təbliği, yeni biliklərin mübadiləsi, əldə edilmiş elmi nəticələrin müxtəlif kanallar və forma vasitəsilə yoxlanılmasıdır.

Beynəlxalq aləmdə elmi kommunikasiya iki istiqamətdə inkişaf edir və aşağıdakı terminlərlə ifadə olunur. Hər iki terminin dilimizə tərcüməsi elmi kommunikasiya olsa da, bu terminləri belə fərqləndirəcəyik: **elmi kommunikasiya** (Science communication) və **elmdə kommunikasiya** (Scientific communication).

Elmi kommunikasiya (Science communication) elmi biliklərin qeyri-mütəxəssislərdən ibarət auditoriyaya çatdırılması, bir sözlə “geniş ictimaiyyət” üçün nəzərdə tutulmuşdur. Yəni müəyyən elm sahəsinə aid biliklər elm adamlarının vasitəsilə kütlələrə - cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinə (şagird, tələbə, dövlət strukturları, media, sosial şəbəkələr) çatdırılır və müvafiq olaraq “xarici elmi kommunikasiya” adlandırılır. Məs: KİV-də nəşrlər, elmi-kütləvi mərasimlər, ictimaiyyətlə əlaqələr və s. Digər tərəfdən, elmi kommunikasiya geniş ictimaiyyəti formalaşdırmaq, məlumatlandırmaq, maarifləndirmək və elmlə əlaqəli mövzular haqqında məlumatlılığı artırmaq üçün geniş auditoriya ilə ünsiyyətlə məşğul olur. Elmi kommunikasiya sözün geniş mənasında elmi ictimaiyyət vasitəsilə alimin elmi fikirlərinin kütləvi şüura təsir prosesidir. Bu ünsiyyət elmin cəmiyyətdəki rolunu əsaslı şəkildə müəyyən etmək və cəmiyyətə elmdən ən yaxşı şəkildə istifadə etmək imkanı verir. Elmi kommunikasiya auditoriya üçün nəzərdə tutulduğuna görə müəyyən mənada kütləvidir.

Elmdə kommunikasiya (Scientific communication) elmi metoda əməl edərək yeni bilikləri alimlərə və ekspertlərə çatdırmaqdır. Elmdə ünsiyyət yeni elmi bilikləri, əsasən, elmi məqalələr, texniki hesabatlar, konfranslarda təqdimatlar və qrant müraciətləri vasitəsilə tədqiqatçılar, alimlər və ekspertlər auditoriyasına çatdırmaq üçün istifadə olunur. Elmdə kommunikasiya dedikdə akademik səviyyədə ünsiyyət, yəni akademik cəmiyyətin nümayəndələrinin bir-biri ilə öz aralarında ixtira və kəşflərinin mübadiləsi nəzərdə tutulur ki, bu da təbii olaraq “daxili elmi kommunikasiya” adlandırılır. Məs: Elmi jurnallarda nəşrlər, konfranslarda çıxışlar və s.

“Bu iki istiqamət (elmi kommunikasiya və elmdə kommunikasiya) bir bütövün hissələridir. Bu bütöv isə akademik kommunikasiyadır” (2,3). Akademik kommunikasiya hər iki istiqaməti özündə birləşdirən mürəkkəb informasiya mübadiləsi sistemidir. Daha dəqiq desək, akademik kommunikasiya elmi kəşf və nəzəriyyələrin, əldə olunan bilik və təcrübələrin mübadiləsini, eyni zamanda ictimaiyyətlə paylaşmağı və ən mühümü isə bunların tədrisini özündə birləşdirir. Akademik kommunikasiya elmi ictimaiyyətdə

peşəkar ünsiyyət növlərinin məcmusu, elmin inkişafının əsas mexanizmlərindən biri, tədqiqatçıların qarşılıqlı fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və əldə edilmiş nəticələrin tədqiqi üsuludur. O, ötürülə bilən mühüm bacarıqdır, rəqəmsal kommunikasiya kanalları və platformalarının artması ilə getdikcə daha vacib olur.

Akademik kommunikasiya aşağıdakı **auditoriyalara** yönəlir:

- alimlər (üzbəüz);
- kütləvi informasiya vasitələri, yeni media vasitələri (onlar həm auditoriya, həm də kommunikasiya kanalıdır);
- dövlət hakimiyyət orqanları (maliyyənin prioritetlərini müəyyən edir);
- biznes strukturlarının nümayəndələri (elmin ixtira və yeniliklərindən istifadə edənlər);
- gənc alimlər, magistrarlar, aspirantlar, doktorantlar, tələbələr, məktəblilər;
- ictimaiyyət (kütləvi auditoriya);

Akademik kommunikasiyanın vəziyyətini elmi ictimaiyyətin həyat qabiliyyəti və onun iştirakçılarının peşəkar ünsiyyətinin səmərəliliyi müəyyən edir. Akademik kommunikasiyaların **strukturuna** aşağıdakı komponentlər daxildir:

- a) birbaşa əlaqələr - şəxsi söhbətlər, əyani elmi diskussiyalar, mübahisələr, şifahi məruzələr və s.;
- b) informasiyanın texniki vasitələrlə tirajının təyin edilməsinə vasitəçilik edən əlaqələr - kitabların, elmi jurnalların, referativ jurnalların nəşri (vasitəçi şəbəkələr) və s.;
- c) qarışıq əlaqələr - elmi konfranslar, konqreslər, elmi-texniki sərgilər; (interaktiv şəbəkələr) və s.

Akademik kommunikasiyanın aktuallaşdığı dövrdə bu sahənin hərtərəfli öyrənilməsinə xüsusi maraq artmış, onun tarixinə nəzər salmaq ehtiyacı yaranmışdı. Akademik kommunikasiya mahiyyətcə **3 inkişaf mərhələsinə** bölünür: ilkin mərhələ; açıq elmə keçid; müasir mərhələ.

İlkin mərhələnin başlanğıcı XVII əsrə təsadüf edir. Belə ki, XVII əsrdən başlayaraq Avropada şəxsi əlaqələrə əsaslanan, şəxsi görüşlərlə və məktublar mübadiləsilə möhkəmlənən elmi təcrübə formalaşır. "Alimlər Respublikası" (XVII əsr), "Görünməz Kolleclər" (XIX-XX əsrlər), "Məktublar respublikası" kimi adlarla tarixə düşən Avropanın ən savadlı insanların qeyri-rəsmi icmalarının fəaliyyəti, elmi məlumatların könüllü yayılmasından, elmi yazışmaların təşkilindən ibarət idi. Bu dövrün elmi ünsiyyətinin rolu elmi informasiyanın koordinasiyasında, onların yazışmalar, dövrü nəşrlər və bülleten sistemləri köməyi ilə ötürülməsindən ibarət idi.

Elmi kommunikasiyanın inkişafının növbəti mərhələsi açıq elmə keçidlə səciyələndirilir. XIX-XX əsrlərin əvvəllərində geniş ictimaiyyətin elmə və elmi nailiyyətlərə marağı artır. Cəmiyyət əlçatan, açıq elmi ideala doğru irəliləyir. Bu, bir neçə səbəblə bağlı idi:

Birincisi, elmi ictimaiyyət daxilində subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni formaları meydana çıxdı. Beləliklə, elm ənənəvilikdən kənara çıxdı, müstəqil elmi laboratoriyalar yaranmağa başladı, tədqiqatçı alimlərin cəmiyyət qarşısında məsuliyyət səviyyəsi yüksəldi.

İkincisi, informasiya cəmiyyəti dövründə cəmiyyətin məlumatlandırılmasının əhəmiyyəti artırdı. Elm digər alt sistemlərlə qarşılıqlı əlaqədə olmağa məcbur idi, belə ki, bu, onun mövcudluğu üçün vacib idi.

1970-ci illərdə kütləvi informasiya vasitələri elmi kommunikasiya vasitəsinə çevrildi, elmi ünsiyyətin daxili və xarici mərhələlərini birləşdirərək elmin populyarlaşması üçün mühüm bir vasitə oldu.

XX əsrin son onilliklərində, XXI əsrin əvvəllərində akademik kommunikasiyanın bütün növ və formaları sürətlə inkişaf etmişdir. Elmi informasiyanın həcmının artması, onun global internet şəbəkəsi vasitəsilə dünya üzrə çox sürətli ötürülməsi informasiya məsafələrinin azalmasına, elmi informasiyanın interaktiv şəbəkələrinin formalaşmasına səbəb olmuşdur.

Akademik kommunikasiyanın müasir inkişaf mərhələsi elmi informasiyanın həcminin artması və kommunikasiya vasitələrinin elektron xarakteri ilə bağlıdır. İnternet şəbəkəsinin inkişafı elmi kommunikasiyanın yeni forma və növlərinin (elektron jurnal, internet nəşrləri, elmi məqalələrin açıq arxivləri) yaranmasına təsir göstərir. Tədqiqatın aparılmasından nəticələrin dərcinə qədər olan vaxt azalır, elmi nəşrlər daha sürətli məlumat mənbələrinə çevrilir. Elektron kommunikasiya yeni şəbəkələrin formalaşması üçün imkan yaradır.

Müasir mərhələnin əsas xüsusiyyətləri:

- Elmi məlumatların sürətli axını və yüksək konsentrasiyası. Bunlar alimin informasiya axtarışını və şəxsi nəzəriyyə formalaşdırmasında əhəmiyyətli dərəcədə çətinliklər yaradır.
- Elmi biliklərin dəyişkənliyi, alimlər, tədqiqat kollektivləri, milli və beynəlxalq miqyasda elmi məktəblər arasında kəskin rəqabət;
- Elmin hermetikliyi və elitarlığının məhv olması, elmin istehsal və təsərrüfat fəaliyyətinə daxil edilməsi, biliyin transferi;

- Elmi nəticələrin dəyər anlayışında köklü dəyişiklər: elmin kommersiyaşdırılması, tətbiqi tədqiqatların fundamental tədqiqatlardan üstün olması;
- Elmi məlumatların ölçülmə və uçot alətlərinin tətbiqi. Müasir elmi mühit – hər şeyi qiymətləndirməyə, dəyişdirməyə məruz qalan «audit cəmiyyəti». Yeni şüar: Elm üçün yalnız sitat gətirilən mövcuddur.
- Milli və beynəlxalq məlumat bazasının yaradılması (SCOPUS, Web of Science və s.)
- Sitat indeksinin tətbiqi:
Hirş indeksi
Sitat indeksi SCOPUS

Journal Citation Reports (OCR)

Elmi cəmiyyət daxilində elmi kommunikasiya vasitəsi olan elmi sitatların göstərici kimi məlumat sistemi mövcuddur, məsələn, Web of Science (elmi məqalələrin sitat gətirmə İndeksi) üç bazadan ibarətdir:

Təbiət elmlərinin sitat gətirmə indeksi - Science Citation Index (SCI),

Sosial elmlərin sitat gətirmə indeksi- Sosial Science Citation Index (SSCI)

Humanitar elmlərdə, ədəbiyyat və incəsənətdə sitat gətirmə indeksi -Arts and Humanities Citation Index” (AHCI).

- Nüfuzlu profil jurnalında məqalə janrının monoqrafiya ənənəvi əsas janrı ilə müqayisədə üstünlüyü;
- Monoqrafiyanın həcmcə kicik, kompakt mətnə transformasiyası;
- Eyni nəticələrin nəşrlərinin təkrarlanmasının yolverilməzliyi (avtoplagiat).

Beləliklə, müasir akademik kommunikasiyanın **əlamətləri**: elmin kollektiv xarakteri, elmi məlumatların sürətli axını və mətnin sərhədlərinin bu hiperməkanda əriməsi; biliklərin saxlanması və ötürülməsində yeni texnologiyalar; akademik yazının unifikasiyası və s. hesab edilir.

Akademik kommunikasının **funksiyaları** aşağıdakılardır:

- koqnitiv və sosial əlaqələrin qurulması;
- yaradıcılıq fəaliyyətinin qarşılıqlı stimullaşdırılması;
- elmi problemlərin təyin edilməsi, ona münasibətin ifadə edilməsi;
- elmi problemi, cəmiyyətin problemini həll etmək üçün motivasiya;
- məlumatlandırma;
- tədqiqat nəticələrinin təqdimatı.

Akademik kommunikasiyanın **forma və növləri** belə qruplaşdırılır: şifahi və elmi biliklərin məqalə, monoqrafiya və ya digər nəşr şəklində sənədləşdirilməsini nəzərdə tutur, qeyri-formal - yazılı qeydiyyat və sonradan təkrar istehsal tələb etməyən kommunikasiya texnologiyalarına əsaslanır); birbaşa və vasitəçi ilə; təşkil olunmuş və təşkil olunmamış (spontan).

Akademik kommunikasiyanın əsas **xüsusiyyətləri** bunlardır: elmi mövzular, anlayışların dəqiq müəyyən edilməsi, faktiki məlumatların zənginliyi, informasiyanın təqdim edilməsinin ümumiləşdirilməsi, dəqiqliyi və obyektivliyi; sübut və təqdimatın dolğunluğu, yığcamlığı, ardıcılığı və bütövlüyü; terminlərin və ümumelmi sözlərin tətbiqi, abstraksiya - mücərrəd mənalı sözlərin işlədilməsi (bu sözlər şüurda və yaddaşda konkret obrazlar yaratmayan sözlərdir, məsələn: xüsusiyyət, mahiyyət, dünyagörüşü, reallıq).

Bu xüsusiyyətləri izah etmək üçün akademik kommunikasiyanın əsas **kateqoriyaları** haqqında düşünməliyik:

- elmi ünsiyyətin **məqsədi** - intensiya;
- elmi mətnlərin **adresatı**;
- adresant - **müəllif** və onun ünsiyyət prosesindəki mövqeyi;
- **tematik sahələr**;
- əsas **janrlar**.

Məhz bu parametrlər akademik də daxil olmaqla istənilən kommunikasiya və diskurs növünü müəyyən edir. Nitq hadisəsinin yaranmasında diskurs vacib komponentdir. Dil daşıyıcıları arasındakı qarşılıqlı nitq aktı olan diskurs kommunikativ aktdır. Diskursu gerçəkləşdirən tərəf adresant (kommunikator) adlanır. Ona ünvanlanmış nitq aktını qəbul edən tərəf **adresatdır (resipient)**. Kommunikasiya prosesində adresat və adresant nitq aktına görə əvəzlənir.

Tədqiqatçılar ünsiyyətin əsas vahidləri kimi nitq hadisəsi, nitq şəraiti (situasiyası), qarşılıqlı nitq əlaqəsini müəyyən etmişlər.

Nitq hadisəsi mənasında nitq situasiyası kontekstində baş verən *diskurs* başa düşülür. Hər bir diskurs üçün onun baş vermə şəraiti (situasiyası) olur.

Kommunikativ situasiya - ünsiyyətin müəyyən komponentlərinin və şərtlərinin məcmusu deməkdir. Kommunikativ situasiyanın komponentlərinə bunlar daxildir: kommunikativ niyyət (intensiya); nitqin mövzusu (predmeti); nitq müəllifi – adresant; nitqi qəbul edən – adresat; kommunikasiya şəraiti (konkret ünsiyyət şəraiti, iştirakçıların sayı, ünsiyyətin birbaşa və ya dolayı xarakteri; kanonik (tələffüz vaxtı və onun

qəbul olunması eyni vaxtda, sinxron) və qeyri-kanonik (müxtəlif anlarla səciyyələnir: danışanın, mülahizələrin deyildiyi vaxtla adresatın onu qəbul etməsi vaxtı üst-üstə düşür)).

Kommunikativ niyyət, məqsəd (intensiya) - kommunikasiya prosesində bu və ya digər nəticəyə nail olmaq səyidir. Beləliklə, “nitq hadisəsini bu şəkildə başa düşmək olar: Nitq hadisəsi = diskurs + nitq şəraiti” (1.səh.23).

Diskurs dinləyən və danışanın fikirlərinin bir birinə ötürülməsi üslubudur. Buna görə də dilçilikdə diskursu tərif edərkən onun sosial məzmununda vizual və səsli komponentləri özündə cəmləyən bir ünsiyyət forması kimi təqdim edirlər. Buradan bir daha aydın olur ki, diskursda əsas tələb interaktivlikdir və danışıqda vasitəçinin olması əsas şərtidir. Bu səbəbdən də bir söhbəti təhlil etmək üçün vasitəçinin olması, sosial kontekstə istifadəsi, yazılı və ya şifahi olması, səsli və vizual vasitələrdən istifadəsi kimi bir sıra xüsusiyyətləri araşdırmaq lazımdır. Yalnız bunların təhlili nəticəsində diskursun mənası aydın ola bilər.

Diskursun strukturu iki komponentdən ibarətdir: linqvistik və ekstralingvistik.

Linqvistik komponenti dil vahidləri sistemi təşkil edir: söz forması, cümlə və mətn. Ekstralingvistik komponenti vəziyyət, sosial, pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji və digər amillər təşkil edir. Dilçilik nöqtəyi-nəzərindən diskurs elmi cəhətdən əsaslandırılmış semantik əlaqədə olan cümlələrdən ibarət mürəkkəb vahiddir. Diskurs ekstralingvistik - pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji amillərlə birlikdə əlaqəli mətndir. Başqa sözlə, hadisə aspektində götürülmüş mətn; məqsədyönlü sosial fəaliyyət kimi qəbul edilən nitq, insanların qarşılıqlı əlaqəsində və koqnitiv proseslərdə iştirak edən komponent kimi qiymətləndirilir.

“Diskurs iki tərəfin mövcudluğunu nəzərdə tutursa, deməli, onun başlanğıcında və sonunda koqnitiv proseslər dayanır” (6). Deyilənlərdən bu nəticəyə gəlmək olar ki, diskurs müəyyən vasitələrlə aktuallaşmış, realizə olunmuş koqnitivlikdir. Bu aktuallaşmada dil vasitələri ilə yanaşı, ən geniş mənada konteksti yaradan qeyri-dil vasitələri də yaxından iştirak edir. “*Diskurs* dəyərlərin təyin edilməsidir. Əşyalar haqqında danışmağımız - ifadələrimiz, vurğuladığımız məsələlər - başqa insanlarda müəyyən hisslər doğurur. Bununla biz başqalarının qavranılmasına və dərk edilməsinə, deməli, onların və bizim reallığıma, *sosial dünyanın şüurda əks olunmasına* - diskursun yaradılmasına) təsir göstəririk” (5).

Beləliklə, diskurs termininin bir neçə fərqli tərfi var:

- tələffüzü və ya yazısının pragmatik, psixoloji, sosial-mədəni şəraiti kontekstində götürülmüş mətn və ya bəzi alimlərin fikrincə, “həyata qərq olmuş” nitq; nitq sosial hərəkət və fenomen kimi;

- müəyyən mövzuya, istiqamətə, müəyyən dövrə aid mətnlər toplusu (məsələn, müasir siyasi, iqtisadi, tibbi, elmi diskurs və s.).

Jan Blommartin təbirincə, diskurs cəmiyyətdən, mədəniyyətdən və siyasətdən kənarında öyrənilə bilməz, çünki məhz diskurs bizim cəmiyyətimizi sosial və mədəni əhəmiyyətli mühitə çevirən qüvvədir. Diskurs həm də müəyyən sahədə mövzular haqqında danışmağın bir yolu, tərzidir. Konkret mətnlər bu və ya digər diskursu həyata keçirir. Digər yazılı mətnlərdən və diskurs növlərindən fərqli olaraq akademik, elmi mətnlər, təbii ki, elmi diskursu həyata keçirir.

Müasir dilçilikdə **elmi diskurs** mürəkkəb koqnitiv və kommunikativ hadisə kimi başa düşülür. “Bura təkəcə mətnin anlaşılması və yaradılması daxil deyil, həmçinin o, dünya haqqında elmi biliklərin kəmiyyəti ilə natiqin nitqində həmin biliklərin elmi-metodoloji əsaslarla əqli cəhətdən dərk edilməsi keyfiyyəti arasında asılılığı əks etdirir” (4.səh.11). Elmi diskurs kommunikativ hadisələrin müəyyən xüsusiyyətlərinin ardıcılığı olan elmi ünsiyyət prosesi kimi başa düşülməlidir. Elmi diskurs elmi əsərdir, elmi fəaliyyətdir. Elmi diskurs təkəcə canlı elmi nitq deyil, həm də elmi idrak proseslərini əhatə edir.

Elmi mətn elmi diskursda həyata keçirilən mücərrəd nəzəri konstruksiyadır.

Mətnin elmi mahiyyətini müəyyən edən elmi anlayışlar, elmi konsepsiya və elmi diskurs dialektik vəhdətdədir: elmi anlayış elmi konsepsiyanın özəyi kimi çıxış edir, elmi konsepsiya isə elmi diskursun özəyidir. Elmi mətn və elmi diskurs elmi ünsiyyətin məzmunu və strukturunda mövcud olur.

Elmi diskurs *universalizm, ümumilik, qərəzsizlik və təşkil edilmiş skeptisizm prinsipləri* üzərində qurulmuşdur. Universalizm (universalıq, hərtərəflilik - bilik, məlumat cəhətdən hərtərəflilik) - təbiət hadisələrinin hər yerdə olduğuna inam eynidir və doğruluğun (həqiqiliyin) təsdiqi təsdiq edəndən asılı deyil. Ümumilik nəzərdə tutur ki, bilik ümumi dəyərdir və ona yol tapmaq hamı üçün açıqdır. Qərəzsizlik (təmənnasızlıq) - o deməkdir ki, alim öz kəşflərini şəxsi mənfəəti üçün istifadə etməməlidir. Təşkil edilmiş skeptisizm hər bir alimin başqalarının keyfiyyətli işinə məsuliyyəti və həmkarlarının işinin qiymətləndirilməsidir.

Beləliklə, elmi diskurs prizmasından akademik kommunikasiya biliyin elmi məzmunununun bir insanın elmi təfəkküründən digərinin elmi təfəkkürünə elmi diskurs

vasitəsilə ötürülməsidir. Akademik kommunikasiya müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində elmin gələcək inkişafı və fəaliyyətinin zəruri komponentidir. Elmin həm hazırkı vəziyyəti, həm də gələcəyi onun inkişaf dərəcəsindən asılıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

1. İsmayılova M. Rəsmi- işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi. Bakı, 2020
2. Н. Д. Десяева. Академическая коммуникация, учебник для магистратуры, 2-е издание Москва, Юрайт, 2019
3. Неустроева С.Л. Научная коммуникация: глобальный тренд или новая академическая дисциплина? // Социальное пространство. 2018. № 5 (17).
4. Учебно-методическое пособие по дисциплине «Стилистика русского научного дискурса» для студентов направления 38.04.01 «Экономика», Ставрополь, 2017
5. <https://rt82.ru/az/for-institutions/diskursivnyi-analiz-chto-takoe-diskurs-analiz-diskurs-analiz-v/>
6. <https://adu.edu.az/az/adu-haqqinda/elmi-eserler/220.html>

XÜLASƏ

Məqalədə akademik kommunikasiya anlayışı, onun mahiyyəti, məqsədi, funksiyaları, kateqoriyaları, komponentləri və əsas xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilir. Elmi kommunikasiyanın inkişaf tarixinə nəzər salmaqla onun müasir mərhələsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Müəkkəb koqnitiv və kommunikativ hadisə kimi qiymətləndirilən elmi diskurs akademik kommunikasiyanın vacib komponenti kimi araşdırılmışdır.

Açar sözlər: akademik kommunikasiya, elmi diskurs, kommunikativ niyyət, situasiya, nitq hadisəsi, koqnitivlik.

Yegana GAHRAMANLI

SUMMARY

MAIN CHARACTERISTICS OF ACADEMIC COMMUNICATION

The article provides information on the concept of academic communication, its essence, purpose, functions, component, categories and main features. By delving into

the history of the development of scientific communication, special attention was paid to its modern stage. Scientific discourse, assessed as a complex cognitive and communicative phenomenon, has been studied as an important component of academic communication.

Keywords: academic communication, scientific discourse, communicative intention, situation, speech phenomenon, cognition.

Yeganə ƏLƏSGƏROVA*

yegish76@mail.ru

O. HENRİNİN ƏSƏRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ MƏSƏLƏLƏRİ

Tarixi mövcudluğu müddətində Azərbaycan xalqının yaratdığı mədəni və maddi ədəbiyyat, incəsənət nümunələri, söz-sənət abidələri dünya ədəbi düşüncəsinin, dünya mədəni nailiyyətlərinin tərkib hissəsi olmuşdur. İstər qədim dövr, istərsə də orta və yeni dövrdə, hətta ən yeni dövr ədəbiyyatı mərhələlərində Azərbaycan ərazilərində yaranmış, formalaşmış ədəbi nümunələr məzmun və formaca, ideya xüsusiyyətlərinə görə bütün dünyanın qabaqcıl mədəni nailiyyətləri ilə bir sırada dayanmağa layiq olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin ədəbi-bədii təcrübəsi daim dünya xalqlarının qabaqcıl poetik və estetik təcrübəyə malik incəsənət nümunələri ilə əlaqələr qurmuş, qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqə formasında inkişaf etmişdir.

Azərbaycan yazıçıları XIX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Rusiya siyasi ərazi işğalının nəticəsi və davamı olan mədəni işğalla da üz-üzə qalmış oldular. Azərbaycan yazıçıları, maarifçiləri Rusiyanın təkə siyasi, ərazi işğalı ilə məhdudlaşmayan imperiya maraqlarının əksinə olaraq, Rusiya mədəniyyətinin, paralel olaraq dünya ədəbiyyatının nümunəvi məqamlarını, planetar təfəkkürün əsas müddəalarını özündə əks etdirən nümunələri mənimsəmiş, xalqımızın min illərlə yiyələndiyi, əldə etdiyi tarixi-mədəni yaddaşı daha da zənginləşdirmişdir, nəinki milli kökəni unutmuşdur. Tərcümə işinin bir çox tərəfləri vardır.

* Bakı Dövlət Universiteti müəllim, dissertant

Bunlardan birincisi, əsərin orijinalı ilə uyğunluğunun qorunub saxlanmasıdır. Bu barədə çoxlu elmi araşdırmalar, təhlillər mövcuddur. Dünya şöhrətli tərcüməçilərdən biri olan N.Zabolotski vurğulayırdı ki, “tərcüməçi xalqların dostluğuna, onların mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı inkişafına xidmət edir. Bütövlükdə tərcüməçi əməyi və peşəkar təcrübəsi əsasən buna yönəlib”. Bu fikirlər özlüyündə çox ciddi və aktual məsələləri əks etdirir. Tərcümə xalqlar və mədəniyyətlər arasında ən etibarlı və körpüdür. Bir xalq digər xalqı məhz tərcümə vasitəsi ilə anlayır, onun mədəni sərvətlərinə sahiblənir. Bu sahiblənmə uğurlu və qüsursuz olduqda, tərcüməni edən mədəniyyət, xalq qazanmış sayılır. Deməli, burada əsas vəzifələrdən birincisi tərcüməçinin üzərinə düşür. N.Zabolotski buna uyğun olaraq qeyd edir ki, “tərcüməçi qarşısında tərəzinin iki gözü var: birincisi orijinalın müəllifi, ikincisi, tərcümənin oxucusu. Tərcümənin hər iki gözü tarazlığını qoruyanda tərcümə mükəmməl sayılır. Tərcüməçi sonra yazır ki, “tərcümənin uğuru dəqiqlik və təbii meyarlarının nə dərəcədə uyğunlaşdırılmasından asılıdır”. Yaxud tanınmış ictimai xadim H.İsaxanlı “Poetik tərcümə. Məhdud çərçivələr içində xoş ahəng və gözəllik axtarışı” adlı məqaləsində yazır ki, “tərcümə geniş mənada insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Birinə anlamadığını anlatmaq üçün yeganə yol məsələyə onun bildiyi anlayışlar vasitəsi ilə açar tapmaqdır. Bilmədiyi sözün mənasını soruşanda valideyn uşağını yalnız onun bildiyi sözlərlə başa salır. Bu zaman söz ehtiyatı böyük olan valideynin dilindən söz ehtiyatı az olan uşağın dilinə tərcümə işi baş verir”. Alim sonra davam edərək bildirir ki, “tərcümə həm böyük coğrafi məkanda, ölkələr və xalqlar arasında, həm də keçmişlə bu gün arasında əsas ünsiyyət vasitəsidir, gediş-gəlişi təmin edən körpüdür. Puşkin gözəl demişdir: “Tərcüməçilər maarifin poçt atlarıdır”. Tərcümə müəyyən bir yerdə və dövrdə əldə olunmuş məlumatları, elmi-texnoloji nailiyyətləri, bədii gözəllikləri başqa yerə və ya başqa dövrə daşıyan zəhmətkeşdir. ABŞ ədəbiyyatının maraqlı nümunələrinin dilimizə çevrilməsi prosesi XX əsrin əvvəllərindən başlamışdır. İlk mərhələdə bu iş müəyyən qədər nizamsız və systemsiz formada həyata keçirilsə də, sonrakı dövrdə işin sürəti və sistemliliyi, demək olar ki, nizama düşmüşdür. Bu gün dünya ədəbiyyatında ABŞ ədəbiyyatının yeri və rolu danılmazdır. Bu ədəbiyyat nümunələri dünyanın aparıcı ədəbi mükafatlarının qalibləri, mükafatçıları siyahısında liderlik mövqelərindən birinə malikdir. Qüsurlar ondadır ki, hələ də Azərbaycanda ABŞ ədəbiyyatı nümunələrinin dilimizə peşəkar tərcüməçilər tərəfindən çevrilməsi prosesi yetərli sayıla bilməz. Doğrudur, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzinin yaradılması tərcümə sahəsində ortada olan çatışmazlıqları müəyyən qədər aradan qaldıracaq. Amma bu iş sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməli, Azərbaycan oxucusuna qeyri-peşəkar tərcümə nümunələri təqdim edilməməlidir. O.Henrinin əsərlərinin əsas xarakterik bədii, estetik məziyyəti burada olan incə satirik və ironik gedişlərdədir. Yəni bəzi məqamlar və situasiyalar o qədər incə və dəqiqliklə çevrilməlidir ki, nümunənin bədiiliyinə, keyfiyyətinə xələl gəlməsin. Bu baxımdan, təhlil etdiyimiz bir çox nümunələrin mətni sübut edir ki, O.Henrinin bədii əsərlərinin dilimizə çevrilməsində tərcümə

çətinliklərinin mövcudluğu öz sözünü deyir. O.Henri ABŞ ədəbiyyatının, Amerika nəsrinin ən istedadlı və oxunaqlı nümayəndələrindən biridir. Onun əsərlərinin estetik keyfiyyətləri, bədii xüsusiyyətləri, ifadələrin daxili qatında gizlənmiş olan fəlsəfi və mənəvi yükü oxucuya çatdırmaq lazımdır. Bu məsələnin bəzi hallarda çətinliklər yaratdığına şahidi oluruq. Yadda saxlamaq lazımdır ki, əsərin orijinalındakı bədii fikrin saxlanması, tərcümə olunmuş əsərin bütün bədii-fəlsəfi çalarlarının mümkün olduqca ikinci dilə çatdırılması üçün tərcümələrdə orijinala adekvatlıq məsələləri də mütləq araşdırılmalıdır. Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından öncə SSRİ siyasi-inzibati sisteminin diqtəsi və dili bilənlərin sayının azlığı nəticəsində ABŞ ədəbiyyatından dilimizə çevirmələrin müəyyən qismi rus dilindən olmuşdur. Lakin müasir dövrümüzdə orijinaldan tərcümələr artmaqda davam edir. Bədii nümunənin orijinaldan rus dilinə, buradan da dilimizə tərcümə olunması üçüncü bir dilə tərcümədir və bu zaman əksər hallarda əsərin əslinin, orijinalının müəyyən məqamları istər-istəməz "itir". Amma orijinaldan tərcümə zamanı çevrilən yazıçının poetik düşüncəsi birinci vəziyyətə nisbətən, daha çox saxlanılır. Bu zaman da ilkin mətnin bədiiliyinin saxlanması ilə yanaşı, dilimizə ifadə imkanları da nəzərə alınmalıdır. Bunun üçün tərcüməçinin öhdəsinə çox böyük yük və məsuliyyət düşür. O.Henrinin əsərlərinin bir neçəsinin çevrilməsi ilə bağlı məsələlərə diqqət yetirək. Bildirdiyimiz kimi, O.Henrinin ən məşhur əsərlərindən biri "Sonuncu yarpaq" novellasıdır. Həmin nümunənin müəyyən məqamlarının tərcümə mətnlərinə nəzər salaq. Orijinalda əsərin birinci abzası belə verilmişdir: "In the little district west of Washington Square the streets have run crazy and broken themselves into small strips called "places". These "places" make strange angles and curves. One street crosses itself a time or two. An artist once discovered a valuable possibility in this street. Suppose a collector with bill for paints, paper and canvas should, in traversing this route, suddenly meet himself coming back, without a cent having been paid on account!". Bu hissənin dilimizə tərcüməsi belə alınmışdır: "Vaşinqton-skverdən qərbə tərəf kiçik bir məhəllədə küçələr çalın-çarpaz düşüb, keçid adlanan kiçik xətlərə bölünürdü. Bu keçidlər qərribə tinlər və əyri xətlər əmələ gətirirdi. Hələ orada bir küçə özü-özünü iki dəfə kəsirdi. Həmin küçənin mühüm xüsusiyyətini tapmaq bir rəssama nəşib olmuşdu. Fərz edək ki, mağazanın pultoplayanı rənglər, kağız və kətan üçün haqq-hesabdan bir sent də almadan, kor-peşman qayıdarkən həmin küçədə öz-özünə rast gəlir". Burada bir neçə maraqlı tərcümə məqamı özünü göstərir. Çevirmənin müəllifi istedadlı tərcüməçi, yüzlərlə bədii nümunənin dilinizə tərcüməçisi olan E.Borçalıdır. Amma nümunədə bəzi detalların dəqiqləşdirilməsinə, redaktə olunmasına ehtiyac vardır. Məsələn, "Washington Square" söz birləşməsinin "Vaşinqton-skver" kimi çevrilməsi uyğunsuzluq yaradır. Bu ifadəni "xiyaban", "meydan" kimi tərcümə etmək daha münasib olardı. Bundan əlavə, nümunədə "keçid" kimi tərcümə olunmuş "places" ifadəsi dırnaqda verilməli idi. Eyni zamanda bu nümunəni "dalan" kimi vermək daha məqsədəuyğun olardı. Bunları nəzərə alıb həmin abzası aşağıdakı kimi çevirməyi uyğun bilirik: "Vaşinqton meydanının qərbindəki kiçik

məhlələrin bir-biri ilə qəribə tərzdə kəşşən küçələri “dalan” adlanan balaca zolaqlara bölünür. Bu “dalanlar” qəribə tinlər və əyri xətlər yaradırdı. Hətta bu küçələrdən biri öz-özü ilə iki dəfə kəşşirdi. Həmin küçənin bu maraqlı cəhətini tapmaq bir dəfə bir rəssama qismət olmuşdu. Rəssamın təsvirini belə təsəvvür elə ki, dükanlardan birinin satılmış boya, kağız və kətanların pulunu toplayan işçisi bir qəpik də almadan çarəsiz-çarəsiz həmin küçə ilə qayıdır və qəflətən özü ilə qarşılaşır”. Mətnə sonuncu cümlənin E.Borçalının etdiyi tərcüməsini oxuyarkən oxucu düşünə bilər ki, fərz eləmək onun özünə aiddir. Amma orijinal mətni diqqətlə incələdikdən sonra müəyyən edirsən ki, burada fərz eləmək rəssamın çəkdiyi tapıntıyla, “kəşf” hesab ediləcək rəsmlə bağlıdır. Tərcümə zamanı əsərin orijinalının ruhunu qorumaq əsas məsələlərdən biridir. Son yarpaq” novellasının mətni ilə bağlı digər bir məqama,- tərcüməyə diqqət edək. “She has one chance in - let us say, ten,” he said, as he shook down the mercury in his clinical thermometer”. And that chance is for her to want to live. This way people have of lining-u on the side of the undertaker makes the entire pharmacopoeia look silly. Your little lady has made up her mind that she's not going to get well. Has she anything on her mind?”.Bu hissə tərcümədə belə alınıb: “-onun bircə şansı var...deyə ki, onundan biri-deyib, istilikölçənin civəsini silkələdi.-O da əgər özü yaşamaq istəsə. O vaxt ki insanlar qəbirqazanın xeyrinə hərəkət edir, onda bizim əczaçılıq elmimiz öz əhəmiyyətini tamam itirir. Sizin bu kiçik xanımınız belə qərara gəlib ki, daha sağalmaz. O nə fikirləşir?”.Numunənin tərcüməsi qənaətbəxşdir. Amma bəzi məqamların əsərin ruhunu qoruyub saxlamasını təmin etmək üçün dəqiqləşdirilməyə ehtiyacı vardır. Dialoqun birinci cümləsində “istilikölçən” sözünü “termometr” kimi vermək məqsədəuyğun olardı. Həmin ifadə bu şəkildə ictimai həyatda artıq qəbul olunub. Bundan başqa, “O vaxt ki insanlar qəbirqazanın xeyrinə hərəkət edir, onda bizim əczaçılıq elmimiz öz əhəmiyyətini tamam itirir” cümləsi Azərbaycan dilinin ifadəliliyini özündə əks etdirmir. “This way people have of lining-u on the side of the undertaker makes the entire pharmacopoeia look silly” kimi orijinalda verilən hissəni diqqətlə tərcümə etmək vacibdir. Burada obrazların xarakteri, daxili tərəfləri açılır. Eyni zamanda “look silly” ifadəsini müəyyən qədər həkimlərin danışmaq tipində olduğu kimi vermək məqsədəuyğundur. Bunaları nəzərə alaraq həmin hissəni aşağıdakı kimi çevirməyi təklif edirik:“-Onun ancaq bircə şansı var... O da, deyək ki, on dənədən bircəsi-o, əlindəki tibbi termometrin civəsini silkələyərək dedi,- Bu şans ancaq özünün yaşamaq istəyidir. İnsanlar qəbirqazanın xeyrinə hərəkət eləyəndə tibb elmi axmaq vəziyyətə düşür. Sizin bu balaca xanım da bu fikirdədir ki, daha sağalmayacaq. O nəşə haqqında heç fikirləşirmi?”Düşünürük ki, dialoqda təbiilik hiss olunmalıdır. Danışan həkimdir. Onun fikirləri, danışığı xəstə xanımın sağalma çarəsini acizliklə izah edən, eyni zamanda O.Henrinin yazı stilinə uyğun formada danışan, paralel olaraq xarakteri ortaya çıxarılan insan obrazında olduğu kimi verilməlidir.Əsərin başqa bir məqamının tərcüməsinə nəzər salaq. Novellanın əsas qəhrəmanlarından biri rəssam Bermandır. Tərcümə zamanı onun xarakteri dialoqların

köməyi ilə mütləq açılmalıdır. Ona görə ki, Berman əslində novellanın əsas qəhrəmanıdır. Hekayənin sonunda onun bir insan üçün öz həyatını qurban verməsinin şahidi olacağıq. Berman həyatda bu məqama qədər heç bir ciddi uğur qazanmayan, amma sönməyən umidlə yaşayan bir insan tipidir. Onun təsvirini, danışığını təqdim edərkən həyat eşqi, gələcəkdə mütləq öz sənət əsərini yaradacağına inanan insanın hiss və həyəcanı duyulmalıdır. Orijinalda bu incə məqamı O.Henri verə bilmişdir. Onun dialoqlarından birinə nəzər salaq: "You are just like a woman!" yelled Behrman. "Who said I will not bese? Go on. I come to meet you. For half an hour I have been trying to say dot I am ready to bese. Gott! dis is not any blace in which one so goot as Miss Yohnsy shall lie sick. Some day I will paint a masterpiece, and we shall all go away. Gott! yes". E.Borçalının çevirməsində nümunə belə alınıb: "-Budur əsl qadın!-deyə Berman qışqırdı, -Kim dedi ki, mən pozaçılıq etmək istəmirəm? Gedək. Sizinlə gedirəm. Yarım saatdır deyirəm ki, pozaçılıq etmək istəyirəm. Aman Allah! Miss Consi kimi gözəl bir qız burada xəstələnməməlidir. Bir vaxt mən sah əsərimi çəkərəm və hamımız çıxıb burdan gedərik. Bəli, bəli!".Mətnin tərcüməsi qənaətbəxşdir, yaxşıdır. Amma müəyyən məqamlarda dəqiqləşdirilməyə, lazım olan fikri dilimizin ifadə imkanlarına uyğun olaraq vermək vacibdir.Biz bu hissənin tərcüməsini belə varyəyi münasib hesab edirik: "-Bu da əsl qadın xisləti! -Berman çığırdı, - Sənə kim dedi ki, mən poza vermək istəmirəm?! Getdik. Sizinlə gedirəm. Yarım saatdır özümü öldürürəm ki, pozaçılıq etmək istəyirəm. Aman Allah! Miss Consi kimi yaxşı bir qızın xəstələnməyinin heç yeri deyildi. Vaxt gələr, mən öz şah əsərimi çəkərəm və biz hamımız buradan çıxıb gedərik. Aman Allah. Bəli, bəli".Bunlardan başqa nümunələrin tərcüməsi zamanı dilimizdə maksimum səviyyədə mükəmməl şəkildə istifadə etməli, nümunələrin dəqiqliklə təqdim olunmasına, fikirlərin konkret olaraq çatdırılmasına ciddi ehtiyac yaranır. Məsələn: "-Mən çox pis qız idim, Syuidi,-dedi.- Görünür, bu sonuncu yarpaq da mənim necə pis olduğumu mənə göstərmək üçün qalıb. Adamın özü-özünə ölüm arzulaması günahdır. İndi mənə bir az bulyon verə bilərsən, sonra da portveynli süd.. Amma yox... Əvvəlcə güzgünü gətir, sonra yanlarımı yastıqla bərkət, oturub sənə necə bişirməyinə baxacağam".Orijinalda bu hissə belə verilib: "I've been a bad girl, Sudie," said Johnsy. "Something has made that last leaf stay there to show me how wicked I was. It is a sin to want to die. You may bring a me a little broth now, and some milk with a little port in it, and - no; bring me a hand-mirror first, and then pack some pillows about me, and I will sit up and watch you cook".Nümunənin tərcüməsi yaxşıdır. Amma qeyd etdiyimiz kimi, müəyyən məqamlarda dəqiqləşdirilməyə, redaktəyə ehtiyac hiss olunur. Buna uyğun olaraq həmin hissəni belə vermək məqsədəuyğun olar: "-Mən çox pis qız olmuşam, Syuidi,-Consi dedi.- Yəqin ki, bu sonuncu yarpaq da necə pis olduğumu göstərmək üçün qalıb. Ölüm istəmək günahdır. İndi mənə bir az bulyon verə bilərsən, sonra da portveynli süd.. Ancaq yox... Əvvəlcə güzgünü gətir, sonra kürəyimə yastıq qoy, oturub sənə necə bişirməyinə baxacağam".O.Henrinin dilimizə çevrilmiş digər tərcümələrinə nəzər salaq.

Yazıcının məşhur qısa hekayələrindən biri də “Kahin hədiyyəsi” əsəridir. Əvvəla, qeyd edək ki, orijinalında novellanın adı “The Gift of the Magi”dir. Hekayə 1905-ci ildə yazılmışdır. Azərbaycan oxucuları hekayənin bir neçə tərcümə variantı ilə tanışdılar. Bunlardan birinin tərcüməçisi Eyvaz Borçalıdır. Digər tərcümə variantının müəllifi Kifayət Haqverdiyevadır. Nümunələri müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edərək tərcümə variantları haqqında fikirlərimizi işıqlandıraq. Əsərin ilk abzası orijinalda belədir: “One dollar and eighty-seven cents. That was all. And sixty cents of it in the smallest pieces of money - pennies. Pennies saved one and two at a time by negotiating with the men at the market who sold vegetables and meat. Negotiating until one's face burned with the silent knowledge of being poor. Three times Della counted it. One dollar and eighty-seven cents. And the next day would be Christmas”. Əvvəlcə E.Borçalının tərcümə etdiyi variantı nəzər salaq: “Bir dollar səksən yeddi sent. Vəssalam. Onun da altmış senti hərəsi bir sentlik sikkələr. Della bi sikkələrin hər biri üçün baqqallar, göysatanlar və qəssablarla o qədər çənə döymüşdü ki, hətta bu cür qənaətcilliyi sükutla qarşılandığından qulaqlarının dibinəcən qızarmalı olmuşdu. Della pulları üç dəfə saydı. Bir dollar səksən yeddi sent. Sabah isə milad bayramıdır. Digər tərcümə variantına nəzər salaq: “Bir dollar səksən yeddi sent... Olanı bu idi. Altmış senti xırda pullardan ibarət idi. Bu birsentliklərlə baqqal, göyertisatan, qəssabla alver eyləyərkən qənaətcilliyinin səssiz narazılığa səbəb olduğunu hiss edərək qulaqlarına qədər qızarırdı. Della pulları üç dəfə saydı: bir dollar səksən yeddi sent. Sabah isə Milad bayramı idi”. Hər iki nümunədə orijinaldakı fikirlər müəyyən qədər əks olunub və müəllifin təhkiyəsi dilimizdə aydınlaşır. Amma orijinala müqayisə etdikdə müəyyən çatışmazlıqların olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu baxımdan biz nümunənin tərcüməsini bu şəkildə verməyi məqsəduyğun hesab edirik:

“Bir dollar səksən yeddi sent. Olan-qalanı bu idi. Bu pulların da altmış senti xırda pullar-pennilər idi. Penniləri dükanda tərəvəz və ət satan satıcı ilə bir-iki dəfə qiymət üstündə çək-çevirdən sonra qoruyub saxlaya bilmişdi. Çək-çevir müddətində öz yoxsulluğunu daxilən düşünərək qulaqlarının dibinə kimi qızarmışdı da. Della pulları üç dəfə saydı da. Bir dollar səksən yeddi sent. Və sabah da Milad bayramı idi”. E.Borçalının və K.Haqverdiyevanın çevirmələrində müəyyən incə detalların əks olunmadığını müəyyən edirik. Burada yoxsulluğunu daxilən hissə edən Delladır. Tərcümə zamanı elə ifadələrdən istifadə etmək vacibdir ki, vəziyyətin detalları aydın şəkildə ortada olsun. Bu baxımdan orijinaldakı ifadələrin dilimizdə ən təsirli və situasiyanı daha dəqiqliklə ifadə edə bilənlərini seçib istifadə etmək zəruridir. Tərcümələr zamanı bütün mətnin detallarını dilimizə uyğunladırmaq vacibdir. Ümumiyyətlə, onu vurğulamaq istəyirik ki, tərcümə işi xüsusi bir yaradıcılıqdır və tərcüməçidən çox böyük yaradıcılıq erudisiyası, bədii ustalıq tələb edir. İnanırıq ki, Azərbaycan tərcümə məktəbinin mükəmməl tarixi təcrübəsi yeni və uğurlu bədii tərcümələrin sayının artmasına, çevrilmiş əsərlərin bədii dəyərinin yüksəldilməsinə şərait yaradacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Z. Azərbaycan - Amerika ədəbi əlaqələri. fil. elm. doktoru alimlik dər. almaq üçün dissertasiya, Bakı: 1996, 329 səh.
2. Ağayev Z. Bədii nəsrin koloriti və onun ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümədə saxlanması. Fil.elm.nam... dis.avtoref. Bakı, 1980, 22 s.
3. Amerika ədəbiyyatının xülasəsi. Birləşmiş Ştatlar İnformasiya Agentliyi, Amerika: 1999, 141 səh.
4. Amerika novellaları. Bakı: Gənclik, 1969, 88 səh.
5. Amerika yazıçılarının povest və hekayələri. Bakı: Gənclik, 1983, 224 səh.
6. Həsənova G. Bədii tərcümə və Azərbaycan-ABŞ ədəbi əlaqələri, Bakı: Qartal, 2013, 188 səh.
7. Musayeva İ. O.Henrinin "İncəsənətə məhəbbət naminə" hekayəsi haqqında pedaqoji düşüncələr. Milli pedaqogika məktəbi. Elmi-nəzəri metodik jurnal. Bakı: 2012, №1.
8. O.Henri. Hekayələr. Bakı: Kitab Klubu, 2013, 196 səh.
9. O.Henri. Seçilmiş əsərləri, Bakı: "Şərq-Qərb", 2013, 424 səh.
10. O.Henri. Seçmə hekayələr. Bakı: "Altun Kitab", 2014, 224 səh.
11. O.Henri.Hekayələr, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1966, 150 səh.

SUMMARY

For the literary-aesthetic values and artistic peculiarities of works

O. Henry's creativity have always welcomed lovingly and with respect. The events described by an author, the problems intended to convey, the social problems he raised, views of life skilfully reflected viewpoint of literary have been interesting not only for American literature, for the world literature and including, for Azerbaijan literature. The artistic and aesthetic capacity of creativity of writer has always created opportunities for using the same sample for various purposes. That was the result of interest and importance since the years of Soviet government settled down O. Henry's stories continuously for some time translated and published in Azerbaijan.

O. Henry's works translations is not only limited with the published books by the separately publishing houses. Some choosing works by the writer is translated into our language and spreading in many internet recourses that are famous in the literary society and are with high rating.

Key words: literary translation, artistic features, aesthetic qualities, the original of the work.

РЕЗЮМЕ

К литературно-эстетическим ценностям и художественным особенностям произведений к творчеству О. Генри всегда относились с любовью и уважением. Описываемые автором события, проблемы, которые он намеревался передать, социальные проблемы, которые он поднимал, взгляды на жизнь, умело отражающие точку зрения литературоведа, интересовали не только американскую, но и мировую литературу, в том числе и азербайджанскую литературу. Художественно-эстетический потенциал творчества писателя всегда создавал возможности использования одного и того же образца в различных целях. Это было следствие интереса и важности, так как за годы советской власти рассказы О. Генри некоторое время непрерывно переводились и публиковались в Азербайджане. Переводы произведений О. Генри не ограничиваются только книгами, изданными отдельными издательствами. Некоторые избранные произведения писателя переведены на наш язык и распространяются на многих интернет-ресурсах, известных в литературном сообществе и имеющих высокий рейтинг.

Ключевые слова: художественный перевод, художественные особенности, эстетические качества, оригинал произведения.

İradə MƏHƏRRƏMOVA*

ONOMASTİK SİSTEMDƏ TOPONOMLƏRİN YERİ VƏ SOSIOLİNGVİSTİK MƏNİYYƏTİ

Giriş. Xüsusi adlar, eləcə də toponomik vahidlər çox mühüm etnoqrafik, o cümlədən mədəni-tarixi informasiyanın daşıyıcısıdır. Onomastik sistemin inkişafı ərzində onun tədqiqat sahəsinə daxil olan vahidlər davamlı şəkildə yeni mənalara qazanır və bu da terminoloji sistemi zənginləşdirir. *“Onomastikaya daxil olan hər bir vahid dilin lüğət tərkibinin üzvüdür. Bu sözlər də, başqa vahidlər kimi, mənsub olduğu dilin ümumi qanunauyğunluqlarına tabedir və öz qidasını həmin dildən alır”* (4, s. 14)

Toponomik leksikanın işlənmə qanunlarını aydınlaşdırmaq fərqli kommunikativ vəziyyətlərdə onlardan istifadə olunma bacarıqlarına sahib olmaq bu cür vahidlərin informativlik xüsusiyyətini başa düşməyə imkan verir.

* BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi, iradamaharramova@gmail.com

Əsas hissə. Toponimika dedikdə dildə mövcud olan coğrafi adlar, nəzərdə tutulur. Eləcə də onların mənşəyi, inkişafı, ifadə etdiyi mənası, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, yazılışı, həmçinin tələffüzü başa düşülür. Toponimlər dildə çox böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. A.Qurbanov qeyd edir ki, *“bu qrup dil vahidləri müxtəlif əlamətlərə malikdir. Burada son zamanlar yaranmış müasir adlarla bərabər qədimdə meydana çıxmış adlar da mövcuddur. Qədim toponimlər müasir toponimlərdən fərqli olaraq sadə və lokonik deyildir. Onların əksəriyyəti bütöv cümlədən ibarət olmuşdur”* (5, s. 176).

Toponimlərin dilçilik baxımından öyrənilməsi çox mühüm elmi, praktiki və siyasi əhəmiyyətə malikdir. Toponimlərin dilçilik elmində öyrənilməsi ona vacib dil faktı kimi yanaşılması onun qədimliyinin qorunmasına, eləcə də önəmli tarixi məsələləri gələcək nəsillərə ötürməyə imkan verir. Bu baxımdan 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yanında Toponimiya komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın qarşısında bir sıra məqsədlər qoyulmuşdur ki, buraya Azərbaycan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsündə inzibati-ərazi vahidlərinə və yaşayış məntəqələrinə ad verilməsi, onların adlarının dəqiqləşdirilməsi və dəyişdirilməsi məsələləri Milli Məclisdə müzakirə olunur və rəy verilir. Buraya aşağıdakı məsələlər daxildir.

“– inzibati-ərazi vahidlərinə və yaşayış məntəqələrinə ad verilməsi, onların adlarının dəqiqləşdirilməsinə və dəyişdirilməsinə dair vəsatətləri müzakirə etmək;

– inzibati-ərazi vahidlərinə və yaşayış məntəqələrinə ad verilməkdə, onların adları dəqiqləşdirilməkdə və dəyişdirilməkdə təklif olunan adın müvafiq yaşayış məntəqəsinin tarixi xüsusiyyətlərinə və coğrafi relyefinə uyğun olmasını tədqiq etmək;

– toponimlərin başqa dillərdə yazılma qaydasını təsdiq etmək;

– yaşayış məntəqələrinin tarixi adlarının bərpa edilməsi üçün rəy hazırlamaq” [2, s. 45].

Deməli, toponimlərin dəyişdirilməsi, dəqiqləşdirilməsi, orfoqrafik normaya salınması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Toponimlərin sosiolinqviistik mahiyyəti onların istifadəsi, qorunub saxlanması, dəqiqləşdirilməsi və s. kimi məsələlərlə əlaqəlidir. Belə ki, toponimlər cəmiyyətin həyatında hər zaman böyük rol oynayır. Onlar nəinki xalqlar, eləcə də dövlətlər arasında münasibətlərin vacib tərkib hissəsi hesab oluna bilər. Məhz bu səbəbdən cəmiyyət üçün toponimlərin normalaşdırılması, hamı tərəfindən ümumişlək və qəbul edilən hala salınması zəruridir. Ancaq cəmiyyətin inkişafı, siyasi, ictimai, təsərrüfat həyatındakı qaçılmaz dəyişikliklər toponimlərə də təsirsiz ötüşmür. İqtisadiyyat, mədəniyyət inkişaf etdikcə, bununla əlaqəli millətlərarası və beynəlxalq əlaqələr möhkəmləndikcə insanlararası qarşılıqlı ünsiyyətin rolu artır. Elə buna görə də toponimlərin düzgün və sabit yazılışı elmi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimlərin unifikasiyasında alimlərlə bərabər yanaşı kartoqraflar, mətbuat, nəqliyyat, mədəniyyət, təhsil, inzibati və digər orqanların işçiləri də iştirak edə bilər.

Azərbaycanda yaşayan xalqlar dil tərkibinə görə müxtəlifdir və bunlar onomastik sistemdə, o cümlədən toponimlərdə də öz əksini tapmışdır. *“Azərbaycan ərazisi dil tərkibinə görə çox mürəkkəb onomastik mənzərəyə malikdir. Bu mürəkkəbliyin səbəbi ilk növbədə çoxdillilik və etnik müxtəliflikdir. Belə ki, Azərbaycan ərazisində uzaq keçmişdən başlamış indiyə kimi azərbaycanlılarla yanaşı onlarca xalqın nümayəndəsi yaşamış və hazırda da yaşamaqdadır. Azərbaycan toponomik sistemində həmin xalqların dillərində yaranmış bir qrup yer adları mövcuddur”* (5, s. 177). Ancaq toponimlərin böyük əksəriyyəti öz dilimizə məxsus sözlərdən ibarətdir.

“Məlumdur ki, hər bir toponimin leksik mənasını, mənşəyini, struktur-semantik xüsusiyyətlərini elmi etimologiya təhlil edir. Ancaq hələlik elmi etimologiya “sirrini açmayan” bir qism yer-yurd adları da vardır ki, yerli əhali belə adların mənşəyini dini dünyagörüşü, mifik təfəkkürü ilə bağlayır, ulu babalarından eşitdiklərini özündən sonrakı nəsələ ərməğan edir” (3, s. 22). Deməli, toponimlərin yaranmasında, qorunub saxlanılmasında, gələcək nəsillərə ötürülməsində cəmiyyətin böyük rolu vardır.

Dildə mövcud olan toponomik sistem nəinki özünün stabilliyi, eləcə də daimiliyi ilə seçilməlidir. İstənilən zaman ad dəyişmək sabit sistemin pozulmasıdır. Toponimiyada qədim adların qorunaraq saxlanılması həmişə diqqətdə saxlanılan məsələlərdən biridir. Bütün bunlar toponimlərin sosiolinqvistik mahiyyətini bir daha meydana çıxarmış olur. A.M.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi, *“onomastik vahidlərin bir qrupu, xüsusilə yer və şəxs adlarının öyrənilməsi sosiolinqvistik problemlərdir. Bu vahidlərdə dilin sosial mahiyyəti aydın görünür. Ölkənin ictimai tarixi və siyasi həyatı, hər şeydən əvvəl, yer və şəxs adlarında özünü göstərir”* [6, s. 66]. Adların dəyişdirilmə səbəbləri müxtəlifdir və təsadüfi mahiyyət daşıyır. *“Toponimlər obyektiv varlığın insan beynində inikası insan təfəkkürünün məhsuludur. Müasir dövrdə toponimlər ayrı-ayrı adamlar yaratmasalar da, onlar ayrı-ayrı adamların adları və ya fəaliyyətləri ilə bağlı ola bilərlər. Əgər keçmişdə müəyyən obyektə toponim adlar qəbilənin həyat tərzini, tarixini və arzusunu əks etdirən ağsaqqal tərəfindən verilirdisə, hazırda əlaqədar təşkilatların qərarları əsasında yaranır, dəyişilir və ya ləğv olunur”* (1, s. 59). Deməli, toponimlərlə bağlı məsələlərdə sosiolinqvistik amillərin mühüm rol oynadığı bir daha aydın olmuş olur.

Tədqiqatçılar mühüm tarixi hadisələri, regionun, eləcə də ölkənin tarixində əvəzsiz rol oynamış şəxsiyyətlərin adlarını əbədləşdirmək istəyi, köhnəlmiş adların doğru hesab olmayan ahəngdarlığından yan keçməyi, toponimləri dildə mövcud olan sözdüzəltmə modelinə uyğun olaraq yeniləşdirməyi vacib hesab edirlər.

Toponimlər tarixin əsas dönüş nöqtələrində daha çox dəyişikliyə məruz qalır. Tarixin əsas dönüş nöqtələri dedikdə buraya inqilablar, dövlət çevrilişləri, müəyyən ərazinin dövlət mənsubluğunun dəyişməsi, bir qayda olaraq, toponimiyada, ən çoxu şəhərlərdə küçə adlarının dəyişdirilməsi ilə nəticələnir. Tarixi hadisələrlə zəngin olmayan ərazilərin toponimiyası daha az dəyişikliyə məruz qalır. Toponimlərdən ən az dəyişikliyə uğrayan fiziki-coğrafi obyekt

adlarıdır. Onlara nisbətən oykonimlər, urbanonimlər və s. nisbətən daha çox dəyişikliyə uğrayır.

Azərbaycan dilində toponimlər zənginliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. A.Qurbanov bu məsələyə belə yanaşır. *“Leksik-semantik cəhətdən rəngarəng Azərbaycan toponimlərinin meydana çıxması, şübhəsiz ki, ilk növbədə həm iqlimin, həm maddi nemətlərin, həm də su bolluğunun olması ilk insanların yaşaması üçün şərait yaratmışdır. Azərbaycan qədim ölkə olduğu üçün burada zəngin toponomik sistem əmələ gəlib formalaşmışdır”* (5, s. 178). Azərbaycan dilində toponimlərin zənginliyi və rəngarəngliyi onun bir sıra növlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. A.Qurbanov toponimlərin növlərindən bəhs edərkən onları aşağıdakı kimi qruplaşdırır. *“oykonimlər, urbanonimlər, xoronimlər, oronimlər, dromonimlər”* (5, s. 195). Oykonimlər dedikdə hər hansı bir əraziyə aid olan yaşayış sahələrinin adını bildirir. Buraya kənd, qəsəbə və şəhərlər daxildir. *“Oykonimlər – yaşayış məntəqəsi adlarını öyrənən bölmə. Sahələri: Astionim – şəhər adı, komonim – qəsəbə, kənd adı, urbanonim – şəhər tipli meydan, bazar, sahil kənarı ərazi adı, qodonim – urbanonimin bir növü olan prospekt, küçə, döngə, keçid, bulvar, meydança və s. adı”* (7, s. 15-16).

Komonimlərə misal olaraq Maştağa, Biləcəri, Qovlar və s. kimi qəsəbələr göstərə bilərik. Bundan başqa Kürdəxanı, Balaxanı, Tala, Dəmirçidam, Ağalı və s. kimi kənd adlarımız da vardır.

Astionimlər komonimlərdən say etibarilə daha azdır. Respublikamızda Bakı, Gəncə, Sumqayıt, Lənkəran, Şəki, Şuşa, Xırdalan, Mingəçevir və s. kimi şəhər adlarımız da vardır.

Urbanonimlər dedikdə şəhər daxilində mövcud olan küçə, prospekt, döngə, qala, bina, meydan, bazar nəzərdə tutulur. Urbanonimlər iki qrupa bölünür. A.Qurbanov qeyd edir ki, *“adlarını daşdıqları obyektin növünə görə urbanonimlər iki qrupa bölünür: aqronimlər, qodonimlər.*

Aqronim şəhərdəki meydan, sahə, bazar, xüsusi bina, park, bağ adlarını bildirir. Məsələn, Bakı şəhərində Azadlıq meydanı, Füzuli meydanı, Gənclər meydanı, Azneft meydanı, Günəşli, Dərnəgül, Əhmədli, 8-ci mikrorayon, Bayıl (yaşayış sahə adları) Təzə bazar, Kömürçü bazarı, Pasaaj bazarı, Nizami parkı və s. aqronimlər vardır” (5, s. 197-198). Verilən nümunədə meydan, bazar, park adları qeyd olunmuş və onların aqronim olduğuna diqqət çəkilmişdir. Qodonimlər isə küçə, döngə, keçid, yol, prospekt, bulvar və s. adları bildirir. *“Qodonimlər şəhərdəki prospekt, küçə, döngə, keçid, yol, körpü, bulvar və s. adlarını bildirir. Məsələn, Bki şəhərində Nərimanov prospekti, Azadlıq prospekti, Moskva prospekti, Nizami küçəsi, Xaqani küçəsi, M.F.Axundov küçəsi, Dənizkənarı bulvar və s. qodonimlər vardır”* (5, s. 198).

Xoronimlər hər hansı ərazi bölgüsünə əsasən ölkə, respublika, rayon, vilayət və s. kimi adları bildirir. Dilçilikdə xoronimlərin üç növü vardır. *“1) İnzibati xoronim. Müəyyən sərhədi olan, rəsmi sənədlərdə qəbul olunmuş hər hansı inzibati-ərazi vahidinin eyni zamanda dövlət,*

ölkə, vilayət rayonlarının xüsusi adlarına inzibati xoronim deyilir. Məsələn, SSRİ, Azərbaycan SSR, Naxçıvan MSSR, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Zaqatala r-nu, Masallı r-nu, Quba r-nu və s." (1, s. 73). Qeyd edək ki, inzibati xoronimlərdən müəyyən bir qismi zaman keçdikcə öz işləkliyini itirmiş və hal-hazırda geniş şəkildə istifadə olunmur, ancaq müəyyən tarixi məsələləri vurğulamaq lazım gəldikdə istifadə edilir. Məsələn, SSRİ, Azərbaycan SSR, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və s. kimi xoronimlər hazırda elə də istifadə edilmir.

"2) *Şəhər – şəhər, kvartal, park, küçə, meydan, qəbiristan və s. ərazinin xüsusi adı mənasında işlənir. Məs., Bakı şəhəri, Fəxri xiyaban, Nizami parkı, Mil düzü, Lənkəran-Astara zonası və s.*" (1, s. 73). Zaman keçdikdə park, küçə, meydan adlarında dəyişiklik ola bilər ki, bu da daha çox tarixi səbəblərlə bağlıdır. Belə ki, insanlar baş verən mühüm tarixi hadisənin yaddaşlarda qalması üçün onu küçə, park və meydanlara verirlər.

"*Təbii xoronim. Hər hansı təbii ərazinin xüsusi adlarına təbii xoronim deyilir. Məs., Şirvan düzü, Muğan düzü, Mil düzü, Lənkəran-Astara zonası və s.*" (1, s. 74).

Oronimlər relyef quruluşuna görə bir-birindən fərqli olan adları bildirir. Qeyd edək ki, toponomik sistemin böyük bir hissəsini oronimlər təşkil edir. Buraya dərə, təpə, silsilə, dağ, düz və s. kimi coğrafi relyeflər daxildir. Məsələn, Böyük və Kiçik Qafqaz, Bozdağ silsiləsi, Muğan düzü, Qarayazı, Surra meşəsi və s.

Dromonimlər nəqliyyat yollarının adını bildirir. Bura hava, su, yeraltı nəqliyyat yolları daxildir. Məsələn, Bakı-Moskva, Bakı-Ağdam, Bakı-Həştərxan və s.

Zamanla qeyd edilən obyektlərdə yeni ad verilməsi və ya adın dəqiqləşdirilməsi prosesi gedə bilər. Obyektlərin özü dəyişərkən onlara verilən adların yeni adla əvəzlənməsi tamamilə normaldır. Məsələn, elə ola bilər ki, bir neçə yaşayış məntəqəsinin bir obyektə birləşsin və ya əksinə bir yaşayış məntəqəsi parçalanmaqla yeni obyektlər yarana bilər ki, onlara da ad vermək lazım gəlir. Adların dəyişikliyə uğraması iki formada özünü göstərə bilər:

- 1) Adlar tamamilə dəyişikliyə uğrayır;
- 2) Adlar qismən dəyişikliyə uğrayır.

Bəzi adlar tamamilə, bəziləri isə qismən dəyişikliyə uğrayır. Bu o demək deyildir ki, adlar daim dəyişikliyə uğrayır. Bəzən də heç bir dəyişiklik baş vermir. Adların dəyişdirilməsi prosesində tarixi amillər mühüm əhəmiyyət daşıyırdır. İstənilən vəziyyətdə ancaq konkret tarixi situasiyanın düzgün təhlili öncəki adın bərpasının doğru və ya yanlış olduğunu müəyyən etməyə imkan verir. Beləliklə, bir adın digəri ilə əvəz edilməsi və ya əvvəlki adın inkar olunması yeni seçilənin zəruriliyi ilə şərtlənir.

Öncədən də qeyd etdiyimiz kimi toponimlərin düzgün yazılışı, yəni orfoqrafiyası və unifikasiyası bir dildən başqa dilə keçirilməsi məsələlərinin həlli çox mürəkkəb olduğu kimi eyni zamanda həm ziddiyyətli, həm də böyük səy, zaman, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edən işdir. Unutmaq olmaz ki, coğrafi adların dəqiqləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasının toponimlərinin qaydaya salınması, eyni şəkildə yazılışının təmin edilməsi və onların

yazılışının beynəlxalq qaydalara uyğunlaşdırması məqsədilə həyata keçirilir.

Adların dəqiqləşdirilməsi əslində çox mürəkkəb və diqqət tələb edən məsələdir, çünki bu prosesdə nəinki tarixi, mədəni, etnik, dil və digər xüsusiyyətlər, habelə xüsusi elmi tədqiqatların nəticələri nəzərə alınmalıdır. Özünəməxsus xüsusi ada malik coğrafi obyektlərin təbiətini öyrənmək diqqətəlayiq faktların açılmasına, adların mənasını daha yaxşı anlamağa kömək edir.

İnzibati-ərazi vahidlərinin, eləcə də yaşayış məntəqələrinə ad verilməsi və adlarının dəyişdirilməsi məsələlərinə böyük diqqət yetirilməli, bununla bağlı bütün təkliflər dərindən xüsusilə hərtərəfli öyrənilməli, subyektiv fikirlərə, hisslərə və tələsikliyə yol verilməməlidir. Unutmaq olmaz ki, adların dəyişdirilməsi müəyyən vəziyyətlərdə, ümumdövlət maraqlarını, habelə coğrafi, tarixi, milli, məişət və digər yerli xüsusiyyətləri nəzərdə saxlamaqla həyata keçirilməlidir.

Nəticə. Bu məsələdə toponimlərə daha çox diqqət yetirilməlidir, çünki onların dövlət daxilində vahid formaya salınması, onların ümumişləkliyinə təmin edilməsi bir nəfərin işi deyil, rəsmi dövlət orqanlarının səlahiyyətində olan məsələdir. Ancaq bu məsələdə dövlət əhalinin və yerli sakinlərin fikrini mütləq nəzərə almalıdır.

Toponimlərin onomastik sistemdə yerinə və sosiolingvistik mahiyyətinə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1) Toponimlər onomastik sistemdə xüsusi yer tutur və onlarla bağlı aparılan dəyişikliklər mütləq ciddi araşdırmanın nəticəsinə əsaslanmalıdır.

2) Toponimlərin qruplarının hər biri mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

3) Toponimlərlə bağlı araşdırmalarda xalqın etnik tərkibi, mədəni, dil və s. kimi amilləri özündə ehtiva edir.

4) Adların verilməsi, dəqiqləşdirilməsi, onlarla bağlı geniş araşdırmaların aparılması onun sosiolingvistik mahiyyətini ortaya çıxarır.

Toponimlər hər bir xalqın həyatı ilə sıx bağlıdır, bu mənada onun tarixidir, buna görə də mütləq şəkildə qorunmalıdır. Adlara hər zaman ehtiramla yanaşmaq lazımdır. Onları tutarlı əsaslar olmadan, verilən yeni təklifləri diqqətlə öyrənmədən nəzərdən keçirmədən dəyişdirmək olmaz. Addəyişmə prosesi daim tarixi şəraiti özündə əks etdirir. Ona görə də bu proses ehtiyac olduqda və savadlı şəkildə həyata keçirilməlidir. Ehtiyac olmadan addəyişmələrə yol verməmək üçün toponimistlər coğrafi adların etimologiyası ilə daha çox məşğul olmalıdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M. Paşayev, A. Azərbaycan onomastikası. Bakı: Elm, 2019, 104 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi yanında Toponimiya komissiyası haqqında Əsasnamə // Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Məlumatı, – 2000. №1 (17)
3. Bağırov A. Onomalogiya problemləri. II cild. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 416 s.
4. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, 2019, 280 s.

5. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cilddə). Bakı, 2019, 432 s.
6. Qurbanov A.M. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cilddə] / A.M.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 1. – 2004. – 340 s.
7. Məmmədov N.G. Toponimika (dərslik). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 408 s.

Açar sözlər: onomastika, toponimlər, sosiolinqivistik baxış, addəyişmə prosesi

Ключевые слова: ономастика, топонимика, социолингвистический обзор, процесс смены имени

Key words: onomastics, toponyms, sociolinguistic review, name change process

İradə MƏHƏRRƏMOVA

ONOMASTİK SİSTEMDƏ TOPONOMLƏRİN YERİ VƏ SOSIOLİNGVİSTİK MAHİYYƏTİ

Xülasə

Azərbaycan dilində onomastik sistemin böyük əhəmiyyəti vardır. Onomastik sistemində mühüm yer tutan toponimlərin öyrənilməsi böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimləri öyrənərkən ilk növbədə tarixi məsələlərə diqqət yetirilməlidir. Hər an coğrafi obyekt istədiyimiz kimi dəyişə bilmərik, çünki bu cür sözlər özündə mühüm tarixi amilləri saxlayır. Toponimlər xalqın etnik tərkibini, mədəni və dil faktorlarını üzə çıxarır. Dildə mövcud olan toponimik sistem təkcə sabitliyi ilə deyil, həm də möhkəmliyi ilə seçilməlidir. İstənilən vaxt adın dəyişdirilməsi stabil sistemin pozulmasıdır. Toponimikada qədim adların qorunub saxlanması və dəqiqləşdirilməsi daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir. Bütün bunlar bir daha toponimlərin sosiolinqivistik mahiyyətini təşkil edir. Toponimiya dildə mövcud olan coğrafi adlara aiddir. Onlar coğrafi obyektlərin mənşəyi, inkişafı, ifadə etdikləri mənə, leksik tərkibi, qrammatik quruluşu, yazılışı və tələffüzü kimi başa düşülür. Toponimlərin sosiolinqivistik mahiyyəti onların işlədilməsi, qorunub saxlanması, aydınlaşdırılması və s. kimi məsələlərlə bağlıdır. Deməli, toponimlər cəmiyyətin həyatında həmişə böyük rol oynayır. Onları təkcə xalqlar arasında deyil, həm də dövlətlər arasında münasibətlərin mühüm tərkib hissəsi hesab etmək olar. Məhz bu səbəbdən toponimləri cəmiyyət üçün normallaşdırmaq, onların hamı tərəfindən qəbul edilən və hamı üçün məqbul olan hala çevrilməsi zəruridir. Lakin cəmiyyətin inkişafı, siyasi, sosial, iqtisadi həyatda baş verən qaçılmaz dəyişikliklər toponimlərə də iz buraxmadan keçmir. İqtisadiyyatın, mədəniyyətin inkişafı, onunla bağlı millətlərarası və beynəlxalq münasibətlərin güclənməsi ilə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin rolu artır. Elə buna görə də toponimlərin düzgün və sabit yazılışı elmi əhəmiyyət kəsb edir. Toponimlərin unifikasiyasında alimlərlə yanaşı, kartoqraflar, mətbuat, nəqliyyat, mədəniyyət, təhsil, inzibati və digər orqanların işçiləri də iştirak edə bilirlər.

Ирада Магеррамова

Место топонимов в ономастической системе и социолингвистическая сущность

Резюме

В азербайджанском языке ономастическая система имеет большое значение. Большое историческое значение имеет изучение топонимов, занимающих важное место в ономастической системе. При изучении топонимов в первую очередь следует обратить внимание на исторические вопросы. В любой момент мы не можем изменить географический объект так, как хотим, потому что такие слова сохраняют в себе важные исторические факторы. Топонимы раскрывают этнический состав народа, культурные и языковые факторы. Существующая в языке топонимическая система должна выделяться не только своей устойчивостью, но и твердостью. Изменение имени в любое время является нарушением стабильной системы. Сохранение и уточнение древних имен в топонимике-один из вопросов, который постоянно находится в центре внимания. Все это еще раз составляет социолингвистическую сущность топонимов. Топонимия относится к географическим названиям, существующим в языке. Под ними понимают происхождение, развитие географических объектов, выражаемое ими значение, лексический состав, грамматическую структуру, написание и произношение. Социолингвистическая сущность топонимов заключается в их использовании, сохранении, уточнении и т. это связано с такими вопросами, как. Следовательно, топонимы всегда играют большую роль в жизни общества. Их можно считать важной составной частью отношений не только между народами, но и между государствами. Именно по этой причине необходимо нормализовать топонимы для общества, сделать их общепринятыми и приемлемыми для всех. Но развитие общества, неизбежные изменения в политической, социальной, экономической жизни не проходят бесследно и через топонимы. С развитием экономики, культуры, укреплением связанных с ней межнациональных и международных отношений возрастает роль межличностного взаимодействия. Именно поэтому правильное и устойчивое написание топонимов имеет научное значение. Наряду с учеными в унификации топонимов могут принимать участие картографы, работники печати, транспорта, культуры, образования, административных и других органов.

Irada Maharramova

The place of toponyms in the onomastic system and sociolinguistic nature

Summary

The onomastic system is of great importance in the Azerbaijani language. Of great historical importance is the study of toponyms, which occupy an important place in the onomastic system. When studying toponyms, first of all, attention should be paid to historical

issues. At any moment, we cannot change a geographical feature as we want, because such words retain important historical factors. Toponyms reveal the ethnic composition of the people, cultural and linguistic factors. The toponymic system existing in the language should stand out not only for its stability, but also for its firmness. Changing the name at any time is a violation of the stable system. The preservation and clarification of ancient names in toponymy is one of the issues that is constantly in the spotlight. All this once again constitutes the sociolinguistic nature of toponyms. Toponyms refers to place names that exist in a language. They are understood as the origin, development of geographical objects, the meaning they express, lexical composition, grammatical structure, spelling and pronunciation. The sociolinguistic essence of toponyms lies in their use, preservation, clarification, etc. This is related to such issues as. Consequently, toponyms always play an important role in the life of society. They can be considered an important component of relations not only between peoples, but also between states. It is for this reason that it is necessary to normalize toponyms for society, make them generally accepted and acceptable to everyone. But the development of society, the inevitable changes in political, social, economic life do not pass without a trace even through toponyms. With the development of the economy, culture, the strengthening of interethnic and international relations associated with it, the role of interpersonal interaction increases. That is why the correct and stable spelling of toponyms is of scientific importance. Along with scientists, cartographers, workers in the press, transport, culture, education, administrative and other bodies can take part in the unification of toponyms.

**FİLOLOJİ TƏDQIQLƏR:
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİL
MƏSƏLƏLƏRİ
Beynəlxalq elmi-nəzəri toplu**

Naşir: Elnarə Abbasova
Texniki redaktor: Asim Səfərov
Dizayner: İradə Əhmədova

Çapa imzalanmışdır: 17.11.2022
Format: 60 x 84, 1/16; şərti çap vərəqi: 19,74;
tiraj: 300 nüsxə
“Füyuzat” nəşriyyatının mətbəəsində
çap edilmişdir.
Ünvan: Bakı şəh., Z.Xəlilov küç., 26
Tel.: 055 850-98-69